

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NEW SERIES, NOS. 895, 898, 903, 926, 930, 1145, 1146 & 1147.

THE AITAREYA BRAHMANA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SAYANA ACHARYA.

EDITED BY

ACARYA SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal ; Editor ,
Author , Commentator , Annotator , Compiler , Translator ,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. IV.

CALCUTTA :

Printed by H. V. Chatterji , SATYA PRESS .

1906 .

S
294.59212
B813a.b

~~B813a~~
~~131~~

Sl. no. 074134

5881

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(ऋग्वेदस्य)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

वङ्गदेशीयास्थायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमित्रीसत्यव्रतशर्म्भणा

यथामति संशोध्य सगटीक्य च सम्पादितम् ।

॥ चतुर्थभागः ॥

(सप्तमाष्टमपञ्चिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्

१८६२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ अथैतरेयालोचनविषयसूची ॥

— 209 —

विषयः	पृ०	विषयः *	पृ०
अथ किमिदमैतरेयनाम ? ...	१	प्रथम आर्यावासः ...	२३
ब्राह्मणशब्दनिरुक्तिः ...	१	द्वितीय आर्यावासः ...	२४
ब्राह्मणग्रन्थानां वेदभाष्यत्वम्	२	तृतीय आर्यावासः ...	२५
देवताविधानदृष्टान्तः ...	३	प्राचीनार्यावर्तनिर्णयत्वम् ...	२६
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ...	४	तत्र पूर्वमन्त्रप्रदेशः ...	२७
ब्राह्मणकृतं मन्त्रशास्त्रानम् ...	५	—पश्चिममन्त्रप्रदेशः ...	२८
आख्यायिकातो विज्ञानलाभः	७	—उत्तरमन्त्रप्रदेशः ...	२९
सूक्तविधानदृष्टान्तः ...	८	हिन्दुस्तानशब्दार्थनिर्णयः ...	३०
अथैवाद्दृष्टान्तस्यानृतत्वम् ...	१०	प्राचीनार्यावर्तोत्तरसीमा ...	३१
		प्राचीनार्यावर्तपश्चिमसीमा	३२
अथ कौट्य प्रवक्ता ? ...	११	आर्यानार्यभूमिनिर्णयः ३३-३७	३३-३७
भद्रिदासस्य दासीपुत्रत्वम् ?	१२	संहिताकालिकार्यावर्तः ...	३८
असवर्णाविवाहव्यवस्था ...	१३	आर्यमन्त्राज्यपरिचयः ...	३८
दासीपुत्रस्य मन्त्रद्रव्यत्वमपि	१४	उत्तरमन्त्रोत्तरकुरुप्रदेशानां	
आर्यानार्यपरिचयः ...	१५	मार्गसम्राडमित्रराज्यत्वम् ...	४१
जातिपरिवर्तनस्वीकारः ...	१५	ऐतरेयकालिकमन्त्रप्रदेशः ...	४२
वेदाधिकारिनिर्णयणम् ...	१६	ऐतरेयकालिकार्यावर्तः ...	४३
धुरीपीयानामार्यानार्यत्वाभावः	१७	शतपथकालिकार्यावर्तः ...	४३
मनुष्याणामाद्युःकालनिर्णयः	१८	पाणिनिकालिकार्यावर्तः ...	४४
ऐतरेयारण्यकविचारः ...	१९	यास्ककालिकार्यावर्तः ...	४४
		पतञ्जलिकालिकार्यावर्तः ...	४५
अथ कुत्रत्यः सः ? ...	२०	मनुकालिकार्यावर्तः ...	४६
आर्यशब्दार्थनिर्णयः ...	२१	कलिङ्गराज्यस्य परिचयः,	
आर्यावर्तशब्दनिरुक्तिः ...	२२	निन्दा, श्रीचीनयापित्तश्च	४७

विषयः	पृ०
अमरसिंहकालिकार्यावर्तः ...	४८
यूरोपीयमतानुगतार्यावाम- स्त्रीकारे दोषत्रयाणासुक्तेखः ...	४८
यूरोपीयमतपोषकान्यदृप्रमा- णानि, तत्खण्डनानि च	४८--५५
बालगङ्गाधरमतखण्डनम्	५५--७०
आर्यप्रतीकोनिर्णयः	७०
ऐतरेयवासस्थाननिरूपणम् ...	७१
अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्य ?	७२
ऐतरेयस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्	७३
— आश्वलायनपूर्वजत्वम्	७३
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७४
— शाकलशाखानां प्रवक्तुः शाकल्याच्च पूर्वजत्वम् ...	७५
पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात्, तस्यैतरेयस्य परजत्वम् ...	७६
अथैतरेयकालिकाचाराः ...	७६
जातिपदार्थनिरूपणम् ...	७७
ब्राह्मणादिस्वभावादिवर्णनम्	७८
ब्राह्मणादीनां भक्ष्यनिर्णयः ...	८०
ब्राह्मणश्चत्रिययोराशुधानि ...	८०
आर्षानार्थयोः सात्यभावः ...	८१
वामविषयकोपदेशाः ...	८३
विवाहस्य कर्तव्यतीपदेशः ...	८३
अग्निषामान्यजातिभावनिन्दा	८३

विषयः	पृ०
पुंसां बहुविवाहे दोषाभावः	८३
मृतपत्निकाया एव पुनर्विवाहे दोषाभावसूचनम् ...	८४
स्त्रोणा मयि पाण्डित्यम् ...	८४
कुलवधूनां लज्जाशीलता ...	८४
पत्नीभगिन्योः पत्न्याः प्राधान्यम्	८४
अग्निहोत्रस्यातिकर्तव्यता ...	८५
स्नातस्यैव दैवकार्यविधिः ...	८६
भुक्तस्यापि दैवकार्यविधिः ...	८६
पर्णशरीरदाहविधानम् ...	८६
देवपितृमनुष्यपूजाविधिः ...	८६
देवनिरूपणम्	८७
पितृनिरूपणम्	८७
जीवानां जन्मत्रयवर्णनम् ...	८८
मनुष्यनिरूपणम्	८९
अतिपिसत्कारे विशेषोपदेशः	८९
पशुहंसा विहिता न वा ?	९३
पिपासते पानीयदानादिविधिः	९४
आर्त्विज्यकर्मणः प्राशस्त्यम्	९४
अथाज्ययाजननिषेधः ...	९५
अथैतरेयकालिकव्यवहाराः ...	९६
पुरोहितस्यावश्यकता ...	९६
दक्षिणादानस्यातिकर्तव्यता ...	९७
वदान्यतायाः प्रशंसा ...	९८
पुंसोऽपि क्रयविक्रयातिसर्गाः	९९
पुत्रे पितुर्यथेच्छव्यवहारः ...	९९

विषयः	पृ०
पुत्राणां पितृदासभासम् ...	६६
वाणिज्याद्यथैव सुमहात्मा ...	६६
वदस्यु नामप्यस्तिता ...	६६
अग्निच्छेदकामप्यस्तिता ...	६६
चौरस्थास्तिता तन्निन्द्य च ...	१००
शुपथव्यवहारः ...	१००
सार्वभौमराजास्तिता ...	१००
राजप्रियायै प्रजानामावेक्षणम् ...	१००
राजभ्रातृणां राजानुत्तमत्वम् ...	१०१
राजधानीपरिरक्षणम् ...	१०१
रेकमत्राय शुपथव्यवहारः ...	१०१
शुद्धार्थमत्रैतन्निकानाञ्चि ...	
प्रजानां स्वतः प्रवृत्तिः ...	१०१
सामतोऽपि शत्रुवशीकरणम् ...	१०१
सनानियोगप्रकारवर्णनम् ...	१०२
लपविमां कथव्यवहारः ...	१०२
संप्रिक्ततेजनीवैवधयः चारः ...	१०२
अनल्पप्रशंसा, अल्पनिन्दा च ...	१०३
कल्याणवैवधयः शत्रुवशीकरणम् ...	१०३
धर्मसौं सर्वसुसद्भावः ...	१०५
युगधर्माणां सर्वयुगाश्रितत्वम् ...	१०५
अथैतरेयकालिकविज्ञानानि ...	१०५
पृथिव्या गतिहेतुः, द्वावा- पृथिव्योः सन्नन्धः, दृष्टहेतुः, उत्क्रान्ता मतिहासदृष्टा- भावहेतुश्च ...	१०५-१०७

विषयः	पृ०
पृथिव्या भ्रमणम्, सूर्यस्य ...	
उदयास्तमयाभावः, अहो- रात्रनिर्वृत्तिहेतुश्च ...	१०७
सूर्यविज्ञानम् ...	१०८
चन्द्रविज्ञानम् ...	११०
वायुविज्ञानम् ...	१११
अग्निविज्ञानम् ...	११२
अध्वविज्ञानम् ...	११२
पाश्चात्यानुकरणस्य कर्तव्यता ...	११२
विष्णुविज्ञानम् ...	११३
गर्भादिविज्ञानम् ...	११३
शरीरादिविज्ञानम् ...	११४
खाद्यविज्ञानम् ...	११५
भेषजविज्ञानम् ...	११५
कालविज्ञानम् ...	११६
दिग्विज्ञानम् ...	११६
देश, कृतिविज्ञानम् ...	११७
शिल्पविज्ञानम् ...	११७
शब्दार्थविज्ञानम् ...	११७
अथ कस्याः शाखाया इदम् ? ...	११८
विष्णुपराणीयशाखाकथा ...	११८
भागवतीयशाखाकथा ...	११९
कूर्मपराणीयशाखाकथा ...	११९
पौशाणिकशाखामतस्वरूपम् ...	११९
शाखानुसंधानरूपम् ...	१२३
स्वामिदयानन्दीयशाखाकथा ...	१२५

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
पञ्चशाखानामावगमः ...	१२७	असोमपदेवपरिचयः ...	१५२
चरगव्यहोक्तपञ्चशाखाः ...	१२६	अग्निनिष्पन्नम् ...	१५३
देवीपुराणीयशाखात्रयम्	१३०	इन्द्रनिष्पन्नम् ...	१५४
अग्निपुराणोक्तशाखात्रयम्	१३१	सूर्यनिष्पन्नम् ...	१५५
महानान्नेव स्यात् शाङ्गायनी	१३२	देवताणां संप्रदायिकानि	
साङ्गा-शाङ्गायनी विभिन्ने	१३२	पौराणिकसंस्कारानि	१५६
दृष्टदेवतायाग्रशाकलीयत्वम्	१३२	पौराणिककव्यनोदाहरणम्	१५७
वाष्कलशाङ्गायनीभेदः ...	१३३	इन्द्रशचीनिष्पन्नम्	१७१, १७२
अथ शैशिरीयापरिचयः ...	१३४	अमरसिंहस्य दोषोदाहरणम्	१७४
वालखिल्यसूक्तानां परिचयः	१३५	आख्यायिकानां गतिः ...	१७७
अथ वाष्कलापरिचयः ...	१३६	चत्वारो देवगुणाः ...	१७७
संज्ञानसूक्तोपसर्गः पञ्चदश	१३७	अधियज्ञादियाख्यानि विषयम्	१७९
साङ्गा (मोहली) वात्स्या च	१३८	सायणशाखाभेदप्रश्नानाम्	१८०-१८७
अथाम्बलायनीपरिचयः ...	१३६	यज्ञानां परिचयः ...	१८८
आम्बलायनी अष्टतमीत्वम्	१४०		
शाकलपरिच्छेदसङ्गादि ...	१४१	अथ किमु प्रयोचनमेतस्य ?	१९०
आम्बलायनीसङ्गादि ...	१४२	दुर्लभतनिरासः ...	१९०
ब्राह्मणेषु मन्त्रविधानशैली	१४३	खगलीकनिर्णयारम्भः ...	१९१
ऐतरेयावलम्बितशाखा ...	१४५	पितृलोकादिविर्णयः ...	१९३
		भूलोकस्य चित्तं घटत्वम्	१९०
अथ कोऽस्य विषयः ? ...	१४६	सूर्यलोक एव सूर्यः खगः	१९६
प्रकृतिविकृतियागनिर्णयः	१४८	यमयमीनिर्णयः ...	१९८
आगदेवसानिरूपणम् ...	१४८	नाकनरकनिरुक्तिः ...	१९०
असोमपदेवपरिचयः ...	१५१	त्रिविधसूर्यस्वीकारः	१९१
सूर्यस्य संप्रदायिकानि		सूर्यस्य दुरारोहत्वम् ...	१९९
संस्कृतनिर्णयः ...	१५३-१५७	उपसंहारः ...	१९९-२०४

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

(३५)

॥ अथैतरेयः प्रथमाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ अथातः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामो
 इन्मन्त्रिणे प्रस्तोतुः श्येनं वक्ष उद्गातुः कच्छः
 काशुदः प्रतिहृत् दक्षिणा श्रोणिर्हीतुः सव्या ब्रह्मणी
 दक्षिणं सकृन्मित्रावरुणस्य सव्यं ब्राह्मणाच्छसिनी
 दक्षिणं पार्वेसांस मध्वर्योः सव्यं मुपगातृणां सव्योसः
 प्रतिप्रस्तातुर्दक्षिणं दोर्नेष्टुः सव्यं पोतुर्दक्षिणं * ऊरु-
 रश्वाकृत् सव्यं आग्नीध्रस्य दक्षिणो बाहुरश्विनस्य
 सव्यः सदस्यस्य सदञ्जानूकञ्च गृहपतेर्दक्षिणौ पादौ
 गृहपतेर्व्रतप्रदस्य सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रद-
 शीष्ट एनयोः साधारणो भवति तं गृहपतिरेव प्रशि-
 ष्याञ्जाघनी पत्नीभ्यो हरन्ति तां ब्राह्मणाय दद्युः
 स्वभ्यास मणिकास्तिस्रस्य कौकसा यावस्तुतस्तिस्रस्यैव

* "दक्षिणा" म, ५ ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

कीकसा अर्द्धञ्च वैकर्त्तसीनेतु रर्द्धञ्चैव वैकर्त्तस्य
क्रोमा च शमितुस्तद् ब्राह्मणाय दद्याद्यद्ब्राह्मणः *
स्वाच्छिरः सुब्रह्मण्यायै यः श्वसुत्यां प्राह तस्याजिन
मिळा सर्वेषां होतुर्वा ता वा एताः षट्त्रिंशत् मेक-
पदा यज्ञं वहन्ति षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बार्हताः
स्वर्गा लोकाः प्राणांश्चैव तत् स्वर्गाश्च लोकानामु-
वन्ति प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो
यन्ति स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एन मेवं विभजन्त्यथ ये ऽतो
ऽन्यथा तद्यथा सेळगा † वा पापकृतो वा पशुं विम-
थीरंस्तादृक्ततां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देव-
भागो विदाश्चकार ता मु ह्यप्रोच्यैवास्मांल्लोकादुच्चक्रा-
मत्ता मु ह्यगिरिजाय वाभव्यायामनुष्यः प्रोवाच
ततो हैना मेतदर्वाड् मनुष्या अधीयते ऽधीयते ॥ १ ॥
॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वर्धितं शस्त्रजातन्तु होढहोत्रकगोचरम् ।

पशोरुपत्रतीयस्य विभागस्त्वथ कथ्यते ॥

आश्वलायनः सत्रिणां धर्मेष्वेव माह— “सुत्यासु हविरुच्छिष्ट-
भक्षा एव स्यः, धानाः करभः परिवापः पुरोळाशः पयस्येति ।

* ख-घ-ङ-च-पुस्तकेषु एवमादिषु विसर्गो लुप्तः ।

† “सेळगा” क, ख, घ, ङ ।

तेषां यद्यत् कामयेरस्तात् तदुप वि गुल्फयेयुः”-इति (श्री० १२. ८. ३२, ३३.) । प्राणधारणाय यथा पर्याप्यते, तथा हविःशेषस्याधिक्येन सम्पादयेत् ‘उपविगुल्फनम्’ । एवं बहुविधान् हविःशेष-भक्षानुक्ता पुनरप्यन्त एव सुवाच— “अपि वान्यत्र सिद्धं गार्हपत्ये पुनरधिचिद्योपत्रतयेरन्नान् वा पथ्यान् भक्षाना मूलफलेभ्य एतेन वर्त्तयेयुः पशुना च”-इति (श्री० १२. ८. ३८-४१. *) ‘अन्यत्र सिद्धं’ इति पत्र मन् पुनरपि गार्हपत्ये संकटवस्थाप्य ‘उपत्रतये-रन्’ उपभुञ्जीरन् । ‘अन्यान् वा’ लड्डुक-मण्डकादीन् ‘भक्षान्’ ‘पथ्यान्’ अजीर्णादिदोषरहितान्, मूलफलपर्यन्त मिच्छया स्वी-कुर्युः । ‘एतेन’ सुत्यादिनेषु सन्निहितेन सवनीयपशुना च ‘वर्त्त-येयुः’ जीवनरूपां वृत्तिं सम्पादयेयुः । इत्येवं सवनीयपशुरूपस्य हविषः शेषमक्षणेन सन्निष्ठां जीवन मध्यमिहितम् । तस्मिन् पशो कस्य को विभाग इति जिज्ञासायां तद्विभागकथनं प्रति-जानीते—“अथातः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामः”-इति । ‘अथ’ होत-होतक-शस्त्रनिर्णयानन्तरम् †, यतः शस्त्रायनुष्ठा-यिनां सन्निष्ठां जीवनोपायो ऽपेक्षितः, ‘अतः’ कारणात् सवनीयस्य ‘पशोः’ विभक्तिः कथ्यते । विभक्तिशब्दस्यैव व्याख्यानं तस्येत्यादि ॥

* “तेषां ब्रह्मानि,— पयो दीक्षासु, व्यतिनीय काल सुपसदां चतुर्थं मीकस्या दुग्धेन, तावदेव त्रिभिः क्षनैस्तावद् द्वाभ्या मीकेन तावदेव । सुत्यासु—०गुल्फयेयुः । आशिरदुषो दध्यर्थे, सौम्यं वा विगुल्फं निवर्त्तयेयुरिति शौनको यावच्छरावं मन्वेरन् । वैश्वदेव मीक, गार्ह-स्य मीके, सर्वान् वातुसवनम् । अपि वा—०पशुना च”-इति तदायत्तपाठः (१-४१.) ।

† २भा० १८४५० षाडश शस्त्राणि— ‘आज्यप्रसंगे, निष्केवल्यमद्वयतीये, वैश्वदेवापि-भाकते इति होतुः शस्त्राणि षट् ; तथा होतकाणां सर्पि षट्’-इति । ‘प्रशास्ता ब्राह्मणा-ण्यस्यैवाक इति शस्त्रिणी होतकाः’-इति आश्व० श्री० ५. १०. १० । विज्ञेयतन्तु २भा० २४८५० • टीप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

। ऐतरेयब्राह्मणम् ।

वक्ष्याम इति प्रतिज्ञातो यो विभागस्तं दर्शयति—“इन्द्रं
सजिह्वे प्रस्तोतुः, श्येनं वक्ष उद्गातुः, कण्ठः काकुद्दं प्रतिहर्तुर्,
दक्षिणा ओषिहीतुः, सव्यं ब्राह्मणो, दक्षिणं सकथि, मैत्रावरु-
णस्य, सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनो, दक्षिणं पार्श्वं संस मध्वर्योः, सव्यं
मुषगातृणां, सव्योऽसः प्रतिप्रस्थातुर्, दक्षिणं दोनेष्टुः, सव्यं
पोतुर्, दक्षिणं ऊरुच्छावाकस्य, सव्यं अग्नीध्रस्य, दक्षिणां बाहु-
रात्रेयस्य, सव्यः सदस्यस्य, सदं चानूकं च गृहपतेर्, दक्षिणी
पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य, सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रदस्यौष्ठ
सहयोः साधारणो भवति, तं गृहपतिरेव प्रशिंष्यात्कावनीं पत्नीभ्यो
हरन्ति, तां ब्राह्मणाय दद्युः; स्कन्ध्याश्च मणिकास्त्रिस्तश्च
कीकसा भावस्तुतम्, तिस्रश्चैव कीकसा अर्धश्च वैकर्त्तस्योन्नेतुरर्धं
शैव वैकर्त्तस्य, क्लोमा च शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः
साञ्छिरः सुब्रह्मण्ययै, यः श्वसुत्यां प्राह तस्याजिनं मिठा
सर्वेषां होतुर्वा”—इति । जिह्वया सहितं इन्द्रहयं प्रस्तोतुर्भागः ।
श्येनाकारं वक्ष उद्गातुर्भागः * । यः कण्ठः, यश्च ‘काकुद्दः’
काकुद्दं, तदुभयं प्रतिहर्तुर्भागः । ओषिः ऊरुमूलं, तदुभयं
दक्षिण-सव्यरूपं क्रमेण होतुर्ब्राह्मणोर्भागः । ऊर्ध्वोभागः
‘सकथि’, तदुभयं क्रमेण मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनोर्विभागः ।
दक्षिणांसेन युक्तं दक्षिणं पार्श्वं मध्वर्योर्भागः । सव्यं पार्श्वमात्रं
मुषगातृणां भागः । सव्यः असः प्रतिप्रस्थातुर्भागः । ‘दोः’ बाहुः,
तदुभयं क्रमेण नेष्टु-पादोर्भागः । ऊरुद्वयं क्रमेण अग्नीध्रयोर्भागः । सकथिशब्देन ऊर्ध्वोभागस्याभिहितत्वात् ऊर्ध्व-
भाग ऊरुद्वयेन विवक्षितः । बाहुद्वयं क्रमेण आत्रेय-सदस्ययो-

“अग्नीध्रः श्वसुत्यां प्राह”-इति (श्री० १२.८.१४.) । ‘अग्निं’ चर्म, तस्माग्नीध्रस्य भागः । ‘इळा’ सवनीयपशोः सम्बन्धी यीऽय मिळाभागः, स सर्वेषां साधारणः ; यदा होतुरसाधारणः ॥

उक्तानां पशुविभक्तीनां सङ्ख्यां प्रशंसति— “ता वा एताः षट्त्रिंशत् मेकपदा यज्ञं वहन्ति ; षट्त्रिंशदक्षरा वै ब्रह्मती, बार्हताः स्वर्गा लोकाः ; प्राणांश्चैव तत् स्वर्गाश्च लोकानाप्रावन्ति ; प्राणिषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्ती यन्ति”-इति । ‘ता वै’ इत्यादय इळान्ताः श्रुत्या उक्ताः, अस्माभिरपि दृश्यमानाः ‘षट्त्रिंशत्’ षट्त्रिंशत्-सङ्ख्याकाः ‘एकपदाः’ हनुः जिह्वेत्येव मेकैकेन पदेन अभिधीयमानाः पशुविभक्तयो ‘यज्ञं वहन्ति’ यज्ञस्य निर्वाहं कुर्वन्ति । सङ्ख्या चैवं पूर्वाचार्यैर्व्याख्याता—

“तत्र पादौ द्वौ तौ दावन्यौ दात्रिंशदेव द्वि ।

इत्यादि इळान्तं मुक्तं षट्त्रिंशद्भक्तयः पशोः”-इति ।

अतः सङ्ख्यासाम्यादियं विभक्तिः ब्रह्मतीरूपा ; स्वर्गलोकाश्च ब्रह्मत्या सम्पादयितुं शक्यत्वात् ‘बार्हताः’ । ‘तत्’ तेन पशु-विभागेन सत्रिणः प्राणान् स्वर्गलोकानपि प्राप्नुवन्ति । पशव-यवानां प्राणाधारत्वात् तेन विभागेन सत्रिणो ऽस्मिन् जन्मनि प्रायेषु प्रतिष्ठिता वर्तन्ते, जन्मान्तरेषु ब्रह्मतीद्वारा स्वर्गेषु लोकेषु प्रतिष्ठिता वर्तन्ते ॥

पशुं प्रशंसति— “स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एन मेवं विभजन्ति”-इति । ‘ये’ सत्रिणः ‘एनं’ पशुं ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण विभक्तं

‘परसङ्कीर्णार्थमन्ता निगदाः’-इति निगदमन्तलक्षणम् । तद्विधारस्तु नीमासायां द्रष्टव्यः ।

श्री० २०. १. १८-४५ सू०, १२ अधि० ।

श्रुतिज्ञां परिश्रयः आश्र० श्री० ४. १. १-८, १ भा० २१५५० । दृश्यः ।

कुर्वन्ति, तेषां सत्रिणां स एषः पशुः 'स्वर्ग्यः' स्वर्गाय हितो भवति ॥

प्रकारान्तरेण विभागं निन्दति — "अथ ये ऽतोन्वया तद्यथा सेठसा वा पापकृता वा पशुं विमथीरंस्तादृक्तत्"—इति । 'अथ' उक्तविभागप्रशंसानन्तरम्, इतरनिन्दोच्यत इति शेषः । 'वे' सत्रिणः 'अतः' पूर्वोक्तविभागात् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण, विभजन्त इत्यनुवर्त्तते ; 'तत्' तेषां निदर्शनं मुच्यते । इळाग्रन्देन अत्र मुच्यते, तेन सह वर्त्तत इति 'सेठः' अत्रबहुली देयः, तं गच्छन्तीति 'सेठगाः', विहितकर्मानुष्ठायिनः केवलोदरपोषण-परायणा इत्यर्थः ; 'पापकृतः' प्रतिषिद्धकर्मकारिणः ; ते च द्विविधाः यथा पशुं 'विमथीरन्' केवलं मांसभक्षणार्थं मेव हन्तुः ; तादृगेव 'तत्' अन्यथा विभजनं द्रष्टव्यम् ॥

उक्तं पशुविभागं तद्द्रष्टृमहर्षिद्वारा प्रशंसति — "तां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देवभागो विदाञ्चकार ; ता सु हाप्रोच्ये-वास्मात्तोकादुचक्रामत्"—इति । 'ता मेतां' पूर्वोक्तां पशुविभक्तिं श्रुतनामकस्य † मुनेः पुत्रो देवभागाख्यो महर्षिः 'विदाञ्चकार' ज्ञातवान् । 'ता सु ह' ता मेव स्वेन ज्ञातां विभक्तिम्, 'अप्रोच्येव' रहस्यवियेति मत्वा कस्मै चिदप्यकथयित्वैव अस्मात् लोकात् 'उचक्रामत्' उत्क्रान्तवान्, मृत इत्यर्थः ॥

कथं तर्हि तत्सम्प्रदायः ? इत्याशङ्क्याह — "ता सु ह गिरिजाय बाभ्रव्यायामनुष्यः प्रोवाच, ततो हैमा मेतदर्वाक् मनुष्या अधीयते ऽधीयते"—इति । 'ता सु ह' ता मेव पशु-

‡ 'अःसुत्यायां पशुं'—'अशितव्यं चैव लीसितव्यं च'-इति १भा० २५२५० ।

† 'शतर्षिः'-इति ऋ० सं० १०, ४७, २ ; तै० ब्रा० २, ५, ६, १ ।

विभक्तिम् 'अमनुष्यः' मनुष्यव्यतिरिक्तः, कश्चिद् गन्धर्वादिः 'बाम्भ-
 व्याय' बम्भोरपत्याय गिरिजनामकाय * महर्षये प्रोवाच ।
 'एतदर्धाङ् मनुष्याः' एतस्माद् गिरिजाख्यात् महर्षेरर्वाचीनाः सर्वे
 मनुष्याः 'ततः' तस्य गिरिजाख्यस्य सकाशात् 'एनां' पशुविभक्ति
 मधीयते । पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (एकत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
 पुमार्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* "गिरिजा एवयामहम्"-इति ऋ० सं० ५. ८७. १ ।

† एष खण्डस्तृतीयो यथावदान्तराजनीयश्रीतत्त्वे (१२. ९. १-१८.) ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तम)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथ मस्य
यज्ञः स्वादिति नैनं याजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि
यज्ञं भवतीति तदाहुर्य आहिताग्निरधिष्ठिते
ऽग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविष्यु वा म्रियेत का तत्र
प्रायश्चित्तिरित्येवैनान्यनुपर्यादध्याद् यथा सर्वाणि
सन्द्योरग्न्या तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य आहिताग्नि-
रासन्नेषु हविष्यु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति
ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयात्सा
तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य आहिताग्निः प्रवसन्म्रियेत
कथ मस्याग्निहोत्रं स्वादित्यभिवान्यवत्सायाः पयसा
जुहुयादन्यद्वैतत्पयो यदभिवान्यवत्साया अन्यद्वै-
तदग्निहोत्रं यत्पेतस्यापि वा यत एव कुतश्च पयसा
जुहुयुरथाप्याहुरेव सेवैनानजज्ञानजुह्वत ब्रुवीरज्ञा
शरीराणा माहर्तीरिति यदि शरीराणि न विद्येरन्
पर्यशरः षष्टिर्होषि च शतान्याहृत्य तेषां पुष्यरूपक

मिष कृत्वा तस्मिंस्ता मावृतं कुर्युरथैनाञ्छरीरै *—
राहृतैः संस्पृश्याद्वासयेयुरध्यर्द्धशतं कार्ये सकथिनी
द्विपञ्चाशे च विंशे चोद् द्विपञ्चविंशे शेषं तु शिरस्यु-
परि दध्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तः ॥ १ (२) ॥

सत्रिणां वर्णितं कार्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीत्यथ ।

चोद्योत्तरप्रकारेण सुस्पष्ट मिति गृह्यताम् ॥

तत्र प्रथमे चोद्योत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निरुप-
वसथे म्रियेत, कथं मस्य यज्ञः स्यादिति ; नैनं याजयेदित्याहु रन-
भिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति”—इति । तत्र यज्ञवैकल्यविषये केचिद्
ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति— ‘यः’ पुमान् आहिताग्निः सन् उपवस-
थास्ये सुत्यादिनात् पूर्वदिने म्रियेत, अस्य यज्ञः कथं प्रवर्त्तते ?
इति प्रश्नः । तस्येदं मुत्तरम्— ‘एनं’ मृतं न याजयेदित्यभिप्रा-
णाहुः । तत्रेयं मुपपत्तिः— सुत्याया अनुपक्रान्तत्वादयं यज्ञ
मनभिप्राप्त एव भवति ; तस्माद् यागो न युक्तः ॥

द्वितीये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निरधिश्चिते
ऽग्निहोत्रे सात्राथ्ये वा हविष्पु वा म्रियेत, का तत्र प्रायश्चित्ति-
रित्यत्रैवैनान्यनुपर्यादध्याद् यथा सर्वाणि सन्दृष्टेरग्सा तत्र प्राय-
श्चित्तः”—इति । ‘अग्निहोत्रे’ तस्माधनभूते पयसि कार्यार्थं वज्रा-
वधिश्चिते सति, तथा ‘सात्राथ्ये’ दर्शपूर्णमासार्थं क्षीरे अधिश्चिते
सति, तथा ‘हविष्पु’ पुरोडाशादिषु अधिश्चितेषु, यजमानस्य मरणे
किं प्रायश्चित्तम् ? इति प्रश्नः । प्रायो नाशस्तस्य चित्तं समाधा-
नम् । ‘अत्रैव’ यजमानदहनदेशे एव ‘एनानि’ क्षीरादीनि ‘अनु-

* कर्षेणैव पुंसोपु “रथैनाञ्छरीरै”-इत्येव पाठो विधिकरणमादादिजन्म एव ।

पर्यादध्यात्' यजमान मनु परितः प्रक्षिपेत् । येन प्रक्षिपेत्
सर्वाणि तानि यजमानेन सभूय दक्षेरन् , तथा प्रक्षिपेत् । 'सा'
तादृशी क्रिया 'तत्र' दोषे प्रायश्चित्तः भवति ॥

तृतीये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुर्य आहिताग्निरासन्नेषु
हविषु म्रियेत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; याभ्य एव तानि देव-
ताभ्यो हवीषि गृहीतानि भवन्ति, ताभ्यः स्वाहेत्येवैवान्याहवनीये
सर्वहुन्ति जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तः"—इति । 'हविषु'
पुरोडाशादिषु वेद्या मासनेषु यजमानमरणे, याभ्यो देवताभ्यः
पूर्वं तानि हवीषि उपक्रान्तानि, 'ताभ्यः' तद्देवतानामानि चतुर्थ्य-
न्तानि उच्चार्य स्वाहेत्यनेनैव मन्त्रेण 'एनानि' हवीषि 'सर्वहुन्ति'
निःशेषेण यथा सर्वाणि हुतानि भवन्ति तथा आहवनीये
जुहुयात् ॥

चतुर्थे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुर्य आहिताग्निः प्रवसन्
म्रियेत, कथं मस्याग्निहोत्रं स्यादित्यभिवान्यवत्सायाः पयसा जुहु-
यादन्यदिवैतत्पयो यदभिवान्यवत्साया अन्यदिवैतदग्निहोत्रं यत्ने-
तस्य"—इति । अग्निहोत्रं भार्यासमीपे स्थाप्य ग्रामान्तरे 'प्रव-
सन्' ततः स यदि म्रियेत, तदानीं स्वगृहे पुत्रादिः 'अभिवान्य-
वत्सायाः पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात्' । 'वा गतिगन्धनयोः'
इतिघातोरभिपूर्वस्य 'अभिवा'—इति रूपम् ; अन्यश्चासौ वत्सश्च
'अन्यवत्सः'; अभिप्राप्तोऽन्यवत्सो यस्या गोः, सेयम् 'अभिवान्यवत्सा';
पोषणादिप्रकारेण उपस्थितेत्यर्थः । एतादृश्या अभिवान्यवत्सायाः
यत्पयोस्ति, एतद् 'अन्यदिव' दैनन्दिनाग्निहोत्रीयपयसः सकाशात्
अन्यदेवैतद्भव्यम् ; प्रेतस्यापि यदग्निहोत्रम्, 'एतत् अन्यदिव' एतत्
नित्याग्निहोत्रादन्यदेव कर्मान्तरम् ; तत्समानधर्मकं पुत्रादि-

कर्तृत्वम् ; अतः प्रेतस्थाधिकाराभावेऽपि पुत्रादेरधिकारसम्भावात्
अनुष्ठानं सुपपद्यते इत्यर्थः * ॥

तत्रैव पश्चान्तरमाह — “अपि वा यत एव कुतश्च पयसा
शुद्ध्युः”-इति । अभिवाग्वदत्ताया इति नियमो नास्ति, किन्तु
‘यतः कुतः’ यस्याः कस्याश्चिद्भोः पयसा पुत्रादयो शुद्ध्युरिति † ॥

पुनरपि पश्चान्तरमाह — “अथाप्याहुरेव मीवैनामजंज्ञान-
शुद्धत इन्धीरजा शरीराणां माहर्तीः”-इति । अपि च अन्ये
यात्रिकाः पश्चान्तरमाहुः । देशान्तरे मृतस्य प्रेतस्य ‘शरीराणाम्’
अस्थ्यादिप्रेतावयवानाम् ‘आ प्राहर्तीः’ आहरणपर्यन्तम् ‘एनान्’
आहवनीयादीन् त्रीनग्नीन् ‘अजज्ञान्’ उपशमरहितान् ‘अशु-
द्धतः’ होमरहितान् ‘एव मेव’ असमाप्तेनैव प्रकारेण ‘इन्धीरन्’
प्रज्वालयेयुरिति । होमाभावेऽपि अयोऽप्यग्नयो यथा नोपशाम्यन्ति,
तथा प्रेतास्त्रिसमानयनपर्यन्तं प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥

प्रेतास्थिविनाशे किं कर्तव्यं मित्याशङ्क्याह — “यदि शरीराणि
न विद्येरन्, पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुष-
रूपकं मिव ज्ञत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्युरथैनाब्धरीरैराहृतैः
संशश्वीहासयेयुः”-इति । यदि कश्चित् ‘शरीराणि’ अस्थ्या-
दीनि ‘न विद्येरन्’ विनश्येयुः, तदा ‘पर्णशरः’ पलाशवृक्षस्य छिन्नान्
वृन्तान् षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्याकानाहृत्य, ‘तेषां’ वृन्तानां सम्बन्धि
‘पुरुषरूपकं मिव ज्ञत्वा’ अनुष्यसदृशं किञ्चिद्रूपं निर्माय, ‘तस्मिन्’
रूपे ‘ता माहृतं’ प्रेतशरीरोचितप्रकारं दहनपिण्डदानादिरूपं

* अथो मनीतस्याभिवाग्वदत्तायाः पयसापिहोमं तूष्णीं सर्वद्वृतं शुद्ध्युतां समवा-
सितम्-इत्यादि भावः श्री० ३. १०. १० ।

† “प्रोषितचेत् प्रेयात्”-इत्यादि कात्या० श्री० २५. ८. ८ ।

कुर्युः । 'अद्य' तदानीं कृत्रिमरूपदहनकाये 'एनाम्' आहवनी-
याशम्नीन् श्मशाने नीत्वा समाह्वतेष्टैः पलाशहन्तनिर्मितैः
शरीरावयवैः 'संस्पर्श' संस्पृष्टं कृत्वा उदासयेयुः * ॥

पुरुषरूपनिर्माणप्रकारं दर्शयति— "अध्यर्द्धशतं काये, सक्-
थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरु द्विपञ्चविंशे, शेषन्तु शिरस्युपरि
दध्यात्; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । आनीतानां पलाशहन्तानाम्
'अध्यर्द्धशतम्' अधिकैनाह्वेन पञ्चाशद्रूपेण युक्तं शतं 'काये' मध्य-
शरीरस्थाने 'दध्यात्' परितः प्रक्षिपेत् । पञ्चाशत्सङ्ख्याकानां
हन्तानां समूहरूपं 'पञ्चाशं', द्विसङ्ख्याके पञ्चाशे 'द्विपञ्चाशे';
विंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं विंशं; 'द्विपञ्चाशे च विंशे च सक्-
थिनी दध्यात्' चत्वारिंशदधिकेन शतेन सक्थिद्वयं निष्पादये-
दित्यर्थः । पञ्चविंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं पञ्चविंशं, द्विसङ्ख्याके
पञ्चविंशे, ते 'चोरु दध्यात्' पञ्चाशत्सङ्ख्याकैर्हन्तैरुदयं निष्पादये-
दित्यर्थः । एवं नवत्यधिकशतहये गते सति 'शेषं' सप्ततिसङ्ख्याकं
शिरस्युपरि प्रक्षिपेत् । प्रवसतो मृतस्याग्निहोत्रवैकल्पप्रायश्चित्तं
निगमयति— "सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । 'सा' प्रीतक्रिया
'तत्र' वैकल्पे 'प्रायश्चित्तिः' समाधानकरणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२) ॥

* "शरीरनामि चीपि षट्शतानि पलाशहन्तानां कृत्वाग्निं पूर्ववत्"—इति जाम्बो-
त्री. १५. ५. १५ ।

॥ पञ्च द्वितीयः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ता मभिमन्त्रयेत् यस्या-
 ह्नीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि पशून्ः सर्वान्
 गोपाय नमो रुद्राय मीळहुष इति ता मुत्यापयेदुद-
 स्याद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इन्द्राय कृण्वती
 भागं मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपात्र मूधसि च
 मुखे चोपगृह्णीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमाना
 वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा.एषा
 यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते ता मन्न मप्यादयेष्ठा-
 न्यै शान्तिर्वा अन्नं मूयवसाङ्गवती हि भूया इति सा
 तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्य-
 माना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र
 स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवी मसृप्तं
 यदोषधीरत्यसृपद्यदापः पयो गृहेषु पयो अग्नयायां
 पयो वरसेषु पयो अस्तु तन्मयीति तत्र यत्परिशिष्टं
 स्यात्तेन जुहुयाद्यदालं होमाय स्याद् यद्यु वै सर्वं
 सिक्तं स्यादथान्या म्महूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा
 त्वेव श्रद्धायै होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः * ॥ २ (३) ॥

पञ्चमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा, दुह्यमानोपविशेत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; ता मभिमन्त्रयेत्” -इति । अग्निहोत्रहविरथं दोग्धया धेनुः ‘अग्निहोत्री’ । ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणः सम्बन्धिनी सा धेनुः ‘उपावसृष्टा’ वस्त्रेण संयोजिता दुह्यमाना सती दोहनस्य विघ्नं कृत्वा यद्युपविशेत्, तदानीं वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण ता मभिमन्त्रयेत् । यद्यप्येतत् पञ्चविंशाध्यायस्य द्वितीयखण्डे * वर्णितं, तथापि तत्र बुद्धिस्थसङ्गतिः, अत्र तु प्रायश्चित्तप्राधान्येनोपक्रमात् साक्षादेव सङ्गत मित्यभिप्रेत्य पुनरप्यान्नातम् ॥

तत्रोत्तरशेषं दर्शयति— “यस्माङ्गीषा निषीदसि, ततो गो अभयं कृधि, पशून्ः सर्वान् गोपाय, नमो रुद्राय मीळडुष इति, ता सुत्यापयेदुदखादेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात्, इन्द्राय कृष्वती भागं, मित्राय वरुणाय चेत्यथास्यां उदपात्र मूधसि च मुखे चोप-
गृह्णीयादधैनां ब्राह्मणाय दद्यात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । एतत् सर्वं पूर्वत्रैव † व्याख्यातम् ॥

षष्ठे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा, दुह्यमाना वाश्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते, ता मन्न मप्यादयेच्छान्थैः शान्तिर्वा अन्नं ; सूर्यवसाङ्गवती हि भूया इति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । एतदपि पूर्वत्र ‡ व्याख्यातम् ॥

सप्तमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्रपावसृष्टा,

* इभा० १६७४० द्र० । आश्व० श्रौ० २. ११ । आप० श्रौ० ९. ५ ।

† इभा० १६८४० १२पं०-१६९४० ९पं० । आश्व० श्रौ० २. ११. १-२ ।

‡ इभा० १६९४० १०-२२पं० । आश्व० श्रौ० २. ११. ४ ।

दुग्धमाणा सन्देत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सा यत्तत्र सान्द्रवित्तद-
भिच्छस्य जपेच्छदस्य दुग्धं पृथिवी मसृत्त यदीषधीरत्नसृपस्यदापः,
पयो गृहेषु पयो अन्नगायां, पयो वल्केषु पयो असु तन्मयीति; तत्र
यत् परिशिष्टं स्वात्तेन जुहुयाद्यत्नं होमाय स्याद्; यद्यु वै
सर्वं सित्तं स्यादथान्या माह्वय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा त्वेव
अद्यायै होतव्यं; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । एतदपि पूर्वत्र *
व्याख्यातम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वात्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येदापहरेदा'
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्या-
न्यतरां भक्ति मातच्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्ति
स्तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येदापहरेदा' का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोळाशं
तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुर्यस्य सर्वं मेव सान्नाय्यं दुष्येदापहरेदा' का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानं सा

तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव हवीषि दुग्धे-
युवापहरेयुवा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैर्मानि
यथादेवतं परिकल्प्या तयाज्यहविषिष्टा यजेतातो
ऽन्या मिष्टि मनुत्वणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३ (४) ॥

षष्ठमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं साम्राज्यं
दुग्धेहापहरेद्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा
तस्मान्यतरां भक्ति मातस्य तेन यजेत, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।
दर्शपूर्णमासयोर्दध्वर्यं सायङ्काले दुग्धं पयः साम्राज्यरूपं *, केशकी-
टादिभिर्दुग्धेत् , यः कश्चिदपहरेद्वा, तदानीं परेषुः प्रातर्दुग्धं पयो
भागद्वयं कृत्वा तत्रैकभाग मातस्य, तेन संकृत्य दधिस्यानीयेन
तेन यजेत ॥

नवमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं साम्राज्यं
दुग्धेहापहरेद्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्येन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरो-
ढासं तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।

* “स प्रजापतिः पश्यन्नबीदितदसौ समयतेति , सत् प्रजव शीवशीभी ऽध्यात्मस्य-
जनयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यत् समनयन् , तत् साम्राज्यस्य साम्राज्यत्वम्”—इति तै० सं० २,
५, २, २ । तद्विदित्यात् पश्यत्यसां साम्राज्यत्व मवगम्यते । गीरस इति, एतद्ब्राह्मणवचन-
व्याख्यायां सायणः । “सोनः खलु वै साम्राज्यम्”—इति तै० ब्रा० २, २, २, ११ । शीर्ष-
नासं हविः साम्राज्यम्”—इति ब्रत० ब्रा० १, ६, २, ६ । ‘साम्राज्यं दधिपयोसवचनम्’—
इति ब्रत० ब्रा० ११, २, ६, ६ भाष्ये सायणः । ‘सम्बद्धं नीयते हीमार्चं मधिं प्रति इति
साम्राज्यं हविर्विदिवः’—इति पा० २, १, १२८—सूत्रगती दीक्षितः । ‘साम्राज्यं दुग्धदधिरुपं
हविः’—इति कात्या० श्रौ० ४, २, १० सू० उती याज्ञिकदीपक ।

प्रातर्दुग्धरूपस्य सान्नाय्यस्य दोषापहाराभ्यां वैकल्पे सति, तस्य दुग्धस्य स्थाने इन्द्रदेवताकं महिन्द्रदेवताकं वा पुरोडाशं कृत्वा, तेन यजेत । इन्द्रयाजि-महिन्द्रयाजि-भेदाद्देवताव्यवस्था ।

दशमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सर्वं मेव सान्नाय्यं दुग्धेहापहरेदा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं वा माहिन्द्रं वेति समानं, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । सायं दुग्धं प्रातर्दुग्धं चेत्युभयं ‘सर्वम्’ ॥

एकादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव हवींषि दुग्धेयुवांपहरेयुवा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैनानि यथादेवतं परिकल्प्य तयाज्यहविषेष्टया यजेतातो ऽन्या मिष्टि मनुस्वणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः”—इति । पुरोडाशदधिपयो-रूपाणि हवींषि ‘सर्वाणि’ इत्युच्यन्ते । आज्यस्य सम्बन्धीनि ‘एनानि’ त्रीणि हवींषि, तत्तद्देवता अनतिक्रम्य तत्तदनुसारेण परिकल्प्य आज्यहविर्युक्तया तया इष्ट्या यजेत । इष्ट्या च तत्तद्दूहं मग्न्या मिष्टिम् ‘अनुस्वणाम्’ अन्यूनानधिकां यथाशास्त्रं ‘तन्वीत’ विस्तारयेत् । यथाशास्त्रं मनुष्ठितो ‘यज्ञः’ पूर्वस्य विकल्पस्य ‘यज्ञस्य’ प्रायश्चित्तः * ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वात्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (४) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिश्चितं ममेध्य मापद्येत
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सर्वं मेवैनरस्तुच्यभिपर्यासिच्य
 प्राङ्मुदेत्याहवनीये हैतां समिध मभ्यादधात्यधोत्तरत
 आहवनीयशोषां मस्य निरुह्य जुहुयाम्नसा वा
 प्राजापत्यया वर्चा तद्भुतं चाहुतं च स यद्येकश्चिन्नु-
 न्नीते यदि द्वयोरेष एव कल्पस्तच्चेद् व्यपनयितुं शक्नु-
 यान्निषिष्येतद्दुष्टं मद्दुष्टं मभिपर्यासिच्य तस्य यथो-
 न्नीती स्यात्तथा जुहुयात्सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य-
 स्याग्निहोत्र मधिश्चितं स्कन्दति वा विष्यन्दते वा का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति तदङ्गिरूपनिनयेच्छान्त्यै शान्ति-
 र्वा आपो ऽथैनहृत्क्षिणेन पाणिना ऽभिमृश्य जपति
 दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो ऽगात् ततो मा द्रविण मा-
 ष्टान्तरिक्षं तृतीयं पितॄन् यज्ञो ऽगात् ततो मा द्रविण
 माष्टं पृथिवीं तृतीयं मनुष्यान् यज्ञो ऽगात् ततो मा
 द्रविण माष्टं ययो रीजसा स्क्रभिता रजांसोति वैष्णु
 वारुणी मृचं जपति विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति
 वरुण * स्विष्टं तयोरुभयोरेव शान्त्यै सा तत्र प्राय-
 श्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिश्चितं प्राङ्मुदायस्त्व-
 लते वापि वा भ्रंशते का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यद्युप-

* "वरुणः" (सप्तसर्गः) क ।

निवर्तयेत्स्वर्गाहोकाद्यजमान मावर्त्तयेद्चैवास्मा उप-
विष्टायैत मग्निहोत्रपरीशेष * माहरेयुस्तस्य यथोन्नी-
ती स्यात् तथा जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहु-
रथ यदि सुग्भिद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां
सुच माहृत्य जुहुयादथैतां सुचं भिन्ना माहवनीये
ऽभ्यादध्यात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्करां सा तत्र प्राय-
श्चित्तिस्तदाहुर्यस्याहवनीये हाग्निर्विद्येताय गार्हपत्य
उपशाम्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यदि प्राञ्च
मुहरेत्प्रायतनाच्चवेत् यत्प्रत्यञ्च मसुरवद्यज्ञं तन्वीत्
यग्मन्धेद् भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद् यदनुगमये-
त्प्राणो यजमानं जह्यात् सर्वं चैवैनं सह भक्षानं
समोष्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्च माहवनीय
महरेत् सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ४ (५) ॥

हादये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिश्चित
मग्निध्व मापद्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सर्वं मेवैतत् सुच्यभि-
पर्यासिथ्य प्राहुर्देत्याहवनीये हेतां समिध मभ्यादधात्यथोत्तरत
प्राहवनीयस्योणां भक्ष निरुद्ध जुहुयान्, मनसा वा प्राजापत्यया
वर्चां तद्वृत्तं चाहुतश्च ; स यद्येकस्मिन्नुक्तीते यदि द्वयोरेष एव
कल्पस्तच्चेद् व्यपनयितुं शक्नुयान्निष्पिच्येतद् दुष्ट मदुष्ट मभिपर्या-
सिथ्य तस्य यथोन्नीती स्यात्तथा जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”

—इति । अग्निहोत्रार्थं पयो गार्हपत्ये पाकार्थं यदधिश्रितम्, तद्यदि किञ्चिद् ‘अमेध्यं’ यज्ञानर्हं केशकीटादिकम् ‘आपद्येत’ प्राप्नुयात्, तदानीम् ‘एतत्’ हविः सर्वमप्यग्निहोत्रहवण्यां ‘सुचि’ साकल्येन सिद्धा, प्राङ्मुख ‘उदेत्य’ उत्थाय आहवनीयं प्रति गत्वा, तस्मिन् ‘एतां’ नित्यां समिध मादध्यात् । ‘अथ’ अनन्तर आहवनीयस्योत्तरभागं किञ्चिदुष्णं भस्म ततो निस्सार्य तस्मिन् ‘मनसा’ नित्याग्निहोत्रमन्त्र मनुस्मृत्य ‘वाचा वा’ “प्रजापते न त्ददेतानि”—इति (ऋ० सं० १०. १२१. १०.) मन्त्र मुञ्च्यते जुहुयात् । ‘तत्’ एतद्भस्म उत्थात्वादुत मपि भवति, अग्निराहित्यादुत मपि भवति । न केवलमधिश्रित एवामेध्यतया एतत् प्रायश्चित्तम्; किं तर्हि ? चतुरस्रयनावस्थायां यद्येकस्मिन् उन्नीते, यदि वा हयो-रुन्नीतयोरमेध्यपातः, तदानीं नैष एव ‘कल्पः’ प्रकारः । उन्नयनं नामाग्निहोत्रहवण्यां वेदनम् । ततः केशकीटादिदूषितमग्निहोत्रहवण्यामुन्नीतं यद्यपनेतुं शक्नुयात्, तदानीं मेतत् दुष्टं ‘निष्पद्य’ निस्सार्य, स्यात्स्या मवस्थितम् ‘अदुष्टं’ क्षीरमग्निहोत्रहवण्यामभिपर्यासिष्य ‘यथोन्नीती स्यात्’ उन्नीती येन प्रकारेण भवति, तेन प्रकारेण जुहुयात् ; ‘अदुष्टं’ द्रव्यान्तरमधिश्रयणादिना संस्कृत्य जुहुयादित्यर्थः * ॥

त्रयोदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयंस्वाग्निहोत्रमधिश्रितं स्नान्दति वा विष्यन्दते वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; तदग्निरुपनिगयेच्छान्ते ; शान्तिर्वा आपो ऽथैनद्द्विषेन पाणिना ऽभिमृश्य जपति”—इति । अग्निहोत्रद्रव्यं गार्हपत्ये पाकार्थं

* “आपन्नानि हवीषि केशगणकीटपतङ्गै रन्वीर्वा वीभक्तैः—० प्रजापते न त्ददेतानि इति—० जुहुयात्”—इति आश्व० श्रौ० १०. २०-२१ ।

मधिश्रितं सत्, कदाचित् 'स्कन्दति' स्वसति, क्षीरविन्दुरधः पततीत्यर्थः । 'विष्यन्दते' विशेषेण स्कन्दनं दाहाधिक्येन स्थाली-मुखस्योपरि उद्गमनं ; तत् स्कन्धं विष्यन्दितं वा द्रव्यं दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ॥

तं दर्शयति— “दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्टान्तरिक्षं तृतीयं पितॄन् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्ट ; पृथिवीं तृतीयं मनुष्यान् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्ट”—इति * । अस्य स्कन्दनस्य विष्यन्दितस्य वा पयसः 'तृतीयम्' अंशस्वरूपं 'दिवं' स्वर्गलोकम् 'अगात्' प्राप्नोतु । तेन यज्ञोऽपि देवान् प्राप्नोतु । प्रापणाद् वैकल्यपरिहारे सति 'मा' मा मन्त्रि-होत्रिणम् 'द्रविण माष्ट' धनं प्राप्नोतु । तथैवापरं 'तृतीयं' द्रव्यांशस्वरूपं मन्तरिक्षं मगात् । तेन यज्ञोऽपि पितॄन् प्राप्नोति । ततः प्रापणात् मां धनं प्राप्नोतु । पुनरप्यपरं 'तृतीयं' द्रव्यांशस्वरूपं पृथिवी मगात् । तेन यज्ञोऽपि मनुष्यान् प्राप्नोति । ततस्तदुभय-प्रापणात् मां 'द्रविणं' धनम् 'माष्ट' प्राप्नोतु ॥

मन्त्रान्तरजपं विधत्ते— “ययो रोजसा स्कभिता रजांसीति वैष्णुवारुणी मृषं जपति ; विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति, वरुण स्त्रिष्टं, तयोरुभयोरेव शान्त्यै”—इति । “ययोरोजसा”—इत्याद्युक्-सूत्रे पठिता † । तस्यासतुर्थपादे “विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहुतौ”—इतिश्रुतत्वादियं विष्णुवरुणदेवताका । यज्ञस्य यद्

* संज्ञितायां नाम्नात् इति ब्राह्मणे श्रुतीऽयं मन्त्रः ।

† “ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्येभिर्विगतमा अविष्टा ।

या पश्यते ऽप्रतीकं सद्भीभिर्विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहुतौ ॥ ”

—इति ऋत० ब्रा० ४, ५, ७, ७ । “यज्ञो वै विष्णुः”— इत्यादि च तत्र उत्तरम् ।

‘दुरिष्टम्’ अङ्गवैकल्यं, तच्छमयित्वा विष्णुः याति ; यज्ञस्य यत्
‘स्विष्टं’ यथाशास्त्रं मनुष्ठितं मङ्गं, तद्वरणः पाति । फलप्रति-
बेधनिवारणं तत्प्रतिपालनम् । तस्मादयं जपः ‘तथोक्तभयोः’
दुरिष्टस्विष्टयोर्यथोक्तप्रकारेण शान्त्यर्थं सम्यद्यते । उत्तरवाक्यं सुप-
संहरति— “सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ॥

चतुर्दशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्रं मधिश्रितं
प्राङ्मुखायन्स्वस्त्ये वा ऽपि वा भ्रंशते, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स
यद्युपनिवर्त्तयेत्स्वर्गाङ्गोक्ताद्यजमानः मावर्त्तयेत् दत्तैवास्मा उपवि-
ष्टायैतं मग्निहोत्रपरीशेषं माहुरेयुस्तस्य यथोक्तीती स्यात्, तथा
जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । अग्निहोत्रद्रव्यं गार्ह-
पत्ये ऽधिश्रितं, पाकादुर्द्धं मादाय प्राङ्मुखं आहवनीयं प्रति
‘उदायन्’ उन्नयन् अर्ध्वर्युर्ददा भवति, तदानीं तद्रव्यं ‘स्वस्त्ये’
यद्वा ‘भ्रंशते’ । विन्दुपतनं स्वस्त्ये, साकल्येन द्रव्यपतनं
भ्रंशः । पुनरप्यग्निहोत्रस्याख्या द्रव्यं गृहीतुं सोऽर्ध्वर्युर्दि-
पश्चिमाभिसुखो निवृत्तो भवेत्, तदानीं स्वर्गप्राप्तं यजमानं तस्मा-
ङ्गोक्तादावर्त्तयेत् । अतो निवृत्तिं मकृत्वा स्वस्त्ये-भ्रंशदेशे एवोप-
विष्टाय ‘अस्मै’ अर्ध्वर्यवे स्थालीगतं मग्निहोत्रद्रव्यशेषं मन्ये पुरुषाः
आहुरेयुः । ‘तस्य’ द्रव्यस्य स्वीकारेण अर्ध्वर्युर्ददोक्तीती स्यात्,
तथा जुहुयात् । ‘उन्नीतम्’ उन्नयनं स्थालीगतस्य द्रव्यस्याग्नि-
होत्रहवण्यां चतुर्वारं प्रक्षेपः ; “चतुर्वारं यति”—इति श्रुतत्वात् ।
उन्नयनादिसंस्कारपूर्वकं जुहुयादित्यर्थः * ॥

पञ्चदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुरथ यदि सुग्भिद्येत, का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां सुचं माहृत्य जुहुयादथैतां सुचं भिक्षा

माहवनीये ऽध्यादध्यात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्करां; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । “स्रुग्” अग्निहोत्रहवणी, तत्रेदे स्रुगन्तरेण हुत्वा भिक्षां सुच माहवनीये प्रक्षिपेत् । तदानीं तदीयो दण्डः प्राचा भवस्थितः, तदीयं ‘पुष्कर’ विलं प्रतीचा भवस्थितम्, यथा भवति तथा प्रक्षिपेत् ॥ *

षोडशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याहवनीये ह्यग्निर्विद्येताश्च गार्हपत्य उपशाम्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; स यदि प्राञ्च मुहुरेत्प्रायतनाश्चवेत्, यत्पत्यञ्च मसुरवद्यज्ञं तन्वीत्, यन्नन्येद्भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद्, यदनुगमयेत्प्राणो यजमानं जघ्नात् ; सर्वं मेवैवं सह भस्मानं समोष्य, गार्हपत्यायतने निधाय प्राञ्च माहवनीय मुहुरेत् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । प्रतिदिनं माहवनीयाग्निहोमादूर्ध्वं मुपशाम्यति ; गार्हपत्याग्निसु सर्वदा धार्यते ; तस्माद्गार्हपत्यात् तत्तत्रोमकाले आहवनीयार्थं मग्निं विहरेदित्येषो ऽनुष्ठानक्रमः । एवं सति यदि कदाचिदाहवनीयस्य स्थाने अग्निरनुपशान्तो विद्येत, तदानीं गार्हपत्यघोपशाम्येत् ; तत्रत्यवैकल्यस्य परिहाराय पक्षाः पञ्चविधाः सम्भवन्ति । विद्यमानं माहवनीयं गार्हपत्यतया सम्भाव्य, ततोऽपि पूर्वदेये आहवनीयं कर्तुं तस्मात् पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्राञ्च मग्निं मुहुरेदिति प्रथमः पक्षः । तस्मिन् पक्षे यजमानः ‘प्रायतनात्’ स्वकीयस्थानात् प्रच्यवेत् ; आहवनीयस्थानात् प्रच्युतत्वात् । अथ गार्हपत्यार्थं पूर्वसिद्धादाहवनीयात् प्रत्यञ्च मग्निं मुहुरेदिति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षे यज्ञ एषो ऽसुरयज्ञसमानः स्यात् । असुरयज्ञश्च शास्त्रान्तरे तानसुरान्, प्रकृत्यैव मान्नायते— “त

आहवनीयं संप्रसादयत, अथ गार्हपत्यम्, अथान्वाहार्यपचनम्”-इति (तै० ब्रा० १. १. ४. ४.) । तदीयदोषोऽपि तत्रैवाज्ञातः— “भद्रा भूत्वा परा भविष्यन्ति”-इति । गार्हपत्यार्थं मन्त्रिमन्थनं कर्तव्यमिति तृतीयः पक्षः । तदानीं विद्यमान आहवनीये तद्दिरोधिनोऽन्त्यन्तरस्य मन्थनाद्यजमानस्य शत्रुमुत्पादयेत् । पुनराधानं कर्तुं विद्यमानमाहवनीयम् ‘अनुब्रमयेत्’ उपब्रमयेदिति चतुर्थः पक्षः । तस्मिन्पक्षे विद्यमानस्य विनाशनात् प्राणो यजमानं परित्यजेत् । आहवनीयगतं भस्मसहितं सर्वमप्यग्निं कस्मिंश्चित् पात्रे प्रक्षिप्य, नीत्वा, गार्हपत्यस्थाने प्रक्षिप्य, अनन्तरं ततो गार्हपत्यात् प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेदिति पञ्चमः पक्षः । अस्मिन्पक्षे दोषाभावात् सैव प्रायश्चित्तिर्भवति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वात्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुः का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स वदन्नुपश्येदुद्दृष्ट्य पूर्वमपरं निदध्याद्यदना-
नुपश्येत्सोऽग्नयेऽग्निवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं

निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं
 ह्यग्ने अग्निनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये ऽग्नि
 वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य गार्ह-
 पत्याहवनीयौ मिथः संसृज्येयातां का तत्र प्राय-
 श्चित्तिरिति सो ऽग्नये वीतये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्न आयाहि वीतये यो
 अग्निं देववीतय इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
 वीतये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य सर्व
 एवाग्नयो मिथः संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रिति सो ऽग्नये विविचये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये स्वर्णं वस्तोरुषसा मरोचि
 त्वा मग्ने मानुषीरौळते विश्व इत्याहुतिं वाहवनीये
 जुहुयादग्नये विविचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चि-
 त्तिस्तदाहुर्यस्याग्नयो ऽन्धैरग्निभिः संसृज्येरन् का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अक्रन्ददग्नि *
 स्तनयग्निव द्यौरधा यथा नः पितरः परास इत्या-
 हुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये क्षामवते स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ पू (६) ॥

सप्तदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्यान्नावग्निं मुहुरेयुः,
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स यद्यनुपश्येदुद्धृत्य पूर्वं मपरं निदध्यात्
यद्यनानुपश्येत्, सो ऽग्नये ऽग्निवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्व-
पेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्निनाग्निः समिध्यते’—‘त्वं ह्यग्ने
अग्निर्नैत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्ने’ ऽग्निवते स्वाहेति; सा
तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । सायम्प्रातराहवनीयेऽग्नौ स्थित एवं
सति पुनरपि गार्हपत्याग्निं य उद्धरेयुः, तदानीं मुहृतस्याग्नेः
प्रक्षेपात् पूर्वं मेव विद्यमानस्याग्नेः दर्शनम् । तं ‘पूर्वं’ विद्यमान
मग्निम् ‘उद्धृत्य’ तस्मादाहवनीयस्थानादुद्धृत्य, तस्मिन् स्थाने पुनः
‘अपरम्’ इदानीं मानीत मग्निं निदध्यात् । यदि विद्यमानं
('अनानुपश्येत्') नानुपश्येत्, तदानीं मानीत मग्निं तत्र प्रक्षिप्य,
पथादग्निद्वयं मवगत्य ‘अग्निवते ऽग्नये’ देवतायै पुरोडाशं निरूप्य,
तस्यैते याज्यानुवाक्ये कुर्यात् । “अग्निनाग्निः”—इति (ऋ० सं०
१. १२. ६.) पुरोनुवाक्या, “त्वं ह्यग्ने अग्निना”—इति (ऋ० सं०
८. ४३. १४.) याज्या । सोऽयं मेकः पक्षः । दर्विहोमवद्याज्यानु-
वाक्ये परित्यज्य “अग्नये ऽग्निवते स्वाहा”—इतिमन्त्रेण आहवनीये
आज्यं जुहुयादिति * द्वितीयः पक्षः ॥

अष्टादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयौ
मिथः संसृज्येयातां, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽग्नये वीतये
ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्ने आ याहि
वीतये’—‘यो अग्निं देववीतय इत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्ने

* आग्नेयीष्विष्टिषु एषा अन्यतमाग्निवतीष्टिः । तथाहि “अथाग्नेय इष्टयः”—इत्यधिकारे
“साग्नावग्निप्रणयनेऽग्निवते”—इति आश्व० श्रौ० ३. १३. ३, १२ । *

† ऋ० सं० ६. १६. १०, १, १२. ९ ।

वीतये स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । अग्न्युदरसादूर्ध्वं
व्यवस्थितयोराहवनीयगार्हपत्ययोः सतीर्यदि गार्हपत्यगतोऽङ्गार
आहवनीये प्रमादात् पतेत्, आहवनीयगतो वा गार्हपत्ये पतेत्,
सोऽयं ‘मिथः संसर्गः’; तत्र प्रायश्चित्तार्थस्य पुरोडाशस्य ‘वीति’-
गुणयुक्तो ऽग्निर्देवता * । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

एकोनविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सर्व एवाग्मयो
मिथः संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽग्नेये विविचये
ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘स्वर्णं वस्त्रो-
रुपसा मरोचि’-‘त्वा मने मानुषीरीळते विश इत्याहुतिं †
आहवनीये जुहुयादग्नेये विविचये स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
-इति । आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणामीनां सर्वेषां परस्पर-
संसर्गं सति ‘विविचि’-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ‡ । अन्यत्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्मयो ऽन्यैरग्निभिः
संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽग्नेये चामवते ऽष्टाक-
पालं पुरोळाशं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अक्रन्ददग्नि स्तन-
यन्निव घोर’-‘अथा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं §
आहवनीये जुहुयादग्नेये चामवते स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
-इति । ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणः सम्बन्धिन आहवनीयाद्यग्मयोऽन्य-
दीयैराहवनीयादिभिलौकिकामिभिर्वा संसृज्येरन्, तस्य प्राय-

* “गार्हपत्याहवनीययोर्वीतये”-इति आश्व० श्रौ० २. १२. ५ ।

† ऋ० सं० ७. १०. २. ५. ८. १ ।

‡ “मिथश्चेद विविचये”-इति आश्व० श्रौ० २. १२. ५ ।

§ ऋ० सं० १०. ४५. ४. ४. २. १६ ।

चित्तार्थे पुरोडाशे चामवद-गुणयुक्ती ऽग्निदेवता * । पञ्चमं
पूर्वमद्वय्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (६) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्यामनयो याम्येणाग्निना संसृज्येरन् का
तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये संवर्गायाष्टाकपाल'
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये कुविरसु नो गवि-
ष्टये मा नो अस्मिन्महाधन इत्याहुतिं वाहवनीये
जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुर्यस्यामनयो दिव्येनाग्निना संसृज्येरन् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपाल' पुरो-
डाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अस्वने सधिष्टव'

* आश्व० श्रौ० ६, १३, ४ । तै० ब्रा० ३, ७, ४, ५ । तै० सं० २, २, ३, ४, ५ ।
भा० ६० अ० ५० ६, ४, १०-११ ; अधि ५ । "चामवत्त्वादिना यद्वत् कर्मणा पृतनापते ।
देवदीषादकरणे जाते दीषकदम्बके । ह्रीमैकेन दीषाणां सर्वेषां चय मादिशेत्"-इति
भ० पु० । 'एवञ्च एकप्रायश्चित्तं हानिकदीपचयाय चामवतीष्टिः सर्वत्र दृष्टान्तः'-इति प्रा० त० ।

मयो दधे मेधिरः पूतदधे पूत्याहुतिं वाह्वनीये
जुहुयादग्नये ऽसुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुर्यस्याग्नयः शवाग्निना संसृज्येरन् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये शुचये ऽष्टाकपालं पुरो
ळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निः शुचिव्रततम
उदग्ने शुचयस्तवेत्याहुतिं वाह्वनीये जुहुयादग्नये
शुचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्नय
धारण्येनाग्निना संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
समे वारोपयेदरणी वीरुमुकं वा मोक्षयेद्यद्याह्वनी-
याद्यदि गार्हपत्याद्यदि न शक्नुयात्सो ऽग्नये संवर्गा-
याष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये
आहुतिं वाह्वनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति
सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ (७) ॥

एकत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्नयो ग्राम्येणा-
ग्निना संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये संवर्गा-
याष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘कुवित्तु नो
शविष्टये’—‘मा नो अस्मिन् महाधन इत्याहुतिं * वाह्वनीये
जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।
‘ग्राम्योऽग्निः’ महानसादिगतः । स कदाचित् प्रमादेन प्रवृत्तो
ग्रामगतानि गृहाणि दहन्नग्निहोत्रशालागतीनाह्वनीयादीन-

स्त्रीन् सम्यग् दहति, तदानीं प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशस्य 'संवर्ग'-
गुणयुक्तो ऽग्निर्देवता * । अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्यस्याग्नयो दिव्येनाग्निना
संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये ऽप्सुमते ऽष्टा-
कपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'अप्स्वमे सधि-
ष्टव'-'मयो दधे मेधिरः पूतदक्ष इत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुया-
दग्नये ऽप्सुमते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।
'दिव्याग्निः' वैद्युतः । असनिपाते सति तदीयेनाग्निना आहवनी-
यादीनां संसर्गे प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशस्य 'अप्सुमान्' अग्निदे-
वता ‡ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

त्रयोविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्यस्याग्नयः श्वाग्निना
संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये शुचये ऽष्टा-
कपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'अग्निः शुचि-
व्रततम'-'उदग्ने शुचयस्तवेत्याहुतिं § वाहवनीये जुहुयादग्नये
शुचये स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । प्रेतदहनाय
प्रवृत्तोऽग्निः 'श्वाग्निः' । तत्संसर्गे पुरोडाशस्य 'शुचि'-गुणयुक्तो
ऽग्निर्देवता । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्यस्याग्नय आरण्येना-
ग्निना संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; समे वारोपयेदरणी
वोल्मुकं वा भोक्षयेद् ; यद्याहवनीयाद्यदि गार्हपत्याद् ; यदि न

* “याम्णेण संवर्गाय”—इति आश्व० श्रौ० ३. १३. ७ ।

† ऋ० सं० ८. ४३. ९, ३. १. ३ ।

‡ “वेद्युतेऽप्सुमते”—इति आश्व० श्रौ० ३. १३. ८ ।

§ ऋ० सं० ८. ४४. २१, १७ ।

॥ “शुचये संसर्गनिऽग्निनाख्येन” इति आश्व० श्रौ० ३. १३. ४

शंशुयात्, सो ऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ;
 तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये * आहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय
 स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । दावान्निदृश्यादागत्य
 अग्निहोत्रशालां दृष्ट्वाहवनीयादीन् यदा सम्यग् दृष्टति, तदानीं
 तद्दृष्टनात् पूर्वं मेवाग्नीन् 'अरणी' इयोररण्योः सह समारोपये-
 देव । तदशक्तौ गार्हपत्याहवनीयात् 'उल्लुकं मोक्षयेत्' सह-
 सोल्लुकं मादाय परितो गच्छेत् । समारोपणं वोल्लुकमोक्षमं
 वेति पञ्चदशस्य अग्निदाहत्वरया यदा न शक्तिः, तदा 'संवर्ग'—गुण-
 युक्तो ऽग्निः पुरोडाशदेवता † । तदीययाज्यानुवाक्ये च पूर्वं
 मेवाभिहिते (३१४० १३५०) ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (द्वात्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (७) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

तदाहुर्य आहिताग्निंरुपवसथे ऽशु कुर्वीत का
 तन्न प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये व्रतभृते ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये त्व मग्ने व्रत-
 भृच्छुचिर् व्रतानि विभ्रद् व्रतपा चदम्ब इत्याहुतिं

* ऋ० सं० द. ४४. २१, १० ।

† "अग्नये संवर्गाय ऋत्वाहेत्"—इति कात्या० श्रौ० १५. ४. ३१ ।

वाइवनीये जुहुयादग्नेये व्रतभृते स्वाहेति सा तत्र
 प्रायश्चित्तस्तदाहुर्य आहिताग्निरूपवसथे ऽवत्त सा
 पद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये व्रतपतये
 ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये स्व
 मन्ने व्रतपा असि यदो व्रयं प्र मिनाम व्रतानीत्या-
 हृतिं वाइवनीये जुहुयादग्नेये व्रतपतये स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तस्तदाहुर्य आहिताग्निरमावासां
 षौर्णमासी वातीयात् * का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सोऽग्नेये पथिक्रते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य
 याज्यानुवाक्ये वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवाना
 मपि पन्था मगन्मेत्याहृतिं वाइवनीये जुहुयादग्नेये
 पथिक्रते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तस्तदाहुर्यस्य
 सर्व एवाग्नेय उपशाम्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सो ऽग्नेये तपस्वते जनइते प्रावकवते ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये आ यद्दि
 तपसा जनेष्वा नो याहि तपसा जनेष्वित्याहृतिं
 वाइवनीये जुहुयादग्नेये तपस्वते जनइते प्रावकवते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तः ॥ ७ (८) ॥

पञ्चविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निरूपव-
 सथे ऽवत्त कुर्वीत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नेये व्रतपतये

* “वा वतीयात्” क ।

ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'त्व मग्ने व्रत-
भृच्छुचिर्'-'व्रतानि विभृद् व्रतपा अदध इत्याहुतिं वाहवनीये
शुहुयादग्नेये व्रतभृते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"-इति ।
'उपवसथे' यजनीयदिनात् पूर्वदिने शिरोव्यथादिना व्रतबन्धु-
क्षरणादिना वा नेत्रयोरशुभोचने पुरोडाशस्य 'व्रतभृद्'-गुणको
ऽग्निर्देवता । त्व मग्ने व्रतभृदित्यादिके सूत्रकारेण पठिते याज्या-
नुवाक्ये * ॥

षड्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुय आहिताग्निरुपव-
सथे ऽवत्य मापद्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नेये व्रत-
पतये ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'त्व
मग्ने व्रतपा असि'-'यद्दो वयं प्र मिनाम व्रतानीत्याहुतिं † वा-
हवनीये शुहुयादग्नेये व्रतपतये स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"-
इति । व्रतविरुद्धं निषिद्धाचरणम् 'अवत्य' दिवास्वापादिकम् 'आ
पद्येत' माप्नुयात्, तत्र 'व्रतपति'-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवताः ॥

सप्तविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुय आहिताग्निरमा-
वास्यां पौरुमासीं वातीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नेये
पथिक्रते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये
'वेत्या हि वेधो अध्वन'-'आ देवाना मपि पत्या मगन्धेत्याहुतिं ‡
वाहवनीये शुहुयादग्नेये पथिक्रते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"

* "अपिर्व्रतपद । त्व मग्ने व्रतभृच्छुचिरप्ये—•व्रतानि विभृद् व्रतपा—•एषे-
वाज्यानुवाक्ये"-इति आश्व० श्रौ० २, १२, १२-१५ ।

† अ० सं० ८, ११, १, १०, २, ४ ।

‡ "व्रतपतिपत्नी व्रतपतये"-इति आश्व० श्रौ० २, १, २ ।

§ अ० सं० ६, १६, २, १०, २, २ ।

इति । आहितान्निर्मावासेष्टि' पौर्णमासेष्टि' वा यदि कदाचि-
दतिक्रामित् , तदा 'पश्चिक्वद्'-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता* ॥

अष्टाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति — “तदाहुर्यस्य सर्व एवाव्यय
सुपशाम्येरन् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये तपस्वते जगदते
पावकवते ऽष्टाकपाल' पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'आ
याहि तपसा जनेषु'—'आ नो याहि तपसा जनेष्वित्याहुति' †
वाहवनीये जुहुयादग्नये तपस्वते जगदते पावकवते स्वाहेति ;
सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणा-
ग्नीनां सर्वेषा सुपशाम्ती 'तपस्वन्नदत्पावकवद्'-गुणयुक्तोऽग्निः
पुरोडाशदेवता ‡ ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सममपचिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वात्रिंशाध्याये) सममः खण्डः ॥ ७ (८) ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

तदाहुर्य आहितान्निर्मावासेनानिष्टा नवान्नं
प्राप्नीयात् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये वैश्वान-
नराय द्वादशकपाल' पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानु-

* “यदि तृतीयायथमावासां पौर्णमासो वा”-इति भाव० श्री० ३. १०. १०-१२ ।

† भाव० श्री० ३. १२. २७. ३० ।

‡ “तत दक्षिणपक्षान् जगदान् पावकवान्”-इति भाव० श्री० ३. १२. २६ ।

वाक्ये वैश्वानरो अजौजगत् पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः
 पृथिव्या मिथ्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये वैश्वान-
 नराय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहि-
 ताग्निर्यदि कपालं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सो ऽश्विभ्यां द्विकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्या-
 नुवाक्ये अश्विना वर्त्तिरस्यद् आ गोमता नासत्या
 रथेनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादश्विभ्यां स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निर्यदि पवित्रं
 नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये पवित्र-
 वते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
 पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते तपोष्पवित्रं विततं दिव-
 स्पद इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये पवित्रवते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्नि-
 र्यदि हिरण्यं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो
 ऽग्नेये हिरण्यवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य
 याज्यानुवाक्ये हिरण्यकेशो रत्नसो विसार आ ते
 सुपर्णा अभिनक्त एवेरित्याहुतिं वाहवनीये जुहुया-
 दग्नेये हिरण्यवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदा-
 हुयं आहिताग्निर्यदि प्रातरस्तातो ऽग्निहोत्रं जुहु-
 यात् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये वरुणा-

षाष्टकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्ने ऽपसो
 भवोतीत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये वरुणाय
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहि-
 ताग्निर्यदि सूतकान्नं प्राश्नीयात् का तत्र प्राय-
 श्चित्तिरिति सो ऽग्नये तन्मुमते ऽष्टकपालं पुरो-
 ळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये तन्तुं तन्वन्नृजसो
 भानु मन्विष्टाद्यानहो नद्यत नोत सोम्या इत्याहुतिं
 वाहवनीये जुहुयादग्नये तन्मुमते स्वाहेति सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये सुरभिमते ऽष्टा-
 कपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्नि-
 र्हीता न्यसोदद्याजीयान्तसाध्वी मकर्देववीतिं नो
 अद्येत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये सुरभिमते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहितग्नि-
 र्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रिति सो ऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षये ऽरा
 इवेदप्रर मा अहेवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
 मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुरपतीको

ऽप्यग्निहोत्र माहरेत् नाहरेत् इति माहरेदित्या-
 हुर्यदि नाहरेदनडापुरुषः को ऽनवापुरुष इति
 न देवान्न पितृन्न मनुष्या इति तस्मादपत्नीको
 ऽप्यग्निहोत्र माहरेत्तदेषाभियज्ञगाथा गीयते यजेत्
 सौत्रामण्या मपत्नीको ऽप्यसोमपः मातापितृभ्या
 मन्त्रार्थाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिरिति तस्मात् सौम्यं
 याजयेत् ॥ ८ (६) ॥

एकोनविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहितानिरा-
 ययेनानिष्ठा नवान्नं प्राप्नीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो
 ऽनये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानु-
 वाक्ये ‘वैश्वानरो अजीजनत्’—‘पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्या
 मित्याहुतिं * वाहवनीये शुश्रुयादनये वैश्वानराय स्वाहेति ; सा
 तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । गृहेषु नवधाम्ये समागते सति, आय-
 यच्छेष्टिं कृत्वा पश्चात् नवान्नं भोक्तव्यम् ; तस्या इष्टेरकारणे
 ‘वैश्वानर’-गुणयुक्तो ऽग्निः † पुरोडाशदेवता ॥

त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहितान्निर्धदि
 कपालं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्निभ्यां द्विकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्निना वर्तिरसद्’—
 ‘आ गीमता नासत्या रयेनेत्याहुतिं ‡ वाहवनीये शुश्रुयादग्निभ्यां

* आश्व. श्रौ. २. १५. २ द० ।

† आश्व. श्रौ. २. १५. ८ । गृ. २. ६. ८ ।

‡ अ. सं. १. ८२. १६, ७. ७२. १ ।

स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । ‘य आहिताग्निः यस्य आहिताग्नेः पुरोडाशनिष्पादकं ‘कपाल’ यदि नश्येत् , तदानीं मन्त्रिणी पुरोडाशदिवती * ॥

एकत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निर्यदि पवित्रं नश्येत् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये पवित्रवते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्यते’-‘तपोष्यपवित्रं विततं दिवस्यद् इत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्नये पवित्रवते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेः पवित्रनाशे ‘पवित्रवद्’-गुणयुक्तो-ऽग्निः ‡ पुरोडाशदेवता ॥

द्वात्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निर्यदि हिरण्यं नश्येत् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये हिरण्यवते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘हिरण्यकेश्ये रजसो विसार’-‘आ ते सुपर्णा अभिनन्तं एवैरित्वाहुतिं § वाहवनीये जुहुयादग्नये हिरण्यवते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेर्हिरण्यनाशे ‘हिरण्यवद्’-गुणयुक्तो-ऽग्निः पुरोडाशदेवता ॥

त्रयस्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निर्यदि प्रातरन्नातो ऽग्निहोत्रं जुहुयात् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये वक्ष्णायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये

* आश्व. श्रौ. ३. १२. ८, १० ।

† अश्व. सं. ८. ८२. १, २ ।

‡ आश्व. श्रौ. ३. २ ।

§ अश्व. सं. १. ७८. १, २ ।

‘सो नो अग्ने वाहवनीये जुहुयादग्नये पशुषोः स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः’—इति । आहितान्नेः स्यात् अन्तरिणानिहीनहीनि
‘वरुण’—गुणको ऽग्निः पुरोडाशदेवता * ॥

चतुर्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहितान्निर्वृद्धि
सूतकाशं प्राचीयान्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये तन्तु-
मते ऽष्टाकापालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘तन्तुं
तन्वन्जसो आतु सम्बिद्धि’—‘अद्यामही नद्यात् जोस सोम्या इत्या-
हुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्नये तन्तुमते स्वाहेति ; सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः”—इति । आहितान्नेः सूतकाशप्राशने ‘तन्तुमद्’—गुणको-
ऽग्निर्देवता ‡ ॥

पञ्चविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहितान्निर्जीवे
मृतशब्दं श्रुत्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सोऽग्नये सुरभिमते
ऽष्टाकापालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निर्हीता
वाहीदशमीयासाधी मकर्देवमोतिं नो अयेत्याहुतिं § वाहव-
नीये जुहुयादग्नये सुरभिमते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—
इति । आहितान्निः स्वस्मिन् जीवत्येव स्वकीयमरणशब्दं पदा
त्रैविमुक्ताच्छ्रुत्वात्, तदानीं ‘सुरभि’—मद्गुणयुक्तो ऽग्निर्देवता ॥
षट्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहितान्निर्वस्य

* अ. सं. ४. १. ४, ५ ।

† अ. सं. १०. ५२. ६, ७ ।

‡ अ. सं. १०. ६. ५. ६० । साह्या. श्री. ५. ४ ।

§ अ. सं. ५. १४६, १०. ५२. २ ।

॥ “सुरभि पर यजिषीवे मृतशब्दः”—इति अ. सं. १. १३. ११ ।

भार्या गौर्वा यमी जनयेत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सी ऽन्वये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोऽाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'मरुतो यस्य हि जये'—'ऽरा इवेदपर मा अहेवेत्याहुतिं * वाहवनीये जुहुयादग्नये मरुत्वते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति । आहिताग्निर्योऽस्ति, तस्येत्यस्त्रिवर्षे यस्वेति ऋषः प्रथुताः ; 'तस्य' आहिताग्नेर्भार्या वा तद्गृहावस्थिता गौर्वा 'यमी' अपत्यद्वयं सह जनयेत्, तदानीं 'मरुत्वद्'-गुणयुक्तो ऽग्निर्देवता* ॥

सप्तत्रिंशे पर्याये कश्चिद्विचार मुद्रावयति— "तदाहुरपत्नीको ऽप्यग्निहोत्र माहरेत्, माहरेत् ?"—इति । पुरुषे जीवति सति तदा भार्या जियते, तदानीं माहितैरग्निभिर्भार्याया दाह इत्येकः षष्ठः । तथा च मनुः (५. १६७.)—

“भार्यायै पूर्वमारिष्ये दत्त्वाग्नीनन्यकर्मणि ।

पुनर्दारिक्रियां कुर्यात् पुनराधान मेव च ॥”—इति ।

आहितेभ्यो ऽग्निभ्योऽग्येनाग्निना भार्या दहेदिति द्वितीयः । तथा चाश्वलायनः— “आहार्येष्वानाहिताग्निं पत्नीं च”—इति (त्रौ० ६. १०. ६, १०.) । भारद्वाजोऽप्याह— “निर्मग्येन पत्नीम्”—इति । अस्मिन् षष्ठे पुनरपि विवाहेच्छारहितत्वादेव मपत्नीक एव वर्त्तते, सीऽग्निहोत्रम् 'माहरेत्' अहुतिष्टेव वेति भ्रुतिद्वयं विचारार्थम् † ॥

तत्र निर्णयं दर्शयति— “आहरेदित्याहुः”—इति ।

अननुष्ठाने वार्धं ‡ दर्शयति— “यदि नाहरेदमहापुरुषः”—इति ।

* ऋ० सं० १. ८६. १, ५. ३८, ३ ।

† “यस्य भार्या गौर्वा यमी जनयेदितिर्मरुतः”—इति चाश्व० त्रौ० ६. १३. १२ ।

‡ “विचार्यवाचानाम्”—इति पा० ५. ३. ८० सू० ।

अवेति सत्यनाम * , तद्विपरीत्याददुतः पुत्रः 'अनन्नापुत्रः' ,
अननुष्ठानेनामृती भवेदित्यर्थः ॥

प्रज्ञोत्तराभ्यां शब्दार्थं निश्चिनोति— "को ऽनन्नापुत्र इति,
न देवान् पितृन् मनुष्यानि ॥"—इति । अनन्नापुत्रशब्देन
को विवक्षितः ? इति प्रश्नः । यः पुमान् 'देवान्' पूजयेदिति शेषः,
पितृन्पि न पूजयेत् , 'मनुष्यान्' अतिथीन्पि न पूजयेत् ,
तादृशः पुमान् 'अनन्नापुत्रः' इत्युत्तरम् । अग्निहोत्रस्याननुष्ठाने
सत्यनन्नापुत्रो भवेदिति † ॥

विषये बाधं सुज्ञा स्वपद्य सुपसंहरति— "तस्मादपत्नीको
ऽप्यग्निहोत्रं माहरेत्"—इति ॥

उक्तार्थदाकार्यं शाखात्तरगतां गाथां सुदाहरति - "तद्दे-
वाभियज्ञगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन् अवस्थानुष्ठानरूपे
ऽर्थे 'एषा' वक्ष्यमाणा 'यज्ञम्' अभिलक्ष्य सर्वैर्गीयमाना 'यज्ञगाथा'
याज्ञिकैः 'गीयते' पठ्यते ॥

तां गाथां दर्शयति— "यजेत् सौत्रामण्या मपत्नीको ऽप्यसो-
मसः । मातापितृभ्या मनुष्यार्थायजेति वचनाच्छ्रुतिः"—इति ।
सौत्रामणीयाग मपि कुर्यात् , किं सुताग्निहोत्रादिकम् ? इति-
र्थेऽप्यधिकारोऽस्तीत्यर्थः ‡ । तदत् सोमयागेष्वधिकारशङ्कायां

* निघ० ३. १०. ४ ।

† चातिरिक्तसर्वमूलपुस्तकेषु 'मनुष्या इति'—इति पाठः ।

‡ "अनन्नापुत्रं पुत्रवादीव च वा अनन्नापुत्रो यो न देवानवति, न पितृन् न मनुष्यान्
—इति ब्रह्म० शा० ६. ३. १. २४ । "अनन्नापुत्रं मोचते देवपितृमनुष्यान्वर्चकम्"—इति
शाखा० श्रौ० १६. १. १३ ।

§ "सद्यन्नातर्हीमन्नेत्याहोपाकी नवस यः । बलिश्च पितृयज्ञशपका सप्तमः पथ
पितृवै पाकयज्ञः ॥ अग्राधिव मग्निहीनं पीर्यमास्यसावासे । नवेदितानुर्मास्यानि पथ-

तदाहवर्षं मसीमप इत्युच्यते । यथा पत्नीरहितोऽपि सात्रे विने
 चाशनाच्छादनादिकं ददाति, तददग्निहोचमपि कुर्मन्विति
 शेषः । अत्र हेतुः 'अनृषार्थात्'-इति, अष्टपरिहारनिमित्तम् ।
 तथा च शाखात्तरे श्रूयते— "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्गर्भैश्च
 जायते । ब्रह्मर्ष्यैर्षिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, ब्रजया पितृभ्यः ; एष
 वा अनृषो यः पुत्री यञ्चा ब्रह्मचारिवासी"-इति (तै० सं० ६,
 ३.१०.) । अनेनैवाभिप्रायेण 'श्रुतिः' श्रुतेः । 'यजेति' वचन मस्ति ;
 यज्ञ देवान्, अधीष्व वेदान्, प्रजा मुत्पादयेति शाखात्तरे वचन
 मस्ति ; तस्माद् वचनादनुष्ठानपक्ष एव युक्त इति गाथाया अर्थः ।
 तथा च विष्णुः स्मरति—

"मृताया मपि भार्यायां वैदिकं न त्वजिद् द्विजः ।

उपाधिनापि यत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥"-इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

"अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥"-इति ।

तथा च मैत्रायणीयश्रुतिरप्यान्नायते—

"यसु स्त्रैरग्निभिर्भार्यां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत् ॥"-इति ।

बन्धीऽप सप्तम इत्येते इविर्गन्धाः ॥ अग्निहोत्रीऽत्यग्निहोत्र उक्थः षोडशिसासतः । वाज-
 पेयीऽतिरात्राहोर्वामात्र सप्तम इत्येते सुत्याः"-इति गो० भा० १.५.२३ । "अहवा पार्वणः
 आर्षं त्रावच्छात्रायसी । चैत्राद्युज्जीति सप्त पाकव्यसंख्याः । अथगर्भेण मग्निहोत्रं
 दर्भपूर्वमासावाधवर्षं चातुर्मासानि निष्ठपशुवन्धः सीपान्सीति सप्त इविर्गन्धसंख्याः ।
 अग्निहोत्री इत्यग्निहोत्र उक्थः षोडशी वाजपेयीऽतिरात्रीऽहोर्वांम इति सप्त सीवसंख्याः"-
 इति गो० ५० सू० ५५० । १भा० २००४० १०५० सायवेनीकं चान्यविषं इत्युच्यते ।

तस्मात् मृतभार्योऽपि स्रक्तीयानग्नीवस्याप्याग्निहोत्र माहरेत् ॥

तदेतदभिप्रेत्योपमंहरति — “तस्मात् सौम्यं याजयेत्”—
इति । ऋचापकरणार्थं दोषराहित्यात् ‘सौम्यः’ ; तादृश मवश्य
मग्निहोत्राद्यनुष्ठापयेत् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(हात्त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ८ (८) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रं कथ मेव जुहोति'
निविष्टे मृता पत्नी नष्टा वाग्निहोत्रं कथ मग्नि-
होत्रं जुहोति पुत्रान् पौत्रान्नमृत्याहुरस्त्रिंश्व
लोके ऽमुष्मिंश्चास्त्रिंश्वलोके * ऽयं स्वर्गो ऽस्वर्गेण
स्वर्गं लोक माहरोहेत्यमुष्मैव लोकस्य सन्ततिं धार-
यति यद्येषां पत्नी नैच्छेत् तस्मादपत्नीकस्याधानं
कुर्वन्त्यपत्नीको ऽग्निहोत्रं कथ मग्निहोत्रं जुहोति'

* “•यास्मिन् लोके” व ; “•यास्मिन्लोके” ग, घ, ङ, च ।

अथा पत्नी सत्यं यजमानः अथा सत्यं तदित्युत्तमं
मियुनं अथवा सत्येन मियुनेन स्वर्गलोका * स्वय-
तीति ॥ ६ + (१०) ॥

अत ऊर्ध्वं खण्डद्वयं देशविशेषेण केचिदामनन्ति, केचिन्मन-
न्ति । अत एव पूर्वनिबन्धकाराः पाठरहितदेशानुसारेण तद्-
व्याख्यानं मुपेक्षितवन्तः ; अस्माभिस्तु पाठोपेतदेशानुसारेण तद्-
व्याख्यायते ॥

पूर्वं सपत्नीकस्य वाचिकं मानसं च द्विविधं मग्निहोत्रं प्रति-
पादनीयम्, तत्र वाचिकविषयं प्रश्नं मुद्गावयति— “तदाहुर्वाचा-
पत्नीको ऽग्निहोत्रं कथं मेव जुहोति ?”—इति । यो ऽपत्नीकः
पुरुषः, तस्य वाचा निष्पाद्यं यद्यग्निहोत्रं, तत् केन प्रकारेण
अनुष्ठातव्यम् ? इति प्रश्नः ॥

त मेव प्रश्नं पुनर्विस्मृत्यति— “निविष्टे मृता पत्नी नष्टा
वाग्निहोत्रं, कथं मग्निहोत्रं जुहोति ? ”—इति । नैष्ठिकमन्त्र-
चर्यादावप्यपत्नीकस्य मस्ति, तत्राग्निहोत्रप्रसङ्ग एव नास्ति,
विध्यभावात् ; अतो ऽपत्नीकस्य विशेष्यते । विवाहादूर्ध्वं मग्नि-
होत्रे ‘निविष्टे’ अनुष्ठातुं मुपक्रान्ते सति, पश्चात् पत्नी मृता
भवति ; तादृशोऽत्रापत्नीकः । तस्याग्निहोत्रं ‘नष्टा वा’ नष्ट मेव
भवति ; पूर्वसिद्धेरग्निभिः पत्नीदाहपक्षे पुनरग्निहोत्रहेतूना
मग्नीना मभावात् । अतो ऽपत्नीकः कथं मग्निहोत्रं जुहोति ?
इति प्रश्नः ॥

*. “स्वर्ग लोका” क, ग, घ ; “स्वर्ग लोका” छ ; “स्वर्ग लोकान्” च ।

† ख-नामपुत्रपुत्रके माध्वपुत्रकवीर्येव खण्डो दशमी दशमस्तु नवमः ।

तस्योत्तर माह— “पुत्रान् पौत्रान्मृणित्याहुरस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्चास्मिन्नोके ऽयं स्वर्गो ऽस्वर्गेण स्वर्गं लोकं मारुरोहेत्य-
मुष्यैव लोकस्य सन्ततिं धारयति, यस्यैषां पत्नीं नैच्छेत्; तस्मा-
दपत्नीकस्याधानं कुर्वन्ति”—इति । यो ऽपत्नीको ऽग्निरहितः
स्यविरत्वेनानुष्ठातु मशक्तश्च, तादृशः पुमान्, पुत्रादीन् प्रत्येवं
ब्रूयात् । आहुरिति बहुवचनं छान्दसम् । हे पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राः !
शृणुत । अस्मिन् लोके, ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गलोके च श्रेयः सम्पाद-
नीयम् । अस्मिन् लोके तु स्थितैः पुरुषैर्योऽयं स्वर्गः, शास्त्रेण
श्रुत इति शेषः । तं स्वर्गलोकम् ‘अस्वर्गेण’ स्वर्गविलक्षणेन
कामकर्माकामानुष्ठानेन ‘मारुरोह’ आरोहेत् । इत्येवं पुत्रादीन्
प्रति वाचोपदिशति । एतदेव वाजसनेयिभिविस्पष्टं ब्रह्मण्यते—
“तस्मात् पुत्रं मनुशिष्टं लोक्य माहुः, तस्मादेन मनु शसति”—
इति (शत० ब्रा० १४. ४. ३. २६.) । अनेन पुत्रायनुशासनेन
अमुष्यैव लोकस्य ‘सन्ततिम्’ अविच्छेदं ‘धारयति’ सम्पादयति ;
कुलपरम्परयाग्निहोत्रानुष्ठानेन सर्वेषां स्वर्गप्राप्तौ तद्विच्छेदा-
भावात् । ‘यस्य’ यः पुमान् ‘एषां पत्नीं नैच्छेत्’ स्वस्थानुष्ठातु
मशक्तत्वेन पुनर्विवाहसाध्याः मेतां पत्नीं नापेत्तेत, तस्मात् तस्य
अपत्नीकस्य वाचा प्रेरिताः पुत्रपौत्रादय आधानं कुर्वन्ति । तदा-
धानपूर्वकं मग्निहोत्रं अपत्नीकस्य वाचिकं मित्युच्यते ॥

अथ मानसं मग्निहोत्रं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “अपत्नीको
ऽग्निहोत्रं कथं मग्निहोत्रं जुहोति ? अद्वा पत्नी, सत्यं यजमानः ;
अद्वा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनं ; अद्वा सत्येन मिथुनेन स्वर्गाङ्गोका-
ञ्चयतीति”—इति । पूर्वोक्तः स्यविरो ऽपत्नीको वा ‘अग्निहोत्रं स्वयं
मेव मनसा जुहोमीति, यदीच्छेदिति शेषः ; तदानीं केन प्रकारेण

तस्य मानसो होमः ? इति प्रश्नः । अदेत्यादिकां तदुत्तरम् । वेद्यं
कर्मश्रद्धा, सैव पत्नी ; यत् तु 'सत्यं' सत्यवाक्यं वैदिकमन्त्रोच्चारणं,
स एव यजमानः । श्रद्धा सत्यं चेति यदुभय मस्ति, तदुक्तेन
प्रकारेण भावितं सदुत्तमं मिथुनं भवति ; तादृशेन श्रद्धासत्यरूपेण
'मिथुनेन' मानस मनुष्ठानं, निष्पाद्य स्वर्गान् लोकान् जयतीत्येव
मुत्तरं सम्पन्नम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(हात्रिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (१०) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसति न ह वा अत्र-
तस्य देवा हविरश्नन्ति तस्मादुपवसत्युत मे देवा हवि-
रश्नीयुरिति पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्गु-
मुत्तरा मिति कौषीतकं या पूर्वा पौर्णमासी सानु-
मतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वामावास्या सा सिनी-
वाली योत्तरा साकुहूर्या पर्यस्त मियादभ्युदियादिति
सा तिथिः पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदनिच्छायि पुर-
स्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति यद्यजते तेन

सोमं क्रीणन्ति तेनोत्तरा मुत्तरा मुपवसेदुत्तराणि ।
 वै सोमो यजते सोम मनु देवत मेतद्वै देवसोमं यच्च-
 न्द्रमास्तस्मादुत्तरा मुपवसेत् ॥ १० (११) ॥

तद्व्रतनिमित्तं मुपवासं विधत्ते - “तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयो-
 रपवसति, न ह वा अत्रतस्य देवा हविरश्नन्ति ; तस्मादुपवसत्युत्त-
 मे देवा हविरश्नीयुरिति”-इति । ‘तत्’ तस्मिन् नित्यानुष्ठान-
 विषये ब्रह्मवादिन एव माहुः । यः क्रीऽप्यनुष्ठाता दर्शपूर्णमासयो-
 रपवासं कुर्यात् । यागरूपं व्रतं निश्चित्य गार्हपत्याग्निः समीपे
 यो वासः, स उपवासः । यदि वा अस्यापि यजेः समीपे वसन्तीति
 एतदीयो ऽनुष्ठानसङ्ख्य उपवासः । अग्न्युपस्तरणादिना तदीयो
 ऽनुष्ठाननिश्चयो ऽवगन्तव्यः । अत एव शाखान्तरे श्रूयते—
 “उपास्मिच्छो यद्यमाणे देवता वसन्ति, य एवं विद्वानग्नि-
 मुपसृणाति”-इति (तै० सं० १. ६. ७. ३.) । ‘अत्रतस्य’ नियम-
 विशेषस्वीकाररूपव्रतरहितस्य पुरुषस्य हविः देवा नैवाश्नन्ति ।
 तस्मात् कारणादुत ‘मे’ ममापि हविर्देवा अश्नीयुरित्यभिप्रेत्य
 नियमं स्वीकृत्याग्निसमीपे उपवसेत् । एतदेवाभिप्रेत्य आपस्ताम्ब
 आह— “आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शेते”-इति (श्रौ०
 ४. ३. १७. *) । यदा ग्राम्याशनपरित्याग उपवासः । तत्
 परित्यज्य आरण्याशनरूपं नियमं स्वीकुर्यात् । अत एव शाखा-
 न्तरीया आहुः— “यद् ग्राम्यानुपवसति, तेन ग्राम्यान्वदन्धे ;
 यदारण्यास्नाति, तेनारण्यान् ; यदनाश्रानुपवसेत्, पितृदेवतः
 स्यादारण्यास्नाति”-इति (तै० सं० १. ६. ७. ३) ॥

* “अहं ग्राम्यानुपवसामि”-इत्यादीनि एतदादिस्वाणि च द्रष्टव्यानि ।

अत्रोपवासतिथिविषये शाखाभेदवचनं मात्रित्वं विवक्ष्यं दर्शयति— “पूर्वां पौर्णमासीं उपवसेदिति पैङ्ग्यं मुत्तरा मिति कौषीतकं; या पूर्वां पौर्णमासीं सानुमतिर्योत्तरा सा राका”—इति । खण्डतिथिवशाद् यदा दिनद्वये पौर्णमासी तिथिः सम्पद्यते, तदानीं पूर्वां ‘पौर्णमासीं उपवसेत्’ पूर्वदिने उपवासं कृत्वा परेषुः यजेतेति सामशाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्गेर्महर्षेर्मतम् * । ‘उत्तरां पौर्णमासीं उपवसेत्’ उत्तरस्मिन् दिने उपवासं कृत्वा ततोऽपि परेषु यजेतेत्युक्तं शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकिमहर्षेर्मतम्† । एतदेव मतद्वयं सुपजीव्यं स्मार्त्ता एव वर्णयन्ति —

“पूर्वप्रतिपदोः सन्धिर्न्याध्याक्ते पूर्वतोऽपि वा ।

अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने याग इष्यते ॥

परतश्चेत् परेऽङ्गीष्टिस्तद्दिने ऽन्वाहितिर्भवेत् ॥”—इति ।

एतच्च पौर्णमासीद्वयसद्भावे वेदितव्यम् ; अनुमतिराकाशब्दाभ्यां पौर्णमासीभेदस्य सर्वत्र व्यवहृतत्वात् । तयोः स्वरूपमभिधानकार आह— “कलाहीने सानुमतिः, पूर्णं राका निशाकरे”—इति (अम० को० १.४.८.) । चतुर्दशीसंयोगाच्चन्द्रमसि कलाहीने सत्यनुमतिरित्युच्यते ; तत्संयोगाभावेन चन्द्रमण्डलपूर्णे सति रूकेत्युच्यते ॥

* पा० ४. २. १०५ सू० ‘पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गीकल्पः’ । अतु० सू० २. ९; ४; १०; १. ७; ११. ८ । साङ्ग्या० ब्रा० २. १; १८. ८; २४. ८ । साङ्ग्या० ब्रा० ४. २. ११ इत्यादि । “मधुकः पैङ्गः”—इति अत० ब्रा० १४. ८. २. १७ । ‘मधुकः कोमटिकाख्यः पक्षी, तद्द्वीपने यस्य, मध्वेव मधुकं चोदं, तद्वत् पिङ्गेनेव इति वा’—इति महा० भा० ११ पं० ३१८७ श्लो० व्याख्याने नीलकण्ठः ।

† ऋग्वेदस्तु एकविंशतिशाखीऽपि वस्तुतो द्वित्रिधः । तत्र त्रैश्विरीयादयः पञ्च शाकल्यभेदाः, कौषीतक्यादयस्तु बीडश्च साङ्ग्यायनभेदाः ।

पौर्णमासीन्याय ममावास्याया मपि दर्शयति— “या पूर्वा-
मावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूः”—इति । अत्रापि
चतुर्दशीयोगाच्चन्द्रदर्शने सत्त्वमावास्या सिनीवाली उच्यते ; तद्योग-
राहित्येन चन्द्रदर्शनाभावे कुहूरिति । तदप्यभिधानंकारेणोक्तम्—
“सा इष्टेन्दुः सिनीवाली, सा नष्टेन्दुकला कुहूः”—इति (अम०
को० १.४.८.) । अत्राप्युपवासयागनिर्णये मतभेदः पूर्ववद्द्रष्टव्यः ॥

अत्र पूर्वोत्तरविभागनिर्णयाय कर्मोपयोगिन्यास्तिथेः स्वरूपं
दर्शयति—“यां पर्यस्त मियादभ्युदियादिति सा तिथिः”—इति ।
अमावास्यां पौर्णमासीं वा, यां परिप्राप्य सूर्योऽस्त मियात्, तथा
या मभिलक्ष्य सूर्यं उदियात्, सेय मुदयास्तमयव्यापिनी कर्मोप-
युक्ता तिथिः । तादृश्यां तिथौ उदयास्तमययोर्मध्ये पूर्वोत्तराभ्यां
चतुर्दशीप्रतिपद्भ्यां मिश्रणे सति पर्वणो द्वैविध्यं भवति ; तस्मिन्
द्वैविध्ये पूर्वोक्तं मतद्वयं द्रष्टव्यम् ॥

तदेतदुपसंहरति— “पूर्वां पौर्णमासीं सुपवसेदनिर्ज्ञाय पुर-
स्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति, यद्यजते, तेन सोमं क्रीण-
न्ति; तेनोत्तरां सुत्तरां सुपवसेदुत्तराणि इ वै सोमो यजते, सोम
मनु देवत मितर्दे देवसोमं यच्चन्द्रमास्तस्मादुत्तरां सुपवसेत्”—
इति । पूर्वां मिति पैङ्गिमतस्योपसंहारः । अमावास्यादिने
‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमसम् ‘अनिर्ज्ञाय’ च शास्त्रमार्गेण
चन्द्रमदृष्ट्वा चन्द्रोदयो न भविष्यतीति निश्चित्य ‘यत् उपैति’
उपवसति प्रारभत इति यदस्ति, ‘यद् यजते’ परेद्युर्यागं करो-
तीति यदस्ति, ‘तेन’ उपवासेन यागेन च ‘उत्तरां सुत्तरां’
आगामिपक्षगतां पौर्णमासीं ममावास्यां चोपवसेत् । ‘उत्तराणि’
उपवासदिना दुत्तरेषु दिनेषु यजते । स यागः ‘सोमो भवति’

सोमयागसदृशो भवति । तं सोम मनु सर्वं मपि दैवतं कृष्यतीति
शेषः । योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवानां मपेक्षितं
सोमद्रव्यसदृशं वस्तु ; यस्माच्चन्द्रमण्डलं देवानां प्रियम् , तस्मात्
मण्डलं सम्पूर्णं ममिलस्योत्तरां पीर्णमासी मुपवसेदिति कौषी-
तकिमतस्योपसंहारः * ॥ १० (११) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (११) ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्निं मनुद्भूतं मादित्यो ऽभ्युदियाद्वा
ऽभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्धोमादुपशाम्येत् का
तत्र प्रायश्चित्तिरिति हिरण्यं पुरस्कृत्य साय मुद्धरे-
ज्ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं ज्योतिः शुक्रं मसौ तदेव
तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्नुद्धरति रजतं मन्तर्धाय प्रातरु-
द्धरेदेतद् रात्रिरूपं पुरा सम्भेदाच्छायाना माहवनीय
मुद्धरेन् मृत्युर्वै तमश्छाया तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं

* "सभ्यां पीर्णमासी मुपवसे दुत्तरा नित्येके"-इत्यादीनि सूत्राणि सा० वे० जी०
२०१. ५. २-११ द्रष्टव्यानि ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

तमश्चायां तरति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य
 गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा प्रवा वा
 प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैनन् मनसि
 कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति तच्चेन्मनसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्ना मुदकधारां हरेत् तन्तुं
 तन्वनृजसो भानु मन्विहीत्याहवनीयात् सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुः कथमग्नीनन्वाद्धानो ऽन्वाहार्य-
 पचन माहारयेत् नाहारयेत् इति* आहारये-
 दित्याहुः प्राणान्वा एषो ऽभ्यात्मन् धत्ते यो ऽग्नी-
 नाधत्ते तेषा मेषो ऽन्नादतमो भवति यदन्वाहार्य-
 पचनस्तस्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यग्नये ऽन्नादायान्न-
 पतये स्वाहेत्यन्नादो हान्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य
 एवं वेदान्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ होष्यन्सञ्चरेतैतेन
 ह वा एनं सञ्चरमाण मग्नयो विदुरय मस्मासु
 होष्यतीत्येतेन ह वा अस्य सञ्चरमाणस्य गार्हपत्या-
 हवनीयौ पाप्मान मपहतः सो ऽपहतपाप्मोऽह्वः स्वर्गं
 लोक मेतीति वै ब्राह्मण मुदाहरन्ति तदाहुः कथ
 मग्नीन् प्रवत्स्वन्नृपतिष्ठेत प्रोष्य वाप्रत्येत्याहरहर्वेति
 तूष्णीं मित्याहुस्तूष्णीं वै श्रेयस आकाङ्क्षन्ते ऽथाप्या-
 हुरहरहर्वा एते यजमानस्याश्रवयोद्वासनात्प्रप्रावनाद्

* "नाहारयेदिति" - क ।

विभ्यति तानुपतिष्ठेतैवाभयं वोभयं मे ऽस्वित्यभयं
 हैवास्त्रौ भवत्यभयं हैवास्त्रौ भवति ॥ ११ (११) ॥
 ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत्य मग्निहोत्रप्रायश्चित्तप्रसङ्गागत मपत्रीकाग्निहोत्रादिकं
 परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरन् प्रश्नमुत्थापयति—
 “तदाहुर्यस्याग्निमनुद्धृतमादित्यो ऽभ्युदियाद्वा ऽभ्यस्तमियाद्वा
 प्रणीतो वा प्राग्घोमादुपशाम्येत्, कां तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—
 इति । सायङ्काले आदित्यस्यास्तमयात् पुरा अग्निहोत्रार्थं गार्ह-
 पत्यादग्निमुद्धरेत्, प्रातःकाले तु सूर्योदयात् पुरोद्धरेदित्या-
 ज्ञातम् * । एवं सति ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणो ऽनुद्धृतमग्निमभि-
 लक्ष्यादित्यः ‘उदियाद्वा अस्तमियाद्वा’ अग्न्युद्धरणात् प्रागेवोदया-
 स्तमयो भवत इत्यर्थः । अथवा स्वस्वकाले प्रणीतोऽग्निराहवनीय-
 देशे स्थित्वा होमात् पूर्वं मुपशाम्येत् । तेषु त्रिषु विषयेषु
 प्रायश्चित्तं पृच्छते ॥

तस्योत्तरमाह — “हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेज्ज्योतिर्वै शुक्रं
 हिरण्यं, ज्योतिः शुक्रमसौ, तदेव तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्मुद्धरति ;
 रजतमन्तर्घाय प्रातरुद्धरेदेतद्रात्रिरूपम् ; पुरा सन्नेदाच्छायाना
 माहवनीयमुद्धरेन्मृत्युर्वै तमच्छाया, तेनैव तज्ज्योतिषामृत्युं तम-
 श्छायां तरति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । यदा सूर्यास्तमया-
 दूर्ध्वमुद्धरणीयम्, तदानीं हिरण्यं ‘पुरस्कृत्य’ उपर्यवस्थाप्य, वल्लि
 मुद्धरेत् । यदेतद्द्विरण्यमस्ति, तदेतत् ‘शुक्रं ज्योतिर्वै’ अत्यन्तं
 भास्वरः प्रकाशः ; ‘असौ’ आदित्योऽपि ‘शुक्रं ज्योतिः’ अत्यन्तं

भास्वरः प्रकाशः । तथा सति 'तदेव' हिरण्यमेव 'तज्ज्योतिः' आदित्यप्रकाशः । अतः 'शुक्रं' दीप्तिमहिरण्यं पश्यन्नेवाग्निमुद्धरेत् । प्रातःकाले तु रजतम् 'अन्तर्वाय' उपर्यवस्थाप्याग्निमुद्धरेत् । 'एतत्' च रजतं रात्रेः स्वरूपम् ; रात्रौ हि चन्द्रतारादिकं रजतसमानं दृश्यते , अतो रजतेन सूर्योदयात् प्राचीनो रात्रिकाल एव सम्पद्यते । यद्यप्येतावतैव त्रिविधप्रश्नोत्तरं सम्पन्नम्, तथापि तत्रमङ्गात् नित्यमुद्धरणं, पुरेत्यादिना प्रदर्श्यते । छायाणां 'सम्भेदः' एकीभावः । सूर्यास्तमये सत्येषा मनुष्यच्छाया एषा वृक्षच्छायेति विभागो न जायते, सोऽयं सम्भेदः । तस्मात्पुरा सूर्यप्रकाशवशाच्छायाविशेषो विज्ञायते । तस्मिन्नेव काले सायं--होमार्थं माहवनीयमुद्धरेत् । तत्रोपपत्तिर्मृत्युरित्यादिः । यदिदं तमः, या च छाया, तदुभयं मृत्युस्वरूपमेव ; अतः सत्यादित्यप्रकाशे तेनैव ज्योतिषा मृत्युरूपं तमस्तद्रूपां छायां च 'तरति' उल्लङ्घयति * । सेयमुक्त्वा तत्र वैकल्ये प्रायश्चित्तिः । नित्योद्धरणस्यापि वैकल्यविरोधित्वादुपचरितं प्रायश्चित्तत्वम् ॥

पूर्वत्र सप्तत्रिंशे पर्याये पत्नीरहितस्याग्निहोत्रं विधाय, अष्टत्रिंशे पर्याये दर्शपूर्णमासयोरुपवासनिर्णयः, एकोनचत्वारिंशे पर्याये वाचिकं मानसं वाग्निहोत्रमपत्नीकस्य विधाय, चत्वारिंशे बहुउद्धरणकालातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥

अथैकचत्वारिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? नैनन् मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति ; तच्चेन् मनसि कुर्वीत, गार्हपत्यादविच्छिन्ना मुदकधारां

हरेत्, 'तन्तु' तन्वग्रजसो भानु मन्विहीत्याहवनीयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटं वा रथो वा श्वा वा यदागच्छेत्, तदानीं मेतच्छकटादिकं मनसि न कुर्यात् ; 'अस्य' अनुष्ठातुः 'आत्मनि' स्वकीये पारमार्थिकस्वरूपे वेदान्तप्रतिपाद्ये वसुनि 'हिता भवन्ति' तानि शकटादीन्यवतिष्ठन्त । अतः शकटादिरूपबुद्धिं परित्यज्य परमात्मबुद्धिं कुर्यात् । यद्यात्मविवेकाभावेन तच्छकटादिकं मनसि कुर्वीत, शकटादिबुद्धिं न परित्यजेत्, तदानीं गार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्त मविच्छिन्ना मुदकधारां हरेत् * । तत्र "तन्तुं तन्वन्"—इति (ऋ० सं० १०. ५३. ६.) मन्त्रः ॥

अथ द्विचत्वारिंशे पर्याये कश्चिद्विचारमुद्गावयति — "तदाहुः कथं मग्नीनन्वाद्धानोऽन्वाहार्यपचनमाहारयेत्, नाहारयेत् ? इति"—इति । अन्वाहार्यनामक ओदनः पचते यस्मिन् दक्षिणाम्नी, सोऽयम् 'अन्वाहार्यपचनः' ; तस्य 'आहरणम्' अभिज्वलनम्, दृष्टेरादावन्वाधानकाले दक्षिणाम्नेरभिज्वलनं कुर्यान्न वा ? इति । विचारार्थं स्मृतिद्वयम् ॥

तत्र निर्णयं दर्शयति — "आहारयेदित्याहुः ; प्राणान्वा एषोऽभ्यात्मन् धत्ते, योऽग्नीनाधत्ते ; तेषां मेषोऽन्नादतमो भवति, यदन्वाहार्यपचनस्तस्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यग्नेः ऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति"—इति । 'आहारयेत्' प्रज्वलयेदित्येव संभिन्ना आहुः । तत्रेयं सुपपत्तिः । 'यः' पुमानग्नीनाधत्ते, 'एषः' एव पुमान् 'अभ्यात्मन्' स्वात्मस्वरूपे प्राणानिव धारयति । 'यः' अयं मन्वाहार्यपचनोऽस्ति, एषः 'तेषाम्' आहितानां चाग्नीनां मध्ये अति-

* आच० त्री० १०. ५, १५ ।

अवेनात्नादः ; तस्मात् प्राणधारिणा मन्त्रमन्त्रणसिद्धये सोऽयं प्रज्व-
लनीयः ; प्रज्वलिते 'तस्मिन्' दक्षिणाम्नी "अग्नयेऽन्नादाय"—
इत्यादिमन्त्रेण एता माहुतिं सुहुयात् * ॥

वेदनं प्रशंसति—“अन्नादो हान्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य
एवं वेद”—इति । वेदिता स्वयम् 'अन्नादः' रोगराहित्येन भोक्तुं
समर्थः , 'अन्नपतिः' अन्नस्वामी च भवति । तथा 'प्रजया' हि
पुत्रादिरूपया सहान्नाद्यं प्राप्नोति ॥

पूर्वं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटादिगमनं निषिद्धम् , तद्-
वागकर्तुरपि मध्ये सञ्चारनिषेधशङ्कायां तदुच्यवर्त्तयितु माह—
“अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयी होष्यन्त्सञ्चरेतेतेन ह वा एनं
सञ्चरमाण मग्नयो विदुरय मस्मासु होष्यतीत्येतेन ह वा अस्य
सञ्चरमाणस्य गार्हपत्याहवनीयी पाप्मान मपहतः सो ऽपहत-
पाप्मोऽह्वः स्वर्गं लोक मेतीति वै ब्राह्मण मुदाहरन्ति”—इति । यः
पुमान् होष्यति, स पुमान् 'गार्हपत्याहवनीयावन्तरेण' तन्मध्य-
गतेन मार्गेण सञ्चरेत । 'एतेन' मार्गेण सञ्चरमाणम् 'एनं' होमक-
र्त्तार मग्नयः स्वमनसैवं विदुः 'अय मस्मासु होष्यति'—इति ।
तस्मादग्नीना मभीष्टत्वात् तस्य सञ्चारो युक्तः । किञ्च होमार्थं
सञ्चरमाणस्य पाप्मान मुभावन्ती विनाशयतः । स च पापरहित
अह्वगामी स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । अस्मिन्नर्थे शाखान्तरगतं बहुविधं
ब्राह्मण मभिज्ञा उदाहरन्ति ॥

अथ त्रिचत्वारिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति — “तदाहुः कथं मग्नौन्
प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत, प्रोष्य वा, प्रत्येत्याहरहर्वेति ? तूष्णीं मित्याहुः ;
तूष्णीं वै त्रेयस आकाङ्क्षन्ते ; ऽथाप्याहुरहरहर्वा एते यजमानस्या-

अग्नयोदासनात्प्रप्लावनाद् विभ्यति, 'तामुपतिष्ठेतैवाभय' वोऽभयं मे
ऽस्त्वित्यभयं हैवासौ भवत्यभयं हैवासौ भवति"—इति । यदाग्नि-
होत्री स्वगृह एवाग्नीनवस्थाप्य स्नयं क्षमात्तरे प्रातवसति,
तदानीं 'प्रवत्स्यन्' अग्निहोत्री प्रवासकाले कथं मग्नीनुपतिष्ठेत ?
अथ वा 'प्रोष्य' क्षामान्तरे गत्वा 'प्रत्येत्य' पुनरागत्य कथं सुपतिष्ठेत ?
अथ वा स्वगृहे तिष्ठन्नपि 'अहरहः' प्रतिदिनं कथं सुपतिष्ठेत ?
इत्येतस्य प्रश्नत्रयस्य तूष्णीमित्यादिकमुत्तरम् । नात्र मन्त्रपाठः
कश्चिदस्ति, किन्तु तूष्णीमेवाञ्जल्यादिना विनयं प्रदर्शयन्नुपतिष्ठेत;
लोकेऽपि सेवकाः तूष्णीम्भूता एव सन्तो विनोताः 'श्रेयसः' श्रेष्ठान्
राजगुर्वादीन् पुरुषान् 'आकाङ्क्षन्ते' आगत्य स्वाभीष्टं प्रार्थयन्ते ।
तस्मात् तूष्णीमुपस्थानमित्येकः पक्षः ।

'अथाप्याहुः' अपि च अभिज्ञाः केचिदेव पञ्चान्तरं वदन्ति ।
'अहरहर्वै' प्रतिदिनमेव 'एते' अग्नयो 'विभ्यति' । भयकारणं
यजमानस्येत्यादिनोच्यते । होमे निष्पन्ने सति पश्चादुपयोगाभावात्
यजमानस्य अग्निष्वश्रद्धा भवति ; अतोऽयं मग्नीनुदासयेदित्येको
भयहेतुः * । 'प्रप्लावयेत्' लौकिकपाकार्थं नीत्वा प्रप्लावनं † वा
कुर्यादिति द्वितीयो भयहेतुः । अतो भयपरिहाराय तानितीन
मन्त्रेण सर्वत्रोपतिष्ठेत । हे अग्नयः ! मत्तः सकाशाद् 'वः' युष्माकम्

* प्रमापणादिवधान्तिषु चिंशद्वधनामसु पठित ममरसिंहेन उदासनमिति (२. ८.
११२-११४.) । वस्तुत उदासनं निर्वासनमित्यनर्थान्तरम् । "प्रोषितयेत् प्रेष्यात्
प्राचीनाधीती निवास्यां दुग्ध्वा दक्षिणतोऽधिश्रयणोदासने"—इति कात्या० श्रौ० २५. ८. ९ ।
'उष्णे भस्मधिश्रयणं सुदासनं च गार्हपत्याद् दक्षिणस्यां दिशि कुर्यात्"—इति तट्टीकायाम् ।

† प्रप्लावनशब्दार्थः इभा० २२६४० द्रष्टव्यः । "यस्मिन् कुम्भे सज्जीवं भवति, तं
प्रप्लावयति समुद्रं"—इति शत० ब्रा० ४. ४. ५. २० ।

अभयं मसु ; युष्मत्तकाशात् ममाप्यभयं मस्त्विति मन्त्रार्थः । एवमुपस्थानं कुर्वते 'अस्मै' यजमानाय अभयं मेव भवति । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ११ (१२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) एकादशः खण्डः ॥ ११ (१२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
सुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—००—

॥ ॐ ॥ हरिश्चन्द्रो ह वैधस एक्ष्वाको राजा ऽपुत्र
आस तस्य ह शतं जाया बभूवुस्तासु पुत्रं न लेभे तस्य
ह पर्वतनारदो गृह जघतुः स ह नारदं पप्रच्छ यन्विमं
पुत्रं मिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न किंस्वित्पुत्रेण
विन्दते तन् म आ चक्ष्व नारदेति स एकया पृष्टो
दशभिः प्रत्युवाच ऋषेण मस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैषीवतो मुखं
यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि यावन्तो
अप्सु प्राणिनां भूयान् पुत्रे पितुस्ततः शश्वत्पुत्रेण
पितरो ऽत्यायन् बहुलं तमः आत्मा हि जज्ञ आत्मनः
स इरावत्यतितारिणी किन्नु मलं कि मजिनं कि मु
श्मशूणि किं तपः पुत्रं ब्रह्माणं ब्रह्मध्वं स वै लोको
ऽवदावदः अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं
पशवो विवाहाः सखा ह जाया क्लृपणं ह दुहिता
ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् पतिर्जायां प्र विशति
गर्भो भूत्वा स मातरं तस्यां पुनर्नवी भूत्वा दशमे

मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
 पुनः आभूतिरेषा भूतिबीज मेतन्निधोयते देवाश्चैता
 मृषयश्च तेजः समभरन्महत् देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा
 वो जननी पुनः नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत् सर्वं
 पशवो विदुः तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधि-
 रोहति एष पन्था उरुगायः सुशेवो यं पुत्रिण
 चा क्रमन्ते विशोकाः तं पश्यन्ति पशवो वयांसि
 च तस्मात् ते मात्रापि मिथुनीभवन्तीति ह स्मा
 चाख्याय ॥ * १ (१३) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आहितान्नेर्मृतावग्निहोत्राङ्गे विकले तथा ।
 प्रायश्चित्त मपत्नीकहोम इत्यादि वर्णितम् ॥ १ ॥
 उक्तं द्वात्रिंशदध्यायैः कर्म वर्णितयान्वितम् ।
 अथ त्वष्टभिरध्यायैर्वर्ण्यते राजकर्मकम् ॥ २ ॥
 तत्र क्रतौ राजसूये बह्विष्टिपशुसोमके ।
 मध्येऽभिषेचनीयेऽङ्घ्रि शीनःशेषं श्रुतं श्रुतौ ॥ ३ ॥
 त्रयस्त्रिंशो ऽय मध्यायः शीनःशेषेति नामवान् ।
 हरिश्चन्द्रकथा तत्र कथिता बहुपुत्रदा ॥ ४ ॥

तदेतदुपाख्यानं दर्शयति— “हरिश्चन्द्रो ह वैधम ऐष्वाको
 राजा ऽपुत्र प्राप्तः ; तस्य ह शतं जाया बभूवुस्, नासु पुत्रं न

लेभे ; तस्य ह पर्वतनारदौ गृह जघतुः ; स ह नारदं पप्रच्छ”-
इति । हरिश्चन्द्रो नाम राजर्षिः ; “प्रस्कावहृदिचन्द्राहृषी”-इति
(६.१.१५३.) पाणिनिना सूत्रितत्वात् । स च वेधसो नृपतेः पुत्रः,
इक्ष्वाकुवंशोद्भवो राजा पुत्रहीनः आस । स च शतसङ्ख्यानां मध्ये
कस्याञ्चिदपि जायायां पुत्रं न लेभे । तस्य राज्ञो गृहे पर्वत-
नारद-नामानो याहृषी , तौ निवासं चक्रतुः । तयोर्मध्ये नारद
ऋषि मेतया गायया राजा पप्रच्छ ॥

तां गाथां दर्शयति— “यं न्विमं * पुत्र मिच्छन्ति, ये वि
जानन्ति, ये च न ; किंस्वित्पुत्रेण विन्दते, तन्म आ चक्ष्व नार-
देति”-इति । ‘ये’ देवमनुष्यादयो ‘वि जानन्ति’ विवेकज्ञान-
युक्ताः , ‘ये’ च पश्चादयो ‘न वि जानन्ति’ विवेकज्ञानरहिताः,
ते सर्वेऽपि ‘नु’ क्षिप्रं ‘यम् इमं’ पुत्र मिच्छन्ति, तेन पुत्रेण
‘किंस्विहिन्दते’ किं नाम फलं पिता लभते ? हे नारद ! ‘मे’ मच्चं
‘तत्’ फलम् आ चक्ष्व । ‘इति’ राज्ञः प्रश्नः ॥

तस्योत्तरं भवतारयति— “स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच”
-इति । ‘सः’ नारदः ‘एकया’ गायया पृष्टः सन् ‘दशभिः’
गाथाभिः प्रत्युत्तरं मुक्तवान् ॥

तत्र प्रथमां गाथां माह— “ऋणं मस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति , पिता पुत्रस्य जातस्य, पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्”-इति ।
उत्पन्नस्य सुखेन जीवतः पुत्रस्य मुखं पिता यदि पश्येत् , तदा-
नीम् ‘अस्मिन्’ पुत्रे स्वकीयं मृत्युं लौकिकं वैदिकं च ‘सन्नयति’
सम्यगवस्थापयति । लौकिकस्य अवस्थापनात् पुत्रपीडादिभिः
ऋणं प्रत्यर्पणीयं मिति स्मृतिकारा आहुः । वैदिकं तु “त्रिभि-

* मूलपुस्तकेषु सर्वेष्वेव ‘यं न्विमं’-इति सुमानुस्वारपाठः ।

कर्तव्यं वा जायते”-इत्यादि श्रुत्युक्तं पूर्वं भवोदाहृतम् (४३५०) । तस्य च पुत्रावस्थापनं सम्प्रतिनामकेन सम्पद्यते । तच्च कर्म वाजसनेयिभिरान्नातम् — “अथातः सम्प्रतिः । यदा प्रेष्यन् मन्यते, अथ पुत्र माह, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्म अहं लोक अहं यज्ञः”-इति (शत० ब्रा० १४. ४. ३. २५. *) । ‘ब्रह्म’ मया कर्तव्यं वेदाध्ययनम्, मयानुष्ठेयो यज्ञश्च, मया सम्पाद्या उत्तमा लोकाश्चेत्येतत् सर्वं पुत्रेण त्वयैव सम्पादनीय मिति पितृवाक्यस्यार्थः । सर्वं महं सम्पादयिष्यामीति पुत्रवाक्यस्यार्थः । अत्राप्यारण्यककाण्डे सङ्क्षिप्य मन्दर्शयिष्यते — “सोऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते”-इति (ऐ० ब्रा० २.५.४.१०.) । एव सृष्टं पुत्रे समर्पयति । तथैव ‘अमृतत्वं’ मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति ; पुत्रार्पितलौकिकवैदिकभारस्याधिष्ठेन तत्त्वज्ञानसम्पादनात् ॥

द्वितीयां गाथा माह— “यावन्तः पृथिव्यां भोगा, यावन्तो जातवेदसि, यावन्तो अप्सु प्राणिनां, भूयान् पुत्रे पितुस्ततः”-इति । ‘पृथिव्यां भोगाः’ स्वस्य निवासादयः, ‘जातवेदसि’ अग्नी भोगा दहनपचनादयः, ‘अप्सु’ भोगाः स्नानपानादयः । प्राणिना मेते सर्वे भोगा यावन्तः सन्ति । ततस्तावद्भ्रः सर्वेभ्यो भोगेभ्यो ‘भूयान्’ अभ्यधिकः पितुः पुत्रे भोगो विद्यते ; अत्यन्त-सुखहेतुत्वात् । तथा च आहुः— “पुत्रीत्यत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः”-इति ॥

* “अथ तयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जगते, नाम्येन कर्मणा ; कर्मणा पितृलोको, विद्यया देवलोकः ; देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठसुखाद् विद्यां प्रशंसति”-इति च तत्पुराणतैव ।

तृतीयां गाथा माह—“शश्वत् पुत्रेण पितरो ऽत्यायन् बहुलं
तमः , आत्मा हि जज्ञ आत्मनः , स इरावत्यतितारिणी”-इति ।
‘पितरः’ जनकाः उत्पन्नेन पुत्रेण ‘शश्वत्’ सर्वदा लोकद्वयेऽपि
‘बहुलम्’ अभ्यधिकं ‘तमः’ ऐहिक मामुषिकञ्च दुःखम् ‘अत्या-
यन्’ अतिक्रामन्ति । तथा च बीधायन आह—

“पुदिति नरकस्याख्या, दुःखञ्च नरकं विदुः ।

पुदस्त्राणात्ततः पुञ्ज मिहेच्छन्ति परत्र च ॥”-इति * ।

किञ्च ‘हि’ यस्मात् कारणात् पितुः पुत्र उत्पन्न इत्युक्ते सति पिता
स्वस्मात् स्वयं मेव ‘जज्ञे’ उत्पन्न इत्युक्तं भवति । ततः पिता यथा
‘स्वयं’ स्वकीयं दुःखं विनाशयति, तथा पुत्रोऽप्येतदीयं दुःखं
विनाशयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात् ‘सः’ पुत्रः ‘इरावती’ अन्नयुक्ता
‘अतितारिणी’ नदीसमुद्रादेरतितरणहेतुर्नौरिति शेषः । यथा
नौः दुर्घटं नद्यादिकं तारयति , एवं पुत्रोऽप्यैहिक मामुषिकञ्च
दुःखं तारयतीत्यर्थः ॥

चतुर्थीं गाथा माह— “किञ्चु मलं, किं मजिनं, किं मु
श्मश्रूणि, किं तपः ; पुत्रं ब्रह्माण इच्छन्, स वै लोको ऽवदा-
वदः”-इति । अथ मलाजिनश्मश्रुतपःशब्दैः आश्रमचतुष्टयं विव-
क्षितम् । मलरूपाभ्यां शुक्रगोणिताभ्यां संयोगात् मलशब्देन
गार्हस्थ्यं विवक्षितम् । कृष्णाजिनसंयोगाद्जिनशब्देन ब्रह्मचर्यं
विवक्षितम् । क्षीरकर्मराहित्यात् श्मश्रुशब्देन वानप्रस्थं विव-
क्षितम् । इन्द्रियनियमसद्भावात् तपःशब्देन पारिव्रज्यं विवक्षितम् ।
‘मलं’ गार्हस्थ्यं ‘किञ्चु’ किं नाम सुखं करिष्यति ? न किञ्चि-

* एष श्लोको इरिचंशेऽप्युद्धृतः । मनुसंहितायाश्चैव मंत्र १३८ । महा० भा०
१४, २७५२ । रामा० २, १०७, १२ । मार्क० ५०, ७५, १६० ।

दित्यर्थः । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् । हे 'ब्रह्माणः' विप्राः ! विप्र-
क्षत्रियाद्याः ! सर्वे यूयं सुखहेतुत्वात् पुत्र मिच्छध्वम् । 'स वै' स एव
पुत्रः 'अवदावदो लोकः' वदितु मयोग्यानि निन्दावाक्यान्ववदाः ,
तैर्वाक्यैर्नीयते न कथ्यत इत्यवदावदः; एवं प्रघट्टेन तेन कथ्यत इति
'अवदावदः' दोषराहित्यात् निन्दानर्ह इत्यर्थः । तादृशो 'लोकः'
भोगहेतुः पुत्रः । तस्मादाश्रमेभ्योऽप्याधिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या ।
यद्यपि हरिश्चन्द्र एवात्र प्रष्टा , तथापि तेन सह ऋषीणां बहूनां
सभाया मवस्थानात् ब्रह्माण इति सम्बोधनम् ॥

पञ्चमीं गाथा म्नाह — “अन्नं हं प्राणः, शरणं हं वासो, रूपं
हिरण्यं, पशवो विवाहाः ; सखा हं जाया क्लपणं हं दुहिता,
ज्योतिर्हं पुत्रः, परमे व्योमन्”-इति । अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन
प्रसिद्धाः । तथा हि शरीरे प्राणावस्थितहेतुत्वाद् अन्नं मेव प्राणः ।
वासः शीतोपद्रवाद् अन्तःकत्वेन 'शरणं' गृहसमानम् । 'हिरण्यं'
कर्णभरणादिकं दृष्टिप्रियत्वाद् रूपसम्पादकम् । 'पशवः' गवा-
म्नादयः विवाहविशेषेण निर्वाहकाः । जाया भोगे सहकारित्वात्
'सखा हं' सखिस्वरूपैव । एव मेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि
तात्कालिक मत्प मेव सुखं प्रयच्छन्ति । 'दुहिता हं' पुत्री इति तु
'क्लपणं' केवलदुःखकारित्वाद् दैन्यहेतुः । तथा च स्मर्यते —

“भवे स्वजनदुःखकारिका सम्प्रदानसमये ऽर्थहारिका ।

यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः॥”-
इति । 'पुत्री हं' पुत्रसु ज्योतिःस्वरूपम् ; तमोनिवारकत्वेन
प्रकाशरूपत्वेन । स हि पितरं 'परमे व्योमन्' उक्लष्टे आकाशे
परब्रह्मस्वरूपे अवस्थापयति । “आकाशस्तज्ञिज्ञात्”-इत्यनेन
(१. २. २२.) व्याससूत्रेण आकाशव्योमादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं

निर्णीतम् * । पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वं मेवाव्यतत्त्वस्य मन्त्र-
तौल्यत्र प्रतिपादितम् (६१पृ० १८पं०) ॥

षष्ठीं गाथा माह— “पतिर्जायां प्रविशति, गर्भो भूत्वा स
मातरम् ; तस्यां पुनर्नवो भूत्वा, दशमे मासि जायते”-इति । पत्यु-
राकारद्वय मस्ति,— वर्त्तमानपुरुषाकार एकः, रेतोरूपेण गर्भा-
कारो द्वितीयः । जायाया अपि आकारद्वय मस्ति,— पतिरूपं
माकारं प्रति जाया भवति, गर्भरूप माकारं प्रति माता भवति ।
अतः ‘सः’ तादृशः पतिः, स्वयं रेतोरूपेण गर्भो भूत्वा, पूर्व मव-
स्थितां जायां भविष्यदाकारेण मातरं सतीं प्रविशति । ‘तस्यां’
मातरि ‘पुनर्नवो भूत्वा’ पूर्व मन्यस्यां मातरि उत्पन्नो जरठः,
इदानीं पुनर्नूतनबालो भूत्वा ‘तस्याम्’ इदानीन्तन्या मस्यां मातरि
गर्भपाके सति दशमे मासि उत्पद्यते । तस्मात् पुत्रः स्वस्मात्
अन्यो न भवति ॥

सप्तमीं गाथा माह— “तस्मात् जाया भवति, यदस्यां जायते
पुनः ; आभूतिरेषा भूतिर्बीज मेतन्निधीयते”-इति । ‘यद्’ यस्मात्
कारणात् ‘अस्यां’ गर्भधारिण्याम् ‘अयं’ पिता पुत्ररूपेण पुनर्जा-
यते, ‘तत्’ तस्मात् कारणात् लोकप्रसिद्धा या जायास्ति, सा
जायते ऽस्या मिति व्युत्पत्त्या जायाशब्दवाच्या भवति । किञ्च एषा
भूत्याभूतिशब्दाभ्या मभिधीयते । भवत्यस्यां पुत्ररूपेण पतिरित्येषा
‘भूति’-शब्दवाच्या ; रेतोरूपेणागत्य अस्यां पुत्ररूपेण भवतीति

* “आकाश इति हीवाचेत्यत्र च ब्रह्म वाच खम् ।

शब्दस्य तत्र कठत्वात्, वायादेः सर्वनादपि ॥

साक्षात्तदनुत्पत्तिहेतुत्वाच्चीतकठितः ।

एवकारादिना चात्र ब्रह्मीवाकाशशब्दितम् ॥”-इति तत्राष्टमाधिकारकम् ।

‘आभूति’-शब्दवाचा । ‘एतत्’ एतस्यां स्त्रियां ‘बीजं’ रेतोरूपं ‘निधीयते’ प्रचिध्यते । तस्माद्दुक्ताः शब्दा उपपद्यन्ते ॥

अष्टमीं गाथा माह— “देवाश्चैता मृषयश्च, तेजः समभरन्महत् ; देवा मनुष्यानब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः”-इति । ‘एताम्’ एतस्यां योषिति देवाश्च महर्षयश्च स्वकीयं ‘महत् तेजः’ रेतोरूपं सारं ‘समभरन्’ पुत्रोत्पादनाय सम्पादितवन्तः । स्वयं मेव सम्पाद्य ततो मनुष्यानित्यब्रुवन् । हे मनुष्याः ! येयं मिदानीं जायारूपेण वर्तते, सेयं पुनः ‘वः’ युष्माकं पुत्ररूपे जन्मनि जननी भवति ॥

नवमीं गाथा माह— “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति , तत् सर्वं पशवो विदुः ; तस्मात् तु पुत्रो मातरं, स्वसारं चाधिरोहति”-इति । ‘लोकः’ लोकजन्यं सुखम् , अपुत्रस्य नास्ति ; न हि पुत्रदर्शनेन यत् सुखं, तदन्यदर्शनेन क्वचिदपि दृश्यते । ‘इति’ यदस्ति, तत् ‘सर्वं’ गोमहिष्यादयो जानन्ति यस्मात् , तस्मान्नेव कारणात् पशुजातः ‘पुत्रः’ वत्सः स्वकीयां मातरं भगिनीं वा पुत्रोत्पादनार्थं मधिरोहति ॥

दशमीं गाथा माह— “एष पन्था उरुगायः सुशेवो, यं पुत्रिणं आक्रमन्ते विशोकाः ; तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च , तस्मात्ते मात्रापि मिथुनीभवन्ति”-इति । ‘पुत्रिणः’ पुत्रवन्तो देवमनुष्यादयो ‘विशोकाः’ शोकरहिताः सन्तो ‘यं’ पन्थानं सुखानुभवरूपं मार्गम् ‘आक्रमन्ते’ प्राप्नुवन्ति, ‘एष पन्थाः’ पुत्रसुखानुभवरूपो मार्गः ‘उरुगायः’ उरुभिर्महद्भिः शास्त्रज्ञैः राजामात्यादिभिश्च गीयते । तथा ‘सुशेवः’ सुष्ठु सेवितुं योग्यः ; सुखाधिक्यस्य विशमानत्वात् । ‘तं’ पुत्रसुखानुभवरूपं ‘पशवः’ गवादयो ‘वयांसि’ पशवः ‘पश्यन्ति’ जानन्ति । तस्मात् ‘ते’ पशुपन्थादयः पुत्रसुखार्थं

‘मात्रा’ सहापि मिथुनीभवन्ति, किं मुत अन्यया स्त्रिया सहेत्यर्थः ॥

नारदेनोक्तां दशगाथां निगमयति— “इति ह स्मा आख्याय”
—इति । ‘इति ह’ अनेनैव प्रकारेण (‘स्मै’) ‘अस्मै’ तस्मै हरि-
शब्दाय ‘आख्याय’ उत्तर मभिधायारवस्थित इति शेषः ॥ १ (१३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(त्रयस्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथैन मुवाच वरुणं राजान मुपधाव पुत्रो मे
जायतां तेन त्वा यजा इति तथेति स वरुणं राजान
मुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति
तथेति तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम तं होवाचा-
जनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा
वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशो न्व-
स्त्वथ त्वा यजा इति तथेति स ह निर्दश आस तं
होवाच निर्दशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति स होवाच
यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता
न्वस्य जायन्ता मथ त्वा यजा इति तथेति तस्य ह

दन्ता जज्ञिरे तं हीवाचाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व
मानेनेति स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्ते ऽथ
स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पद्यन्ता मथ त्वा यजा
इति तथेति तस्य ह दन्ताः पेदिरे तं हीवाचापत्सत
वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति स होवाच यदा
वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता
न्वस्य पुनर्जायन्ता मथ त्वा यजा इति तथेति तस्य ह
दन्ताः पुनर्जज्ञिरे तं हीवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता
यजस्व मानेनेति स होवाच यदा वै क्षत्रियः सान्नाह-
को भवत्यथ स मेध्यो भवति सन्नाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा
यजा इति तथेति स ह सन्नाहं प्रापत्तं हीवाच
सन्नाहं नु प्राप्नोद्यजस्व मानेनेति स तथेत्युक्त्वा पुत्र
मामन्वयामास ततायं वै मच्छं त्वा सददाइन्त त्वया-
ह मिमं यजा इति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्य
मपातस्थौ स संवत्सरं मरण्ये चचार ॥ २ (१४) ॥

पुत्रनिमित्तलाभप्रतिपादका नारदोक्ता दश गायत्र उदाहृत्य
पुत्रजन्तोपायोपदेशपरं नारदवाक्यं मवतारयति— “अथैन
मुवाच,— वरुणं राजानं मुपधाव, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा
इति”—इति । ‘अथ’ पुत्रेच्छानिमित्तकथनानन्तरम् ‘एनं’ पुत्रा-
र्थिनं हरिश्चन्द्रं नारद उवाच । हे हरिश्चन्द्र ! वरुणं राजानम्
‘उपधाव’ प्रार्थयस्व । येन प्रकारेण प्रार्थनीयः, सोऽभिधीयते—

हे वरुण ! त्वत्प्रसादात् मे पुत्रो जायतां , ततस्तेन पुत्रेण 'त्वां यज्ञै' त्वा मुद्दिश्य यज्ञं करवांणीति ॥

प्रार्थनप्रकारं नारदोपदेश मुक्त्वा हरिश्चन्द्रवृत्तान्तं दर्शयति—
“तथेति ; स वरुणं राजानमुपससार, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यज्ञा इति ; तथेति ; तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम”—इति ।
नारदोपदेश मङ्गीकृत्य हरिश्चन्द्रो वरुणम् 'उपससार' प्रार्थयामास । 'सः' वरुणोऽपि तथास्त्विति तदीयपुत्रोत्पत्त्यै वरं दत्तवान् । तेन च वरेणोत्पन्नस्य 'रोहितः'—इत्येतन्नामाभूत् ॥

अथ बहुभिः पर्यायैर्वरुणस्योक्तिर्हरिश्चन्द्रस्य प्रत्युक्तिष्वेत्युभयं प्रतिपाद्यते ; तत्र प्रथमं पर्यायं दर्शयति— “तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति ; स होवाच , यदा वै पशुर्निर्देशो भवत्यथ स मेध्यो भवति, निर्देशो न्वस्त्वथ त्वा यज्ञा इति ; तथेति”—इति । 'तं' हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । हे हरिश्चन्द्र ! ते पुत्रः 'अजनि वै' उत्पन्न एव, अनेन पुत्रेण मा मुद्दिश्य यागं कुर्विति । एवं वरुणेनोक्ते हरिश्चन्द्रः पुनः प्रत्युवाच । यागार्थः पशुर्यदा निर्देशो भवति , तदा स पशुः 'मेध्यः' यागयोग्यो भवति । निर्गतानि अशीचदिनानि दशसङ्ख्याकानि यस्मात् पशोः सोऽयं 'निर्देशः' । तस्मादयं 'नु' क्षिप्रं निर्देशोऽस्तु , 'अथ' अनन्तरं त्वां प्रति अहं 'यज्ञै' इत्येतद्वाक्यम् । वरुणः 'तथा असु' इति अङ्गीचकार ॥

द्वितीय मुक्तिप्रत्युक्तिपर्यायं दर्शयति— “स ह निर्देश आस ; तं होवाच, निर्देशो न्वमूयजस्व मानेनेति ; स होवाच, यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य जायन्ता मथ त्वा यज्ञा इति ; तथेति”—इति । दशदिनाशीचापगमे शुच-

त्वात् यथा यागयोग्यत्वं, तथा दन्तोत्पन्नत्वादवयवसम्पूर्णा याग-
योग्यत्व मित्यभिप्रायः । स्पष्ट मन्यत् ॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति—“तस्य ह दन्ता जग्निरे ; तं होवा-
चाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति ; स होवाच, यदा वै
पशोर्दन्ताः पद्यन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य पद्यन्ता मथ
त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अज्ञत वै’ जाता एव ‘पद्यन्ते’
पतन्ति । प्रथमोत्पन्नानां दन्ताना मस्थायित्वेन मुख्यपशवयवत्वा-
भावात् । तथात्वे सति पशोर्मेध्यत्वम् ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति — “तस्य ह दन्ताः पेदिरे; तं होवाचा-
पत्सत वा अस्य दन्ता, यजस्व मानेनेति ; स होवाच, यदा वै
पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य पुन-
र्जायन्ता मथ त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अपत्सत वै’
पतिताः । पुनरुत्पन्नानां दन्तानां स्थिरत्वेन सम्पूर्णावयवत्वात्
पशोर्मेध्यत्वम् ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति— “तस्य ह दन्ताः पुनर्जग्निरे ; तं
होवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति ; स होवाच ,
यदा वै क्षत्रियः सान्नाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति ; सन्नाहं
नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अज्ञत वै’ जाता
एव । पशुन्तरस्य पुनर्दन्तोत्पत्तिमात्रेण मेध्यत्वेऽपि अस्य पशोः
क्षत्रियत्वाद् स्वजात्युचितधनुर्बाणकवचादिसन्नाहशोलित्वे सति
जात्युचितव्यापारसम्पूर्तौ मेध्यत्वम् ; तस्मात् ‘नु’ क्षिप्र मेवासी
सन्नाहं प्राप्नोतु, अनन्तर मेव यजा इत्युत्तरं वरुणोऽङ्गीचकार ॥

षष्ठं पर्यायं दर्शयति— “स ह सन्नाहं प्रापत् ; तं होवाच,
सन्नाहं नु प्राप्नोद्यजस्व मानेनेति ; स तथेत्युक्त्वा पुत्र मामन्वथा-

मास; तताय' वै मद्यं त्वां मददाहन्त त्वयाह मिसं यजा इति"—
इति । सन्नाहप्राप्तेरुद्धं 'सः' हरिश्चन्द्रो वरुणोति मङ्गीकृत्य पुत्र
मामन्त्रैव मुवाच । उपलालनार्थं पुत्रे पिहवाचि तत-शब्द-
प्रयोगः । हे 'तत' पुत्र । 'अयम्' एव वरुणो मद्यं 'त्वां' पुत्रं
वरेण दत्तवान् ; 'हन्त' दुष्टः अहम् 'इमं' वरुणं यत् 'त्वया'
पुत्रेण 'यजै' यागरूपां पूजां करवाणीति हरिश्चन्द्रस्योक्तिः ॥

अथ रोहितनाम्नः पुत्रस्य कृत्यं दर्शयति — "स ह नेत्युक्त्वा
धनुरादायारण्य मपातस्थौ ; स संवत्सर मरण्ये चचार"—इति । 'स
ह' स खलु रोहिताख्यः पुत्रः पितुर्वाक्यं निषिध्य, स्वरक्षणार्थं
धनुः स्वीकृत्य अरण्यं प्रत्युपगतो ऽभूत् । कस्मिंश्चिदरण्ये नैरन्तर्येण
'सः' रोहितः संवत्सरं चचार ॥ २ (१४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयस्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथ हैह्वार्कं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे'
तद् ह रोहितः शुश्राव सो ऽरण्याद् याम मेयाय त
मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच नाना श्रान्ताय श्रीर-
स्तीति रोहित शुश्रुम पापो* नृषदरो जन इन्द्र इव-

* "शुश्रुमापापी" घ, च ।

रतः सखा चरैवेति चरैवेति वै * मा ब्राह्मणो ऽवोच-
दिति ह द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चचार सो ऽरण्याद्
ग्राम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच पुष्पि-
ण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलयहिः शरे ऽस्य सर्वे
पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेति चरैवेति वै मा
ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सर मरण्ये चचार
सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-
त्योवाच आस्ते भग आसीनस्योर्द्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः शेते
निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति चरैवेति
वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सर मरण्ये
चचार सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच कलिः शयानो भवति सञ्जिहानस्तु डापरः
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरंश्चरैवेति
चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह पञ्चमं संव-
त्सर मरण्ये चचार सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय त मिन्द्रः
पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच चरन्वै मधु विन्दति चर-
न्त्वाद् मुदुम्बरं सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते
चरंश्चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह
षष्ठं संवत्सर मरण्ये चचार सोऽजीगर्तं सौधवसिं
मृषि मशनवा परीत मरण्य उपेयाय तस्य ह त्रयः

* "चरैवेति वै" - इति ख. ग। एव मिहीतरवापि चिह्नानपार्थक्यम्।

पुत्रा आसुः शुभः पुच्छः शुनः शेषः शुनोलाङ्गुल इति
 तं होवाच ऋषे ऽहं ते शतं ददाम्यह मेषां मेकेना-
 त्मानं निष्क्रीणा इति स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णानं
 उवाच न न्विम मिति नो एवेम मिति कनिष्ठं माता
 तौ ह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रतुः शुनः शेषे तस्य ह
 शतं दत्त्वा स त मादाय सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय स
 पितर मेत्योवाच तत हन्नाह मनेनात्मानं निष्क्रीणा
 इति स वरुणं राजान मुपससारानेन त्वा यजा
 इति तथेति भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण
 उवाच तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच त मेत
 मभिषेचनीये पुरुषं प्रशु मालेभे ॥ ३ (१५) ॥

रोहितस्यारण्ये संवत्सरचरणानन्तरभाविनं हरिश्चन्द्रादीनां
 ज्ञत्तान्तं दर्शयति — “अथ ऐच्छाकं वरुणो जग्राह, तस्य होदरं
 जज्ञे ; तदु ह रोहितः शुश्राव ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय ; तं
 मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, नाना आन्ताय श्रीरक्षीति रोहित
 शुश्रुम, पापो नृषहरो जन, इन्द्र इक्षरतः सखा, चरैवेति”
 -इति । ‘अथ’ रोहितस्यारण्ये संवत्सरवासानन्तर मेष ‘ऐच्छाकं’
 ऐच्छाकुवंशोत्पन्नं हरिश्चन्द्रं ‘वरुणः’ देवो रोगरूपेण जग्राह ।
 वरुणेन नृहीतस्य हरिश्चन्द्रस्य ‘उदरं जज्ञे’ जलेन पूरित मुष्कूर्मं
 महोदरनामकं रोगस्वरूपं मुत्पन्नम् । ‘तदु ह’ तदपि सर्वं मरुष्ये
 स्थितो ‘रोहितः’ पुत्रो मनुष्यमुखाच्छुश्राव । ‘शुत्वा च ‘सः’
 रोहितः पितरं द्रष्टुं मरुष्याद् ग्रामं प्रत्याजगाम । आगच्छन्तं

रोहितं मार्गमध्ये इन्द्रः केन चिद् ब्राह्मणरूपेण प्राप्य इदं मुक्त-
वान्,— आ समन्ताच्छान्त आशान्तः, सर्वत्र पर्यटनेन शान्तिं
प्राप्तः, तदिपरीतो ऽनाशान्तः एकत्रैव निवासशीलः, तादृशाय ;
तथाविधस्य पुरुषस्य 'श्रीः' बहुविधा सम्पन्नास्ति । यद्वा, नानेति
पदच्छेदः । 'शान्ताय' सर्वत्र पर्यटनेन शान्तस्य 'नाना श्रीः'
बहुविधा सम्पदस्ति । 'इति' अनेन प्रकारेण रोहित ! वयं
नीतिकुशलानां पुरुषाणां मुखात् शृणुम । 'वरो जनः' विद्यादिभिः
श्रेष्ठो ऽपि पुरुषः 'नृषत् पापः' नृषु मनुष्येषु सीदतीति 'नृषत्'
श्रेष्ठोऽपि बन्धुगृहेषु सर्वदावस्थितः तैरवज्ञातः 'पापः' तुच्छो भवेत् ।
अतस्तव पितृगृहे वासो न युक्तः । न च अरण्ये चरतो मम
सहायो नास्तीति शङ्कनीयम् । 'इन्द्र एव' परमेश्वर एव
'चरतः' तव सखा भविष्यति । तस्मात् 'चरैव' सर्वथा अरण्ये
चरस्वेति । एव सुवाच । एवं बहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥

तत्रेन्द्ररोहितयोः संवादे द्वितीयं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति
वे मा ब्राह्मणो ऽवीचदिति च द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चचार ; सो
ऽरण्याद् ग्रामं मेयाय ; तं मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, पुष्पिण्यौ
चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलयग्रहिः, शीरे ऽस्य सर्वे पाप्मानः, अमेण
प्रपथे इताश्चरैवेति"—इति । ब्राह्मणरूपस्येन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा
ब्राह्मणोऽयं मरण्ये चरैवेत्येवं मा मुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये
महान्तं मादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सर मरण्ये चरित्वा पश्चात्
पितरं द्रष्टुं ग्रामे तं मागच्छन्तं पुनरपि इन्द्रो ब्राह्मणरूपेण
आगत्य एव सुवाच । 'चरतः' पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'जङ्घे'
'पुष्पिण्यौ' भयतः । यथा पुष्पयुक्ता वृक्षशाखा कृता वा,
सुगन्धीपेता सेव्या भवति, एवं चरतो जङ्घे अमजयेन सेव्ये

भवतः । तथैव 'आत्मा' मध्यदेहः 'भूषुः' वर्धिषुः 'फलपट्टिः' आरोम्य रूपं फलं गृह्णाति । तथैव 'अस्य' चरतः पुरुषस्य 'सर्वे पाप्मानः' सर्वपापानि 'प्रपथे' प्रकृष्टे तीर्थक्षेत्रादिमार्गे 'अमिष' तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयात्रादिप्रयासेन 'इताः' विनाशिताः सन्तः 'शेरे' शेरते, शयाना इव भवन्ति । यथा शयानाः पुरुषाः स्वकार्यं कृषिवाणिज्यादिकं कर्तुं मशक्ताः, एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकं दातु मसमर्था इत्यर्थः । तस्मात् सर्वथा अरण्ये चर, न पितुर्गृहे ऽवतिष्ठस्य ॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति इ तृतीयं संवत्सर मरण्ये चचार ; सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय ; त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, आस्ते भग आसीनस्योर्-स्तिष्ठति तिष्ठतः, शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति" -इति । 'भगः' सौभाग्यम् । 'आसीनस्य' उपविष्टस्य 'आस्ते' तथैव तिष्ठति, न तु वर्धते ; अभिवृद्धिहेतोरुद्योगस्याभावात् । 'तिष्ठतः' उपवेशनं परित्यज्योत्थानं कुर्वतः पुरुषस्य भगः 'अर्चः' अभिवृद्धेरुत्सुखस्तिष्ठति ; कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य सम्भावितत्वात् । 'निपद्यमानस्य' भूमौ शयानस्य भगः 'शेते' निद्रां करोति ; विद्यमानधनरक्षादिचिन्ताया अप्यभावात् सर्वथैव विनश्यति । 'चरतः' तेषु-तेषु देशेषु अर्जनायं पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'भगः' सौभाग्यं 'चराति' दिने-दिने वर्धते । तस्मात् त्वं चरैवेति, न त्वेकत्र तिष्ठ ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति इ चतुर्थं संवत्सर मरण्ये चचार ; सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय ; त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, कलिः शयानो भवति, सपि-

॥ चरन् चरैवेति ॥

ज्ञानसु हापरः, उत्तिष्ठस्तेता भवति, कृतं सम्यक्यते चरंचरैवेति"—
इति । चतस्रः पुरुषस्वावस्थाः । निद्रा, तत्परित्यागः, उत्थानं,
सञ्चरणं चेति । ताद्योत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलि-हापर-त्रेता-कृत-
युगेः समानाः । ततश्च सञ्चरणस्य सर्वोत्तमत्वाच्चरैवेति ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति—“चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति
ह पञ्चमं संवत्सर मरुष्ये चचार ; सो ऽरण्याद् ग्रामं मेयाय , त
मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, चरन् वै मधु विन्दति, चरन्त्स्वादु
मुदुम्बरं, सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरंचरैवेति”—
इति । ‘चरन्’ एव पुरुषः क्वचिद् वृक्षाये ‘मधु’ माञ्जिकं लभते,
क्वचित् ‘स्वादुं’ मधुरं मुदुम्बरादिफलविशेषं लभते । एतदुभय
मुपलक्षणम् । तत्र तत्र विद्यमानं भोगविशेषं लभते । तत्र
सूर्यो दृष्टान्तः । ‘यः’ सूर्यः सर्वत्र चरन्नपि ‘न तन्द्रयते’ कदाचिद्-
प्यक्षसो न भवति , तस्य सूर्यस्य ‘श्रेमाणं’ श्रेष्ठत्वं जगदन्वयत्वं
पश्य । तस्माच्चरैव ॥

इत्य मिन्द्रकृतेनोपदेशेन चरतो रोहितस्य स्वजीवने पितु-
रारोग्ये च कारणभूतं श्रेयोलाभं दर्शयति— “चरैवेति वै मा
ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सर मरुष्ये चचार ; सो ऽजीगर्तं
शीयवसि ऋषि मश्रनया परीत मरुष्य उपेयाय”—इति । षष्ठे
संवत्सरे पूर्ववदरण्यसञ्चारी ‘स ह’ रोहितः कश्चिद्वृषिं तस्मिन्-
रुष्ये ‘उपेयाय’ प्राप्तवान् । कीदृश ऋषिम् ? अजीगर्तनामकं,
सूयवसस्य पुत्रम् , ‘मश्रनया परीतम्’ अन्नालामिनं क्षुत्पीडितम् ॥

अथाजीगर्तरोहितयोः संवादं दर्शयति— “तस्य ह त्रयः
पुत्राः प्रासुः,— शुभःपुच्छः शुभःशेषः शुभोलाङ्गुल इति ; तं
श्रीवाच, ऋषे ऽहं ते ग्रहं ददाम्यह मेवा मेवेनात्मानं निष्क्रीया

इति; स ञ्छेष्ठं पुत्रं निगृह्णान् उवाच, न न्विम मिति; नो एवम
सिति कनिष्ठं माता; ती ह मध्यमे सम्पादयच्चक्रतुः शुनःशेपे;
तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सीरण्याद् ग्राम मियाय”-इति ।
‘तस्य’ अजीगर्त्तस्य शुनःपुच्छादिनामकास्त्रयः पुत्रा आसुः । ‘तं’
पुत्रवत्त नृषिं रोहितः उवाच । हे ऋषे ! ‘ते’ तुभ्य महं गवां
शतं ददामि । ‘ञ्छेष्ठं पुत्रं’ शुनःपुच्छनामकं हस्तेन ‘निगृह्णानः’
स्वसमीपे समाकर्षन् रोहितं प्रत्येव मुवाच,— तुभ्य मेकः पुत्रो
दीयते, ‘इमं नु’ शुनःपुच्छन्तु ‘न’ ददामि; मम प्रियत्वादिति ।
ततो माता कनिष्ठं हस्तेन गृहीत्वैव मुवाच—‘इमं’ शुनोलाङ्गूलं
तु मम प्रियं ‘नो एव’ सर्वथा न ददामीति । ततः ‘ती’ उभौ
मातापितरौ ‘मध्यमे’ पुत्रे शुनःशेपे दानं ‘सम्पादयच्चक्रतुः’
अङ्गीकृतवन्तौ । ततः ‘तस्य’ अजीगर्त्तस्य ‘सः’ रोहितो गवां शतं
दत्त्वा ‘तं’ शुनःशेपम् आदायावस्थितः * । ततः ‘सः’ रोहितः
तेन शुनःशेपेन सहारण्यात् स्वकीयं ग्रामं प्रत्याजगाम ॥

तदागमनादूर्ध्वकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति— “स पितर मेत्थो-
वाच,— तत हन्ताह मनेनात्मानं निष्क्रीणा इति; स वरुणं
राजान मुपससारानेन त्वा यजा इति; तथेति, भूयान् वै ब्राह्मणः
अभियादिति वरुण उवाच; तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच,

* “षष्ठ्या आर्त्तशे”-इति पा० ६. २. २१ । “शेपपुच्छलाङ्गुलिषु शुनः”-तत्रैव वा० ५ ।
“उभे वनस्यत्यादि, युगपत्”-इति पा० ६. २. १४० । शुनःशेपम् । शुनःशेप इति
पाठीऽपि नचामातादौ (१२. २. ६.) । शेपः इति, वैतसः इति च हे पदे निघण्टु-
समावाये पठिते। “शेपो वैतस इति पुंस्त्रजजनस्य । शेपः श्रुपतेः सप्रतिश्रुतंशो, वैतसी
मित्तकं भवति”-इति निघ० २. ४. ४ । “श्रीणां राजपितृयातिस्तर्गा विद्यन्ते, न पुंसः;
सुंशोऽपीत्येके, शीनःशेपे दर्शनात्”-इति चाह याज्ञः (३. १. ४.) ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

त मेत मभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे”-इति । ‘सः’ रोहितः
 पितरमागत्सुवाच । हे ‘तत’ पितः । ‘हस्त’ आवयोः हर्षः
 सम्पन्नः । अहम् ‘अनेन’ शुनःशेषरूपेण मूर्खेन ‘आत्मानं’
 महेर्षं वरुणात् ‘निष्क्रुष्ये’ मूर्खं दत्त्वा आत्मानं मोक्षयामीत्यर्थः ।
 तद्योक्ते ‘सः’ हरिश्चन्द्रो वरुणमुपेत्य ‘अनेन’ शुनःशेषेण ब्राह्मणेन
 ‘त्वा’ त्वां यक्ष्यामीत्युक्तवान् । ‘सः’ वरुणो ऽपि तथेत्यङ्गीकृत-
 त्वैव सुवाच—‘अत्रियात्’ तव पुत्रात् रोहितादप्ययं ब्राह्मणो
 ‘भूयान्’ अभ्यधिक एव, मम प्रियः ; इत्युक्त्वा ‘तस्मै’ हरिश्चन्द्राय
 कर्त्तव्यत्वेन राजसूयमुपदिदेश च । ‘सः’ हरिश्चन्द्रो राजसूयं
 ब्रह्मण्य तस्य मध्ये यो ऽभिषेचनीयाख्यः * एकाहः सोमयागः,
 तस्मिन् ‘त मेतं’ शुनःशेषं पुरुषं पशुम् ‘आलेभे’ सवनीयपशुत्वेना-
 लम्बुं निश्चितवान् ॥ ३ (१५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(त्रयस्त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१५) ॥

* “संवत्सरानि समानपक्षे ऽभिषेचनीय-दशपेयी, उक्थी वृषत्पृष्ठ उभयसामाभिषेच-
 नीय”-इति यावत् श्री० ८, ३, ७, ८ । तथाहनि अभिषेकार्थानां नपि यच्छं भवति ।
 तदभिषेकाद्युक्त्वा श्री० १५, ४, २१-५, ६, सूत्रेषु द्रष्टव्यानि । “राजानोभविष्यन्त्यभिषे-
 चनीयाः—विश्वीऽनभिषेचनीयाः”-इति च मतं ब्रा० १३, ४, २, १७ ।

॥ अथ चतुर्यः खण्डः ॥

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्व-
सिष्ठो ब्रह्मा ऽयास्य उद्गाता तस्मा उपाकृताय नियो-
क्तारं न विविदुः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्य
मपरं शतं दत्ताह मेनं नियोच्यामीति तस्मा अपरं
शतं ददुस्तं स निनियोज तस्मा उपाकृताय नियुक्ता-
याप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः स
होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्य मपरं शतं दत्ताह
मेनं विशसिष्यामीति तस्मा अपरं शतं ददुः सोऽसिं
निःशान एयायाथ ह शुनःशेष ईक्षाञ्चक्रे ऽमानुष मिव
वै मा विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति स
प्रजापति मेव प्रथमं देवताना मुपससार कस्य नूनं
कतमस्यामृताना मित्येतयर्चा तं प्रजापतिरुवाचा-
ग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्त मेवोपधावेति सोऽग्नि मुपस-
साराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृताना मित्येतयर्चा त मग्नि-
रुवाच सविता वै प्रसवाना मीशे त मेवोपधावेति स
सवितार मुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन त्वचेन
तं सवितीवाच वरुणाय वै राक्षी नियुक्तोऽसीति त
मेवोपधावेति स वरुणं राजान मुपससारात उत्तरा-
भिरेकाचिंशता तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं

सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं
 तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या त मग्निस्वाच विश्वान्
 नु देवान् स्तुह्यथ * त्वोत्स्रक्ष्याम इति स विश्वान्
 देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येत-
 यर्चा तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वै देवाना मोजिष्ठो
 बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ
 त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य
 सोमपा इति चैतेन सूक्तोत्तरस्य च पञ्चदशभिस्तस्मा
 इन्द्र + स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ
 त मेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति त मिन्द्र उवाचा-
 श्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सो ऽश्विनौ
 तुष्टावात उत्तरेण तृचेन त मश्विना ऊचतुरुषसं नु
 स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्त-
 रेण तृचेन तस्य ह अर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे
 कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्या मेवर्चुक्तायां
 वि पाशो मुमुचे ऽगद ऐक्ष्वाक आस ॥ ४ (१६) ॥

हरिश्चन्द्रस्य राजसूयानुष्ठानं दर्शयति— “तस्य ह विश्वा-
 मित्री होतासौक्मदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्मा ऽयास्य उद्गाता; तस्मा
 उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः ; स होवाचाजीगर्तः शीयवसि-
 म्हा अपरं शतं दत्ताह मेनं नियोचामीति ; तस्मा अपरं शतं

* “देवाग्नेस्तुह्यथ” व ।

† “इन्द्रः” क, च, ज ।

हेतुस्तं च निनियोज”-इति । विश्वामित्रादयो महर्षयः ‘तस्य’
परिबन्धस्य यागे राजसूये होत्रादयश्चत्वारो महर्षिर्जिज्जासन् ।
तत्र असुदम्निरध्वर्युरभिषेचनीये सोमयागे ‘तं’ शुनःशेषं सवनीक-
पशुत्वेनीपाकृतवान् । बर्हिर्द्युक्ताया इक्ष्वाक्या मन्त्रपुरस्सरं समुप-
सृश्य स्वीकारः ‘उपाकरणम्’ । तत ऊर्ध्वं यूपबन्धनं ‘नियोजनम्’ ।
तस्य क्रूरकर्मत्वाद्ध्वर्युः नियोजने ऽप्रवृत्तः । ततः ‘उपाकृताय
तस्मै’* उपाकरणेन संस्कृतस्य शूनःशेषस्य ‘नियोक्तारं’ यूपे बन्धन-
कर्त्तारं कश्चिदपि पुरुषं ‘न विविदुः’ न लेभिरे । तदानीं सूय-
वसस्य पुत्रः, शुनःशेषस्य पिता, ‘सः’ अजीगर्त्तः मद्यं पूर्वस्माच्छ-
तादपेतम् ‘अपरं’ गोशतं हे यजमानर्षिर्जः ! दत्त, अहम् ‘एनं’
शुनःशेषं यूपे ‘नियोक्ष्यामि’ रशनया कव्यां शिरसि पादयोश्च बद्धा
रशनायस्य यूपे बन्धनं ‘नियोजनम्’ तद्वहं करिष्यामीति । ‘तस्मै’
अजीगर्त्ताय अपरं गोशतं ददुः ; ‘तं’ च शुनःशेषं ‘सः’ अजीगर्त्ती
नियोज । धातोर्द्भिर्भावं परित्यज्योपसर्गस्य द्विर्भावश्चान्दसः ॥

अथ विश्वसनप्रवृत्तिं दर्शयति— “तस्मा उपाकृताय नियु-
क्तायाप्रीताय पर्यन्तिकृताय विश्वसितारं न विविदुः ; स होवाचा-
जीगर्त्तः सौयवसिर्मद्यं अपरं शतं दत्ताह मेनं विश्वसिष्यामीति ;
तस्मा अपरं शतं ददुः, सो ऽसिं निःशान एयाय”-इति । उपा-
करण-नियोजने पूर्व मुक्ते । आप्रीसञ्ज्ञिताभिरेकादशभिः प्रयाज-
याज्याभिः यद् यजनं तद् ‘आप्रीषणम्’ । दर्भरूपेषोत्पुकेन त्रिः
प्रदक्षिणीकरणं तत् ‘पर्यन्तिकरणम्’ । तत्राविधसंस्कारचतुष्टय-
मुक्ताय† ‘तस्मै’†† तस्य शुनःशेषस्य ‘विश्वसितारं’ विश्वसितारं क्रूरा-

* , † “वह्यर्षेति चतुर्वीति वाच्यम्”-इति पा० २. २. ६२ वा० ।

† तद्विधसंस्कारचतुष्टयम् १भा० २२३-२५४ पृष्ठेषु द्रष्टव्यम् ।

ज्ञानं कश्चिदपि पुरुषं न लेभिरे । ततो ऽजीगर्तः पूर्ववदपरं
गोशतं गृहीत्वा मारयितुम् 'असि' खड्गं 'निःशानः' निश्चितं तीक्ष्णं
कुर्वन्नेव 'एयाय' आजगाम ॥

पितुरजीगर्तस्य पुत्रमारणोद्योगानन्तरं वृत्तान्तं दर्शयति—
“अथ ह शुनःशेष ईक्षाश्चक्रे ऽमानुष मिव वै मा विशसिष्यन्ति ,
हन्ताह' देवता उपधावामीति ; स प्रजापति मेव प्रथमं देवताना
मुपससार, कस्य नूनं कतमस्यामृताना मित्येतयर्चा”—इति ।
'अथ' पितुः पुत्रमारणोद्योगानन्तरं 'शुनःशेषः' पुत्रो मनस्येवं
'ईक्षाश्चक्रे' विचारितवान् । “अन्यत्र पर्यग्निक्तं पुरुष मार-
ण्यांशोत्सृजन्ति अहिंसायै”—इतिश्रुतेः पर्यग्निकरणादूर्ध्वं मनुष्यं
'परित्यजन्ति । एते तु 'मा' माम् 'अमानुष मिव' मनुष्यव्यति-
रिक्त मजादिपशु मिव 'विशसिष्यन्ति' मारयिष्यन्ति । 'हन्त'
इति कष्ट मेतत् सम्पन्नम् । अह मितः परं रक्षार्थं देवताः 'उपधा-
वामि' भजामि । 'इति' एतद् विचार्य देवानां मध्ये 'प्रथमं' मुख्यं
प्रजापति मेव “कस्य नूनम्”—इत्यृचा (ऋ० सं० १. २४. १.)
'उपससार' सेवितवान् ॥

तस्य प्रजापतेः सहकारित्वेनान्नेः सेवां दर्शयति— “तं प्रजा-
पतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्त मेवोपधावेति सोऽग्नि मुप-
ससारान्नेर्वयं प्रथमस्यामृताना मित्येतयर्चा”—इति । 'तं' सेवकं
'शुनःशेषं' प्रजापतिरेव मुक्तवान् । अग्निः सर्वेषां देवानां 'नेदिष्ठः'
हविर्वहनेनातिसमीपवर्ती, अतस्त मेवोपास्वेत्युक्तः 'सः' शुनःशेषः
“अन्नेर्वयम्”—इत्यृचा (ऋ० सं० १. २४. २.) अग्नि मुपासितवान् ॥

तस्य चान्नेः सहकारित्वेन सवितुरुपासनं दर्शयति— “त
मग्निरुवाच, सविता वै प्रसधाना मीशे, त मेवोपधावेति ; स

सवितार मुपससाराभि त्वा देव सवितरित्वेतेन त्वचेन"—इति ।
 'प्रसवानां' सर्वेषु कार्येषु प्रेरणारूपाया मनुज्ञानात् सविता 'ईषि'
 स्वामी भवति । तस्मात् त मेवोपधावेत्यग्निनोपदिष्टः "अभि त्वा"
 -इति (ऋ० सं० १. २४. ३-५.) त्वचेन सवितार मुपासितवान् ॥

तस्य च सवितुः सहकारित्वेन वरुणस्योपासनं दर्शयति—“तं
 सवितोवाच, वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तो ऽसीति, त मेवोपधावेति ;
 स वरुणं राजान मुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशता"—इति । हे
 शुनःश्रेप ! वरुणार्थं त्वं यूषे बध्नोऽसि, अतो वरुण मुपास्वेति सवि-
 तोक्तः, पूर्वस्मात् सवितृविषयात् त्वचात् उत्तराभिरेकत्रिंशत्-
 सङ्ख्याकाभिर्ऋग्भिर्वरुण मुपासितवान् । “न हि ते ज्ञतम्”—इत्याद्याः
 सूक्तशेषभूता दशर्चः (ऋ० सं० १. २४. ६-१५.), “यच्चिदि
 ते विश्वः”—इत्यादिक मेकत्रिंशत्युचं सूक्तम् (ऋ० सं० १. २५.),
 इत्येवं एकत्रिंशत् सङ्ख्या द्रष्टव्या ॥

तस्य च वरुणस्य सहकारित्वेन पुनरप्यग्नेरुपासनं दर्शयति—
 “तं वरुण उवाचानिर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु सुश्रव
 त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; सोऽग्निं तुष्टावात् उत्तराभिर्द्वाविंशत्या”—
 इति । अग्न्यग्निः सर्वेषां देवानां 'मुखं' मुखस्थानीयः ; अग्नि-
 दारेणैव सर्वदेवैर्हविस्स्वीकारात् । अत एव प्रीत्या हविर्विहृता-
 दतिशयेन सुहृदयः 'सुहृदयतमः' । 'तम्' अग्निं 'नु' क्षिप्रं सुहीति
 वरुणोक्तः पूर्वोक्ताभ्यः ऋग्भ्यः उत्तराभिर्द्वाविंशतिसङ्ख्याकाभि-
 र्ऋग्भिर्ऋग्भिर्नुष्टाव । “वसिष्ठा हि”—इत्यादिकं दशर्चं सूक्तम्
 (ऋ० सं० १. २६.), “अश्वं न त्वा”—इत्यादिकं त्रयोदशर्चं
 सूक्तम् (ऋ० सं० १. २७.), तत्रास्यां परित्यज्य वसिष्ठादिसूक्तदय-
 यता ऋचो द्वाविंशतिसङ्ख्याकाः ॥

अग्नेः सहकारित्वेन विश्वेषां देवानां मुपासनं दर्शयति—
 “तं मग्निरुवाच, विश्वान् तु देवान् सुहृद्य त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; स
 विश्वान् देवांसुष्टाव, नमो महद्गो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा”—
 इति । यद्यपि वरुणपाशेन बद्धत्वात् वरुण एव शुनःशेषे मुत्स्राष्टुं
 समर्थः, तथाप्यग्न्यादीनां सहकारित्ववचनं दार्ढ्यार्थं द्रष्टव्यम् ।
 विश्वे देवा गणरूपा न भवन्ति, किन्तु सर्वे देवाः, तान् “नमो
 महद्गोः”—इत्येतयर्चा (ऋ० सं० १. २७. १३.) उपासितवान् ॥

तेषां च विश्वेषां देवानां सहकारित्वेनेन्द्रस्योपासनं दर्शयति—
 “तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानां मोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः
 सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं तु सुहृद्य त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; स इन्द्रं
 सुष्टाव, यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति चैतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चद-
 शभिः”—इति । ओजोबलादिशब्दाः पूर्वाचार्यैरेवं व्याख्याताः—

“ओजो दौमिर्बलं दार्ढ्यं, प्रसह्यकरणे सहः ।

सुजनः सन्, पारयिष्णुरुपक्रान्तसमाप्तिकृत्”—इति ।

इष्टप्रत्यय-तमप्रत्ययाभ्यां तत्र सत्त्वातिशय उच्यते । तादृश
 मिन्द्रं “यच्चिद्धि सत्य सोमपाः”—इत्यनेन सप्तर्चन सूक्तेन (ऋ०
 सं० १. २६.), उत्तरस्मिन्नपि “आ व इन्द्रम्”—इत्यादिके द्वाविंशत्यृचे
 सूक्ते (ऋ० सं० १. ३०.) पञ्चदशभिर्बहिर्भिष्यं सुष्टाव ॥

पूर्वं मय्यनुग्रहेण चरैवेत्येव मिन्द्रो रोहितं प्रत्युपदिदेश ;
 तस्योपदेशस्य फलपर्यवसायित्वं मनुस्मरतः तस्मैन्द्रस्य शुनःशेष-
 सुतो प्रीत्यतिशयं दर्शयति—“तस्मा इन्द्रं स्तूयमानः प्रीतो मनसा
 चिरञ्छरथं ददौ, त मेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति”—इति ।
 शुनःशेषेनेन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो भूत्वा ‘तस्मै’ शुनःशेषाय सुवर्णमर्थं
 दिव्यं रथं मारोहणार्थं स्वकीयेन मनसैव ददौ । शुनःशेषोऽपि

तदीय मनुग्रह भवगत्य पूर्वोक्ताभ्यः पञ्चदशभ्यः 'उत्तरया' "शश्व-
दिन्द्रः"—इत्येतया (ऋ० सं० १. ३०. १६.) ऋचा 'तं' रथं 'प्रती-
याय' मनसैव प्रतिजगाम * ॥

इन्द्रस्य सहकारित्वेनाश्विनोरुपासनं दर्शयति—“त मिन्द्र
उवांचाश्विनौ नु सुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; सो ऽश्विनौ तुष्टावात
उत्तरेण त्वचेन”—इति । पूर्वोक्तायाः शश्वदिन्द्र इत्यस्याः 'उत्तरेण'
“आश्विनावश्नावत्या”—इति (ऋ० सं० १. ३०. १७-१८.) त्वचे-
नाश्विनौ सुतवान् ॥

अश्विनोः सहकारित्वेनोषस उपास्तिं दर्शयति—“त मश्विना
उचतुरुषसं नु सुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; स उषसं तुष्टावात
उत्तरेण त्वचेन”—इति । “कस्त उषः”—इत्यादिः (ऋ० सं० १.
३०. २०-२२.) उत्तरस्तृचः ॥

अथोक्तानां सर्वासां देवताना मनुग्रहेण शुनःशेषस्य बन्धमोक्षं
हरिश्चन्द्रस्यारोग्यं च दर्शयति—“तस्य ह स्रच्युक्तायां वि
पाशो मुमुचे, कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्या मेवच्युक्तायां वि
पाशो मुमुचे ऽगद ऐक्ष्वाक आस”—इति । 'तस्य' पूर्वोक्तस्य त्वचस्य
सम्बन्धिन्याम् 'ऋचि-ऋचि' एकैकस्या मृच्युक्तायां क्रमेण शुनःशे-
पस्य पाशो 'विमुमुचे' विशेषेण मुक्तोऽभूत् † । 'ऐक्ष्वाकस्य' हरिश्च-
न्द्रस्य यत् महोदरं, तदपि क्रमेण 'कनीयः' अत्यल्पं भवति । उत्त-

* “स्तूयमानः शश्वदिति प्रीतस्तु मनसा ददौ ।

शुनःशेषाय दिव्यं तु रथं सर्वं हिरण्यम् ॥”—इति ऋ० दे० ३. १०१ ।

† “शुनःशेष माजीगतिं बह्वीऽगृह्णात्, स एतां बह्वी मपश्यत्, तथा वै स
आत्मानं बह्वपाशादमुच्छद”—इति तै० सं० ५. १. २. ३ । “शुनःशेष माख्यापयते,
बह्वपाशादिवेन मुञ्चति”—इति तै० ब्रा० १. ७. १०. ६ ।

मस्या मृच्युक्तायां पाशो विमुमुचे, एवं सर्वाङ्गानां मुखो ऽभूत्, ऐत्वा-
कोऽपि 'अगदः' निःशेषेण रोगरहित आस # ॥ (१६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(त्रयस्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

त मृत्विज ऊचुस्त्व मेव नो ऽस्याङ्गः संस्था मधि-
गच्छेत्यथ हैतं शुनःशेपो ऽञ्जस्त्वं ददर्श त मेताभिश्चत-
सृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोण-
कलश मभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चा ऽथ
हास्त्रिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभि-
र्जुह्वाञ्चकाराथैन मवभृथ मभ्यवनिनाय त्वं नो अग्ने-
वरुणस्य विदानित्येताभ्या मथैन मत ऊर्ध्वं मग्नि
माहवनीय मुपस्थापयाञ्चकार शुनश्चिच्छेपं निदितं
सहस्रादित्यथ हःशुनःशेपो विश्वामित्रस्याङ्ग माससाद्
स होवाचाजीगर्त्तः सौयवसिर्कृषे पुनर्मे पुषं देहीति

* इदं निवाक्यते शान्तादौऽपि बहु व्यतिक्रम्याख्यातम् १. ६१, ६२ सर्गयोः । भाग-
वते ऋषितुपाख्यानम् २. ५, १६ चम्बावयोः । तथा महाभारतेऽपि ११. ३. ६-८ ।
हरिवंशेऽपि २७, ५७-६० ।

नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मया मरास-
 तिति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापि-
 लेय-वा वाः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्त्वं वेहि
 विह्वयावहा इति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिराङ्घ्रि-
 रसो जन्मनाद्याजीगर्तः श्रुतः कविः ऋषे पैता-
 महात् तन्तोर्मा ऽपगाः पुनरेहि मा मिति स होवाच
 शुनःशेपो ऽदर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलप्तत गवां
 त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदङ्घ्रि इति स होवा-
 चाजीगर्तः सौयवसिस्तद्वै मा तात तपति पापं कर्म
 मया कृतं तदहं निह्वे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवा-
 मिति स होवाच शुनःशेपो यः सकृत्पापकं कुर्यात्
 कुर्यादेनत्ततो ऽपरं नापागाः शौद्रान्यायाः*दसन्धेयं
 त्वया कृतमित्यसन्धेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद
 स होवाच विश्वामित्रो भोम एव सौयवसिः शासेन
 विशिशसिषुः अस्थान् मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्र-
 ता मिति स होवाच शुनःशेपः स वै यथा नो क्षपया
 राजपुत्र तथा वद यथैवाङ्घ्रिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रता
 मिति स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
 आस्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् उपेयाद्वै मे दायं तेन वै
 त्वोपमन्त्रय इति स होवाच शुनःशेपः सञ्ज्ञानानेषु

वै ब्रूयात्सौहाय्याय मे श्रियै यथा ऽहं भरत ऋषभोपेयां
 तव पुत्रता मित्यथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास
 मधुच्छन्दाः शृणोतनं ऋषभो रेणुरष्टकः ये की च भ्रात-
 रः स्व मास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति ॥ (५) १७ ॥

बन्धनात् सुक्तस्य शुनःशेषस्योत्तरकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति —
 “त ऋत्विज उचुस्व मेव नो ऽस्याङ्गः संस्था मधिगच्छेत्यथ हैतं
 शुनःशेषो ऽस्रस्रस्रं ददर्श ; त मेताभिष्वतसृभिरभिसुषाव, यच्चिच्चि
 त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोणकलश मभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरे-
 त्येतयर्चा ; ऽथ हास्त्रिन्वारब्धे पूर्वाभिष्वतसृभिः सस्त्राहाकारा-
 भिर्जुहवाश्चकाराथैन मवभृथ मभ्यवनिनाय, त्वं नो अग्ने वरुणस्य
 विद्वानित्येताभ्या मथैन मत उह्वं मग्नि माहवनीय मुपस्थापया-
 श्चकार, शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादिति”-इति । देवतानु-
 ग्रहयुक्तं ‘त’ शुनःशेषं विश्वामित्रादयः सर्वे ‘ऋत्विजः’ एवं
 भूवुः,— हे शुनःशेष ! त्व मेव ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्याङ्गः’ अभिषे-
 चनीयास्यस्य ‘संस्थां’ समाप्तिम् ‘अधिगच्छ’ प्राप्नुहि, अनुष्ठापये-
 त्यर्थः । तैरेव सुक्ते सत्यमन्तरं शुनःशेषं ‘एतम्’ अभिषेचनीयास्यं
 सोमयागम् ‘अस्रस्रस्रं’ ददर्श । ‘अस्रसा’ ऋणुमार्गेण ‘स्रवः’
 सोमाभिष्वतो यस्मिन् यागे सोऽस्रस्रवः, तादृशं प्रयोगप्रकारं
 निश्चितवान् । निश्चित्य च ‘त’ सोमं “यच्चिच्चि”-इत्यादिभिः चत-
 सृभिः (ऋ० सं० १. २८. ५-२८.) ऋग्भिरभिषुतं ज्ञातवान् ।
 अथ ‘एतम्’ अभिषुतं सोमम् ‘एतया’ “उच्छिष्टं चम्बोः”-इत्युक्त्वा
 (ऋ० सं० १. २८. ६.) द्रोणकलश मभिष्वत्तय ‘अवनिनाय’ द्रोण-
 कलशे प्रक्षिप्तवान् । अथ अमन्तरम् ‘अस्मिन्’ हरिषन्द्रे ‘अन्वारब्धे’

शुभःशेषदेहः सुप्रसृष्टवति सत्युक्ताभ्य ऋग्भ्यः पूर्वोभिः “यत्र यावा”-इत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः (ऋ० सं० १. २८. १-४.) स्वाहाकारसहिताभिः सोमं जुहवाञ्चकार । “यत्र यावा”-इत्यादिकं सूक्तं नवमम् ; तत्र यच्चिद्वीति पञ्चमी, ता मारभ्य चतसृभिः ऋग्भिरभिषतः ; “उच्छिष्टम्”-इत्यादिका नवमी, तथा द्रोणः कलमे प्रक्षेपः ; “यत्र यावा”-इत्यादिभिश्चतसृभिर्हीमः ; इत्थेवं कृत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथ’ होमानन्तर मेव कर्त्तव्यम् अवभृथम् ‘अभि’लक्ष्य ‘अवनिनाय’ सर्वं अवभृथसाधनं तद्देयं नीत्वा, “त्वं नो अग्ने”-इत्यादिकाभ्याम् (ऋ० सं० ४.१.४,५.) अस्त्ववभृथयागं कृतवान् । ‘अथ’ तथा कृत्वा, तत ऊर्ध्वम् ‘एनम्’ आहवनीयं मग्निं “शुनश्चित्”-इत्यादिना ‘उपस्थापयाञ्चकार’ हरिश्चन्द्र मुपस्थानं प्रेरयामास । सोऽय मञ्जस्त्ववः ; इष्टिपशुसाङ्कर्यं मन्तरेण ‘अञ्जसा’ ऋजुमार्गेषानुष्ठितत्वात् ॥

विश्वामित्राजीगर्त्तयोः कश्चित् संवादं दर्शयति — “अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याह माससाद ; स होवाचाजीगर्त्तः सौववसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति; नेति होवाच विश्वामित्रो, देवा वा इमं मञ्ज मरासतेति, स ह देवरातो वैश्वामित्र आस, तस्यैते कापिलेय-वाभ्रवाः”-इति । ‘अथ’ अभिषेचनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेष्वृत्विक्षु विस्मितेषु, स शुनःशेषः इत ऊर्ध्वं कस्व पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेष्वैव नियामिकेति महर्षीणां वचनं श्रुत्वा शुनःशेषः स्नेह्या विश्वामित्रपुत्रत्व मङ्गीकृत्य सञ्जसा तदीयं मञ्ज माससाद ; पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्गे निषीदति । तदाग्नीं स्यवसपुत्रो ऽजीगर्त्तो विश्वामित्रं प्रत्येव सुवाच । हे महर्षे ! मदीयं पुत्रं मेनं पुनरपि मञ्जं देहीति । स विश्वामित्रो

मिति निराकृत्यैव मुवाच । प्रजापत्यादयो 'देवाः' एव 'इमं'
शुनःशेषं मह्यम् 'अरासत' दत्तवन्तः ; तस्मात् तुभ्यं न दास्या-
मीति । 'सः' च शुनःशेषो देवैर्दत्तत्वाद् 'देवरातः'—इति—नामधारी
विश्वामित्रपुत्र एवास । 'तस्य' च देवरातस्य 'एते' कपिलगोत्रो-
त्पन्नाः बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च बन्धवो ऽभवन् ॥

अथ शुनःशेषाजीगर्त्तयोः संवादं दर्शयति— "स होवाचा-
जीगर्त्तः सीयवसिस्त्वं वेहि विह्वयावहा इति ; स होवाचाजीगर्त्तः
सीयवसिराङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्त्तः श्रुतः कविः, ऋषे पैता-
महात् तन्तोर्मा ऽपगाः पुनरेहि मा मिति ; स होवाच शुनःशेषो
'दर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलपत, गवां त्रीणि शतानि त्व
मंष्ट्रणीया मदङ्गिर इति"—इति । विश्वामित्रेण निराकृतः सो
'जीगर्त्तः शुनःशेषं' प्रत्येव मुवाच । हे पुत्र ! 'त्वं वा' त्व मेव
विश्वामित्रादपगतः सन् 'इहि' अस्मद्गृहे गच्छ । त्वदीयमाता
चाहसोभावाकां 'विह्वयावहे' विशेषेण तवाह्वानं करवावहे ;—
इत्युक्त्वा तूष्णीं भवस्थितं तं शुनःशेषं प्रति पुनरपि कथा चिन्नाथ-
यैव मुवाच,— हे शुनःशेष ! 'त्वं' जन्मना 'आङ्गिरसः' अङ्गिरो-
गोत्रोत्पन्नः, अजीगर्त्तस्य पुत्रः, 'कविः' विद्वान्, 'श्रुतः' इत्येवं
सर्वत्र प्रसिद्धः ; अतो हे 'ऋषे' शुनःशेष ! 'पैतामहात्' पितामहेन
प्रजापतिना सम्पादितात् 'तन्तोः' सन्तानात् अङ्गिरोवंशात् 'मा
अपगाः' अपगतो मा भव ; तस्मात् पुनरपि 'मा मेहि' मदङ्गृहे
समागच्छ । इत्युक्तः शुनःशेषः स्वयं मपि गाथया प्रत्युत्तरं ददौ ।
शासो विशसनहेतुः खड्गः ; हे अजीगर्त्त ! महधाय 'शासहस्तं'
त्वं सर्वऽपि 'अदर्शुः' दृष्टवन्तः । 'यत्' क्रूरं कर्म शूद्रेषु अत्यन्त-
नीचेष्वपि 'नाक्षपत' न सन्धयन्तो लीकिका जनाः, तादृशं वीर्यं

त्वया कृतम् । हे 'अङ्गिरः' आङ्गिरसगोत्रोत्पन्न ! अजीगर्त !
'मत्' मां विमिच्छीकृत्य त्वं गवां शतानि त्रीणि 'ब्रह्मणीयाः'
वृत्तवानसि, तदिदं मत्स्यन्तकष्टम् 'इति' उक्तवान् ॥

पुनरप्यजीगर्तशुनःशेषयोश्चिप्रत्युक्तोर्दर्शयति— "स होवा-
चाजीगर्तः; सीयवसिस्तुहै मा तात तपति, पापं कर्म मया कृतं;
तदहं निह्वे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवा मिति ; स होवाच शुनः-
शेषो यः सकृत्पापकं कुर्यात्, कुर्यादेनततो ऽपरं ; नापागाः
शीद्राद्यायादसन्धेयं त्वया कृत मिति"—इति । शुनःशेषेनीपा-
लब्धो ऽजीगर्तः स्वकीयं मनुतापं दर्शयितुं काञ्चिद्वाथा मेव
मुवाच,— हे 'तात' पिह्वदुपस्त्राननीय शुनःशेष ! मया यत्पापं
कृतं, 'तहै मा तपति' तदेव मां मनसि सन्तप्तं करोति ; अहं
'तत्' पापं 'निह्वे' परिहरामि ; 'गवां शतानि' पूर्वं मया ब्रह्म-
तानि त्रीणि यानि, तानि 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'प्रतियन्तु' प्रत्येकं मेव
प्राप्नुवन्तु ; इतरयोः पुत्रयोर्गावो मा भूयन्, तवैव सर्वाः सन्त्विति ।
ततः 'सः' शुनःशेषो गाथया प्रत्युत्तरं ददौ । 'यः' पुमान् धर्म-
शास्त्रभीतिरहितः सकृत्पापकं कुर्यात्, स पुमान् ततः पापा-
दन्यत् 'एनत्' पापं तदभ्यासवशात् कुर्यादेव ; त्वं तु 'शीद्रात्
न्यायात्' नीचजातिसम्बन्धिनः क्रूरादाचरणात् 'नापागाः' अप-
गतो न भवसि ; 'असन्धेयं' प्रतिसमाधानरहितं पापं त्वया
कृतम् 'इति' एषा शुनःशेषस्य प्रत्युक्तिः ॥

अथ विश्वामित्रस्य कृत्यं दर्शयति— "असन्धेय मिति ह
विश्वामित्र उपपपाद ; स होवाच विश्वामित्रो भीम एव सीय-
वसिः शास्त्रेण विशिशाशिशुः अस्त्रान्, मैतस्य पुत्रो भूर्मसैवोपेहि
पुत्रता मिति"—इति । 'असन्धेयम्' अप्रतिसमाधेयं पाप मिति

शुनःशेषेन यदीरितम् , तदेतदप्रतिसमाधेयत्वं विश्वामित्रः 'उप-
पपाद' युक्तिभिरुपपादितवान् । तदुपपादनार्थं मेव विश्वामित्र
इमां गाथा मुवाच । सूयवसस्य पुत्रो ऽजोगर्तः 'भीम एव' भय-
हेतुरेव सन् 'शासेन' हस्तगतखड्गेन सः 'विशिशासिषुरस्थात्' विश-
सनं कर्त्तुं मिच्छुरवस्थितवान् । अतो हे शुनःशेष ! 'एतस्य'
पापिष्ठस्य पुत्रो मा भूः , किन्तु ममैव पुत्रता मुपेहि ॥

अथ शुनःशेषविश्वामित्रयोरुक्तिप्रत्युक्तीर्दर्शयति— "स होवाच
शुनःशेषः , स वै यथा नो ज्ञपया राजपुत्र तथा वद , यथैवाङ्गि-
रसः सन्नुपेयां तव पुत्रता मिति ; स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो
मे त्वं पुत्राणां स्यात् , तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् , उपेया दैवं मे
दायं , तेन वै त्वोपमन्वथ इति"—इति । विश्वामित्रेणैवम्बोधितः
शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येव मुवाच । अयं विश्वा-
मित्रो जन्मना क्षत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं
प्राप्तवानित्येवं तद्दृष्टान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति सम्बोधित-
वान् । 'स वै' तथाविधो राजजातीय एव . सन् 'यथा' येन
प्रकारेण 'नः' अस्माभिः सर्वैः 'आ' समन्तात् 'ज्ञपय' ब्राह्मणत्वेन
ज्ञायसे, तथैवास्मदिष्ये अपि त्वं वद । कथं वदितव्य मिति
तदुच्यते — अह मिदानी मङ्गिरीगोत्रः सन् , तत्परित्यागेन तव
पुत्रत्वं धैर्मेव प्रकारेणोपेयाम् , तथैवानुगृह्याणेति शेषः । एतदा-
क्याभिप्रायः पूर्वैः सङ्क्षिप्य दर्शितः—

“पुरात्मानं मृषं विप्रं तपसा कृतवानसि ।

एव माङ्गिरसं मा त्वं वैश्वामित्र मृषे कुरु”—इति ।

ततो विश्वामित्रो गाथया प्रत्युत्तर मुक्तवान् । हे शुनःशेष !
त्वं मे पुत्राणां मध्ये 'ज्येष्ठः स्याः' ज्येष्ठो भव, तव पुत्रादिरूपा

‘प्रजा’ अपीतरस्याः श्रेष्ठा स्यात् । ‘मे’ मद्भां विश्वामित्राय ‘देवं’
देवैः प्रसन्नैर्दत्तं ‘दायं’ पुत्रत्वरूपलाभम् ‘उपेयाः’ प्राप्नुहि; ‘तेन वै’
तेनैव कारणेन ‘त्वोपमन्त्रये’ त्वां पुत्रत्वेन व्यवहरामि ॥

पुनरपि शुनःशेषविश्वामित्रयोर्द्वैतान्तं दर्शयति— “स हीवाच
शुनःशेषः, सञ्ज्ञानानेषु वै ब्रूयात्, सौहार्दाय मे श्रिये, यथा ऽहं
भरत ऋषभोपेयां तव पुत्रता मित्यथ ह विश्वामित्रः पुत्राना-
मन्त्रयामास,— मधुच्छन्दाः शृणोतन, ऋषभो रेणुरष्टकः, ये के
च भ्रातरः स्य, नाम्ने ज्यैष्ठ्याय कल्पद्म मिति”—इति । विश्वा-
मित्त्रेण प्रलोभितः शुनःशेषः स्वकार्यदाढ्यार्थं गायथैव मुवाच ।
‘सञ्ज्ञानानेषु’ मद्दिषयैकमत्यं प्राप्तेषु त्वदीयपुत्रेषु ‘मे’ अपि मां
ब्रूयात्, ज्येष्ठभ्रातृत्वेन व्यवहरतु; तच्च ‘मे’ मम सौहार्दाय’
भ्रातृभिरितरैः स्नेहातिशयाय ‘श्रिये’ धनलाभाय च समुद्यते । हे
‘भरतर्षभ’ भरतवंशश्रेष्ठ विश्वामित्र ! अहं तव पुत्रतां यथो-
पेयां, तथैवैतेषां पुत्राणां मये अनुगृह्णाणेति शेषः । ततो विश्वा-
मित्त्र इतरान् पुत्रानाहूय गायथैव माज्ञापितवान्,— यो मधु-
च्छन्दो नाम *, यश्चर्षभः, योऽपि रेणुः, योऽप्यष्टकः, एते मुख्याः †
हे पुत्रकाः ! ‘शृणोतन’ मदीया माज्ञां शृणुत; ये केचिद् यूयं

* “अथाग्नि मीळ इत्यादि प्रथमं मण्डलं प्रति ।

शतर्चिनस्तु विज्ञेया ऋषयः सुखसिद्धये ॥

तेषां पूर्वा मधुच्छन्दा, मीधातिथिरनन्तरः ।

शुनःशेषस्तृतीयोऽयं, हिरण्यस्तूप उत्तरः ॥”—इत्यादि आर्षानु० १, २, ३ ।

† ऋक्संहिता-सूक्तेषु केषाञ्चिद् द्रष्टारो ऽष्टौ वैश्वामित्राः ज्ञायन्ते आर्षानुक्तमस्यादितः ।
तत्र मधुच्छन्दसः १. १-१०; ९. १ । ऋषभस्य ३. १३; १४; ९. ७१ । रेणोः ९. ७०;
१०. ८९ । अष्टकस्य १०. १०४ । प्रजापतेः ३. ३८; ५४-५६ । पूरणस्य १०. १६० ।
कतस्य ३. १७; १८ । देवरातस्य (शुनःशेषस्य) १. २४-२० ।

सर्वे भ्रातरः स्व, ते सर्वेऽपि 'अस्मै' शुनःश्रेयादस्मादपि 'ज्यैष्ठ्याय न
कल्पध्वं' ज्येष्ठत्वाभिमानं मा कुरुत, किं त्वसावेव युष्माकं मध्ये
ज्येष्ठो भूत्वावतिष्ठता मिति ॥ ५ (१७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(त्रयस्त्रिंशत्तम्याध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१७) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

तस्य ह विप्रवामित्रैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाश-
देव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत् कनीयांसस्तथो
ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे ताननु व्याजहारान्
तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति त एतेऽभ्याः पुराडाः शबराः *
पुलिन्दा मूतिवा इत्युदत्या बहवो भवन्ति वैशवा-
मित्रा द्यूनां भूयिष्ठाः स हीवाच मधुच्छन्दाः पञ्चशता
साहं यन्नः पिता सञ्जानीते तस्मिंस्त्रिंशामहे वयं पुर-

* "शबराः" च ।

स्वा सर्वे कुर्महे त्वा मन्वञ्चो वयं आसीत्यथ ह विश्वा-
 मित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीर-
 वन्तो भविष्यथ ये मानं मे ऽनुगृह्णन्तो वीरवन्त
 मकर्त मां पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः सर्वे
 राध्या * स्थ पुत्रा एष वः सद्विवाचनम् एष वः
 कुशिका वीरो देवरातस्त मन्वित युष्मांश्च दायं म
 उपेता विद्यां या मु च विद्मसि ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः
 सर्वे साकं सरातयः देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्यैष्ठाय
 गाथिनाः अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः
 जङ्गूनाञ्चाधिपत्ये देवै वेदे च गाथिनां तदेतत्पर
 ऋक् शतगाथं † शौनःशेष माख्यानं तञ्जीता राज्ञे ऽभि-
 धिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्य-
 कशिपावासीनः प्रतिगृणाति यशो वै हिरण्यं यशसै-
 वैनं तत् समर्द्धयत्यो मित्युचः प्रतिगर एवं तथेति
 गाथायां शो मिति वै दैवं तथेति मानुषं दैवेन चैवैनं
 तन् मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति तस्माद्यो राजा
 विजिती आदप्ययजमान आखापयेतैवैतच्छौनःशेष
 माख्यानं न हास्मिन्नल्पं च नैनः परिशिष्यते सहस्र
 माखापे दद्याच्छतं प्रतिगरिन्न एते चैवासगे श्वेत-
 आश्वतरौरथो होतुः पुत्रकामा हाःप्याखापयेरन्

* "राध्याः" न, उ।

† "शतगाथं" ख, घ।

‡ "चा" न।

लभन्ते * इ पुत्रान् लभन्ते† इ पुत्रान् ॥ ६ (१८) ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

अथ विश्वामित्रपुत्राणां वृत्तान्त माह— ‘तस्य इ विश्वा-
मित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः,
पञ्चाशत् कनीयांसः’—इति । मधुच्छन्दोनामकः कश्चित् पुत्रो
मध्यमः; ततोऽपि ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च प्रत्येकं पञ्चाशत्सङ्ख्याका इत्येवम्
‘एकशतं’ तस्य पुत्राः ॥

तेषां मध्ये ज्येष्ठानां वृत्तान्त माह— ‘तद्ये ज्यायांसो न ते
कुशलं मे निरे; ताननु व्याजहारान्तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति; त
एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या वहवो भवन्ति
‘विश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः’—इति । ‘तत्’ तेषु एकशतसङ्ख्याकेषु
पुत्रेषु मध्ये ‘ये’ मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः सन्ति, ‘ते’
शुनःशेषस्य विश्वामित्रपुत्रत्वं ‘कुशलं न मे निरे’ इदं समीची-
मित्येवं नाङ्गीकृतवन्तः । ‘तान्’ ज्येष्ठान् पञ्चाशत्सङ्ख्याकान् ‘अनु-
स्य विश्वामित्रो ‘व्याजहार’ व्याहरणं शपथरूपं वाक्यं मुक्तवान् ।
हे ज्येष्ठपुत्राः! युष्माकं मदीयाज्ञातिलक्षिणां ‘प्रजाः’ पुत्रादिकाः
‘अन्तान् भक्षीष्ट’ चण्डालादिरूपान् नीचजातिविशेषान् भजता
मिति । ‘त एते’ शप्ताः सन्तोऽन्धत्वादिपञ्चविधनीचजातिविशेषा
भवन्ति । ‘इति’—शब्दस्य तत्प्रदर्शनत्वादन्त्येऽपि नीचजातिविशेषाः
सर्वं विवक्षिताः । उदन्तोऽन्तः ‘उदन्तः’ अत्यन्तनीचजातिः, तत्र
भवाः ‘उदन्ताः’ । ते ‘बहवः’ अनेकविधाः विश्वामित्रसन्ततिजाः

* “लभन्ते” क, ख, घ, च, “नर्लभन्ते” ड ।

† “पुत्रा लभन्ते” घ, “पुत्रान् लभन्ते” ड, “पुत्रान् लभन्ते” च ।

‘दक्षूनां’ तस्कराणां मध्ये ‘भूयिष्ठाः’ अत्यधिकाः ॥ ज्येष्ठानां
 वृत्तान्तं मुक्ता मधुच्छन्दसः तत्कनिष्ठानाञ्च वृत्तान्तं नाघयत्
 दर्शयति— “स ह्येवाद्य मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं, यत्रः पिता
 सञ्जानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं, पुरस्त्वा सर्वे कुर्महे, त्वा मन्वञ्चो
 वयं स्मसीति”—इति । कनिष्ठपुत्राणां पञ्चाशता सह मधुच्छन्दो-
 नामकः ‘सः’ मध्यमः पुत्रः, शुनःशेषं प्रत्येव मुवाच— हे शुनः-
 शेष ! ‘नः’ अस्माकं ‘पिता’ विश्वामित्रो ‘यत्’ कार्यं त्वदीयज्येष्ठ-
 पुत्रत्वरूपं ‘सञ्जानीते’ सम्यक् जानाति, अङ्गीकरोति ; ‘तस्मिन्’
 कार्ये वयं ‘तिष्ठामहे’ तत् कार्यं मङ्गीकुर्मः । ‘सर्वे’ वयं ‘त्वा’
 शुनःशेषनामानं त्वां ‘पुरस्कुर्महे’ पुरस्कृत्य ज्येष्ठं कृत्वा वर्त्तामहे ।
 ‘त्वा मन्वञ्चः’ शुनःशेष मनु गच्छन्तः ‘स्मिन्’ भवाम इत्युक्तवान् ॥

विश्वामित्रवृत्तान्तं दर्शयति— “अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः
 पुत्रांसुष्टाव”—इति । ‘अथ’ मधुच्छन्दस्महितानां पञ्चाशत्-
 कनिष्ठपुत्राणां शुनःशेषविषयज्येष्ठपुत्रत्वाङ्गीकारानन्तरं स विश्वा-
 मित्रः ‘प्रतीतः’ तेषु प्रत्ययं मदनुकूला इति विश्वासं प्राप्तः प्रीत्या
 सुतान् गांधाभिसुष्टाव ॥

तत्र प्रथमां गाथां साह— “ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो
 भविष्यथ, ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्त मकर्त्तं मा”—इति । हे
 मधुच्छन्दःप्रसुखाः कनिष्ठपुत्राः! ‘ये’ यूयं ‘मे मानं’ मदीयं मतम्
 ‘अनुगृह्णन्तः’ आनुकूल्येन स्वीकुर्वन्तो ‘मां’ विश्वामित्रं ‘वीरवन्तं’
 स्वधर्मशूरपुत्रयुक्तम् ‘अकर्त्तं’ कृतवन्तः, ‘ते वै’ तादृशा यूयं बहु-
 विधपशुपुत्रयुक्ताश्च भविष्यथ ॥

द्वितीयां गाथां साह— “पुर एषा वीरवन्तो देवरातेन
 याधिनाः, सर्वे राध्याः स्य पुत्रा एष वः सहिवाचनम्”—इति ।

गाथिनशब्दो विश्वामित्रस्य पितर माचष्टे । हे 'गाथिनाः'
गाथिनपौत्राः * "पुर एता' युष्माकं पुरतो एता, मुख्येन देवरातेन
सह यूयं सर्वे 'वीरवन्तः' श्रेष्ठपुत्रयुक्ताः 'राध्याः स्व' सर्वैः पुरुषैरा-
राधनीयाः पूज्या भवथ ; हे 'पुत्राः' मधुच्छन्दःप्रभृतयः ! 'एषः'
देवरातो 'वः' युष्माकं 'सद्दिवाचनम्' सन्मार्गस्य विशेषतो ऽध्या-
पकं , करिष्यतीति शेषः ॥

द्वितीयां गाथा माह — "एष वः कुशिका वीरो देवरातस्त
मन्वित, युष्मांश्च दायं म उपेता विद्यां या मु च विद्मसि"—इति ।
हे 'कुशिकाः' कुशिकानाम्नो मत्पितामहस्य सम्बन्धिनो मधुच्छन्दः-
प्रभृतयः ! 'एषः' देवरातः 'वः' युष्माकं , श्रेष्ठभ्रातेति शेषः । 'तं'
देवरातं यूयम् 'मन्वित' अनुगता भव । मे 'मदीयं' 'दायं' धनं
युष्मांश्च 'उपेता' प्राप्स्यति ; चकाराद् देवरातश्च । 'या मु च' या
मपि काश्चिद् वेदशास्त्रादिरूपां 'विद्यां' 'विद्मसि' वयं जानीमः,
सापि युष्मान् 'उपेता' प्राप्स्यति ॥

चतुर्थीं गाथा माह— "ते सम्यक्षो वैश्वामित्राः सर्वे साकं
सरातयः, देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्रेष्ठाय गाथिनाः"—इति । हे
'वैश्वामित्राः' विश्वामित्रस्य मम पुत्राः ! ये 'गाथिनाः' गाथिन-
गोत्राः, 'ते' यूयं सर्वेऽपि 'सम्यक्षः' समीचीनबुद्धयः, ये 'साकं'
देवरातेन साकं 'सरातयः' रातिर्धनसम्पत्तिस्तया युक्ताः सन्तो
'देवराताय' मदीयश्रेष्ठपुत्रस्य देवरातस्य 'धृत्यै' धारणं युष्मत्पोष-
णम् , 'श्रेष्ठाय' युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वञ्च 'तस्थिरे' अङ्गीकृतवन्तः ॥

पञ्चमीं गाथा माह— "अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयो-
र्ऋषिः , जङ्गनाश्चाधिपत्ये देवे वेदे च गाथिनाम्"—इति । "इक्

* "देवनां वैश्वामित्रगाथिनरेववेति"—इति आत्र० श्रौ० १२. १४. ९ ।

स्मरणि’-इति धातुः । ‘अधीयत’ स्मृतिकारैर्महर्षिभिः स्मर्यते ।
 कथं मिति तदुच्यते— अयं देवरातो इयामुपधावणत्वाद् ‘उभयोः’
 अजीगर्त्तविश्वामित्रयोः सम्बन्धिनी ये ‘रिक्थे’ धने, तयोः
 ‘ऋषिः’ दृष्टा, तदुभयं महर्षीत्यर्थः । अजीगर्त्तस्य कूटस्य
 ऋषिर्जङ्घुसञ्जकः ; तस्य वंशे जाताः सर्वे जङ्गवः ; तेषां च
 ‘माधिपत्ये’ स्वामित्वे देवरातो योग्यः । तथा ‘दैवे’ देवसम्बन्धिनि
 यागादिकर्मणि, ‘वेदे’ च मन्त्ररूपे समयेः । ‘गाथिनाम्’ अस्म-
 त्पितृवंशीत्यन्नानाञ्च सर्वेषां माधिपत्ये योग्यः ॥

उक्तं मुपाख्यानं मुपसंहरति— “तदेतत्परऋक्शतगाथं शूनः-
 शेषं माख्यानम्”—इति । “कस्य नूनं ०—० नि धारय”—इत्यन्ताः
 सप्ताधिकनवतिसङ्ख्याका ऋचः *, “त्वं नः”—“स त्वम्”—इत्यादि-
 कास्त्रिंशत् ऋचः †, एव ऋचां शतम् ; ‘परः’शब्दोऽधिकवाची ;
 पूर्वाक्तादृक्शतम् ‘परः’ अधिका एकत्रिंशत्सङ्ख्याकाः “यन्त्विमम्”
 —इत्याद्या गाथाः ‡ यस्मिन्नाख्याने तदेतत् ‘परऋक्शतगाथं’ ।
 शूनःशेषेन दृष्टाः सप्ताधिकनवतिसङ्ख्यायुक्ता ऋचो याः सन्ति,
 अन्येन दृष्टास्त्रिंशत् ऋचो याः सन्ति, ब्राह्मणे प्रोक्ता एकत्रिंश-

* ऋक्संहितायां शूनःशेषेन दृष्टानि ऋची सूक्तान्यान्नातानि । तत्र प्रथममण्डलस्य
 षष्ठाशुक्ताकाव्यकानि सप्त, नवममण्डलीयतृतीयचैकम् । इह प्रथममण्डलीयानां षड्श
 मितम् ; तेषां शेषाश्च प्रतीकयद्दृष्टादितः सप्तसङ्ख्यातः । तदत्र कस्य नूनं मिति प्रथमसूक्तान्य-
 भागः नि धारयेति तु सप्तमसूक्तान्तभाग इति बोध्यम् । तदेवं १सू० १५ऋ०, २सू० २१ऋ०,
 ३सू० १०ऋ०, ४सू० १३ऋ०, ५सू० ६ऋ०, ६सू० ७ऋ०, ७सू० २२ऋ० । सङ्कलनया ६७
 ऋचो भवन्ति ।

† तत्र त्वं न इत्यस्याः (ऋ० सं० ४. १. ४.), स त्वं मिति तदुत्तरस्याश्च वामदेवऋषिः
 तृतीयस्याः यमविच्छेपे मित्यस्याः (५. २. ७.) कुमारी इशी वीभै, वा ऋषी ।

‡ यन्त्विमं पुत्रं निष्कलीति ५६५० ७पं० द्रष्टव्यम् ।

ज्ञानाविशेषा याः सन्ति , तैः सर्वैरुपेतं “हिरण्यद्रो ह वैधसः”—
इत्यादिकं (५८पृ० ५पं०) सर्वं शुनःशेषविषय माख्यानम् ॥

तस्याख्यानस्य राजसूयकृतौ विनियोगं दर्शयति— “तद्दोता
राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे”—इति । राजसूयकृतावभिषेचनीयाख्ये
कर्मणि यदा राजा अभिषिक्तो भवति , तदानीं तस्मै ‘राज्ञे’
‘तत्’ आख्यानं होता कथयेत् * ॥

तन्नेतिकर्त्तव्यं दर्शयति— “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे ;
हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति ; यशो वै हिरण्यं , यशसे-
वेन तत् समर्धयति”—इति † । होता यदा उपाख्यानं कथयति,
तदानीं ‘हिरण्यकशिपौ’ सुवर्णनिर्मितस्रुत्रैर्निष्पादिते कशिपौ स
होतोपविशेत् । तदाख्यानमध्ये अध्वर्युश्च हिरण्यकशिपावासीनो
वक्ष्यमाणं ‘प्रतिगरं’ ब्रूयात् । हिरण्यस्य यशोहेतुत्वात् यशस्वम् ;
तथा सति ‘एनं’ यशसैव समृद्धं करोति ॥

अध्वर्युणा प्रयोक्तव्यं प्रतिगरविशेषं दर्शयति— “ओ मित्यृचः
प्रतिगर, एवं तथेति माथाया ; ओ मिति वै दैवं, तथेति मानुषं ;
दैवेन चैवेन तन् मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति”—इति ‡ ।
होत्रा प्रयुक्ताया एकैकस्या ऋचोऽन्ते “अध्वर्योरोम्”—इत्येतादृशः
प्रतिगरो भवति । ओ मित्येतच्छब्दोरूपं ‘दैवं’ देवैरङ्गीकारार्थं
प्रयुज्यते ; तत् तथेत्यन्तं ‘मानुषं’ मनुष्या अङ्गीकारे तथेति शब्दं

* “अथ राजसूयाः”—इति प्रकृत्य प्रोक्तं मान्वायनेन— “संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत
आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनो ऽभिषिक्ताय पुषामात्यपरिष्ठताय राज्ञे शूनःशेष
कथयिषीत”—इति श्री० ८, ३, ८ ।

† एष एव पाठः सुसुद्धत आन्वायनेन । श्री० ८, ३, १० ।

‡ उद्धृतश्चैव पाठ आन्व० श्री० ८, ३, ११, १२ ।

प्रयुञ्जते । 'तत्' तेन प्रतिगरणेन देवेन मानुषेण चाध्वर्युः 'एजं' राजानं 'प्रापात्' ऐहिकादपकीर्तिरूपात्, 'एनः' गरकहेतोर्नै 'प्रमुञ्चति' प्रमुञ्जं करोति ॥

ऋत्वर्थत्वेनोपाख्यानं विधाय ऋतुनिरपेक्षपुरुषार्थत्वेन विधत्ते—
 "तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवै-
 तच्छीनःशेष माख्यानं ; न हास्मिन्नल्पञ्चनेनः परिशिष्यते"—
 इति * । यस्मादुपाख्यानं पापप्रथमनहेतुः, 'तस्माद्' 'अयजमानः
 अपि' राजसूयऋतुरहितोऽपि राजा 'विजिती' यदि विजयोपेतः
 स्यात्, तदानीं नैतच्छीनःशेष माख्यानम् 'आख्यापयेत्' तस्य
 राज्ञो यः कश्चिद् ब्राह्मण उपाख्यानं ब्रूयात् । तथा सति 'तस्मिन्'
 राजनि 'अल्पञ्चन' किञ्चिदपि 'एनः' पापं 'न ह वै परिशिष्यते'
 सर्वं पापं नश्यतीत्यर्थः ॥

आख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां विधत्ते— "सहस्र माख्यात्रे दद्या-
 च्छतं प्रतिगरित्, एते चैवासने श्वेतश्वाश्वतरीरथो होतुः"—
 इति † । योऽय माख्याता होता, तस्मै ऋत्वर्थदक्षिणा मन्तरेण
 उपाख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां गोसहस्ररूपां दद्यात् । 'प्रतिगरित्वे'
 अध्वर्यवे गोशतं दद्यात् । ये हिरण्यकशिपुरुपे हे 'आसने' स्तः,
 एते अपि ताभ्यां नैव दद्यात् । अश्वतरीभ्यां सक्तीर्णजातियुक्ताभ्यां
 अधिकाशक्तिभ्यां युक्तो रथः 'अश्वतरीरथः', स च रजतेनासहृ-
 तत्वात् श्वेतः, सोऽपि तादृशो होतुर्देयः ॥

पूर्वं मयज्ञसंयुक्तः कल्पो विजयिनो राज्ञो अभिहितः,
 इदानीं पुत्रकामाणां मपि सर्वेषां विधत्ते— "पुत्रकामा हा-

* पाठ एव एवीञ्जुतः आश्व० श्रौ० २. ३. १२ ।

† "सहस्रमाख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिगरित्वे यथासमासने"—इति आश्व० श्रौ० २. ३. १४-१५ ।

प्याख्यापयेरन् ; लभन्ते ह पुत्रान् , लभन्ते ह पुत्रान्”-इति ।
 ये पुत्रकामाः सन्ति, ते ‘ह’ प्रसिद्ध मीतदुपाख्यानम् ‘आख्यापये-
 रन्’ ब्राह्मणमुखाच्छृणुयुरित्यर्थः । ते पुत्रान् लभन्ते । अभ्यासो-
 ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (त्रयस्त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—००—

॥ ॐ ॥ प्रजापतिर्यज्ञं मसृजत यज्ञं सृष्टं मनुं ब्रह्म-
क्षत्रे असृज्येतां ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वय्यः प्रजा असृज्यन्त
हुतादश्चाहुतादश्च ब्रह्मैवानु हुतादः क्षत्रं मन्वज्जताद
एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा अथैता अहु-
तादो यद्राजन्यो वैश्यः शूद्रस्ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत्तं
ब्रह्मक्षत्रे अन्वैतां यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्र-
ह्मैवैद् यानि क्षत्रस्य तैः क्षत्रं मितानि वै ब्रह्मण
आयुधानि यद्यज्ञायुधान्यथैतानि क्षत्रस्यायुधानि यद्-
श्वरथः कवचं दूषुधन्वं तं क्षत्रं मनवाप्यन्यवर्त्तता-
युधिभ्यो ह क्षास्य विजमानः पराङ्गैत्यथैनं ब्रह्मा-
न्वैत्तं माप्नोत्तं माप्त्वा परस्तान्निरुद्धातिष्ठत् स आप्तः
परस्तान्निरुद्धस्तिष्ठज्ज्ञात्वा स्वान्यायुधानि ब्रह्मोपव-
र्त्तत् तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रति-
ष्ठितो ऽथैनत् क्षत्रं मन्वागच्छत्तद्ब्रवीदुप मा ऽस्मिन्
यज्ञे ह्वयस्वेति तत् तथेत्यब्रवीत् तद्वै निधाय स्वान्या-
युधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा

यज्ञं मुपावर्त्तस्वेति^{१०} तथेति^{११} तत्क्षत्रं निधाय स्वान्या-
युधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा
यज्ञं मुपावर्त्तत^{१२} तस्माद्वाप्येतर्हि^{१३} क्षत्रियो यजमानो^{१४}
निधायैव स्वान्यायुधानि^{१५} ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो
रूपेण^{१६} ब्रह्म भूत्वा यज्ञं मुपावर्त्तते^{१७} ॥ १ (१६) ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

श्रीनःशेषप्रसङ्गेन याः क्रिया राजकर्त्तृकाः ।

तद्विशेषविधानार्थं मध्यायोऽत्र प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

अत्रादौ किञ्चिदुपाख्यानं माह — “प्रजापतिर्यज्ञं सृजत ;
यज्ञं सृष्टं मनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येतां ; ब्रह्मक्षत्रे अनु हव्यः प्रजा असृ-
ज्यन्त, हुतादश्चाहुतादश्च ; ब्रह्मैवानु हुताद ; एता वै प्रजा हुतादो
यद् ब्राह्मणा, अथेता अहुतादो यद्राजन्यो वैश्यः शूद्रः” — इति ।
पुरा प्रजापतिर्ज्योतिष्टोमाख्यं यज्ञं सृष्ट्वा तदनन्तरं ब्राह्मणक्षत्रिय-
जातिद्वयम् ; तत ऊर्ध्वं हुतादश्चाहुतादश्चेत्युभयविधाः प्रजा असृ-
ज्यन्त । तत्र ब्राह्मणजातिं सेवानु तद्व्यक्तिभूता हुतादः सृष्टाः ,
क्षत्रियजातिं मनु तद्व्यक्तिसजातीया अहुतादः प्रजाः सृष्टाः । ये
ब्राह्मणाः सन्ति , ‘एताः’ प्रजा आर्त्विज्यसङ्गावाहुतगेष मदति
भक्षयन्तीति ‘हुतादः’ , ये राजन्य-वैश्य-शूद्राः ‘एताः’ प्रजाः
आर्त्विज्याभावात् हुतगेषं न भक्षयन्तीति ‘अहुतादः’ । इत्थं यज्ञं
चतुरो वर्णान् च प्रजापतिः सृष्टवान् ॥

अथ सृष्टस्य यज्ञस्य वृत्तान्तं माह — “ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत्,
ब्रह्मक्षत्रे अन्वेतां ; यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्रह्मान्यैद्,
यज्ञस्य तं चक्रम् ; एतानि वै ब्रह्मण आयुधानि यद्यज्ञा-
यानि

युधान्यथैतानि चतस्रायुधानि यदश्वरथः कवच इषुधन्व"-इति ।
 स यज्ञः 'ताभ्यः' प्रजाभ्यो ऽपरक्त उत्क्रम्य दूरं ऽगच्छत् । तं
 'गच्छन्तं' यज्ञं ब्राह्मणजाति-क्षत्रियजाती द्वे 'अन्वैतां' पश्चाद्
 गच्छताम् । ब्राह्मणस्य योग्यानि यान्यायुधानि , तैः सह ब्राह्मण-
 जातिर्यज्ञं मन्वगच्छत् ; क्षत्रियस्य योग्यानि यान्यायुधानि , तैः
 सह क्षत्रियजातिर्यज्ञं मन्वगच्छत् । यानि यज्ञायुधत्वेन शाखान्तरे
 श्रूयन्ते "स्फाद्य कपालानि चानिहोत्रहवशी च शूर्पञ्च कण्ठा-
 जिनञ्च शम्या चोलूखलञ्च मुसलञ्च दृषधोपला चैतानि वै दम्य
 यज्ञायुधानि"-इति (तै० सं० १.६.८.२,३.) , तान्येव ब्राह्मण-
 जातेरुचितान्यायुधानि । योऽयं मन्वयुक्तो रथो यद्य कवचः यदपि
 बाणयुक्तं धनुः, एतान्यपि क्षत्रियजातेरुचितान्यायुधानि ॥

यज्ञं मनुमच्छन्त्योर्ब्राह्मणक्षत्रियजात्योर्मध्ये ब्राह्मणजातेर्यज्ञ-
 प्राप्तिं दर्शयति—“तं क्षत्रं मन्वाप्य न्यवर्त्ततायुधेभ्यो च सास्य
 विजमानः पराङ्घेवैत्यथैनं ब्रह्मान्वैत् , तमाप्नोत् , त माद्या परस्ता-
 त्त्रिरुद्धरातिष्ठत्, स चाप्तः परस्तात्त्रिरुद्धस्तिष्ठन्नात्वा स्वान्यायुधानि
 ब्रह्मोपावर्त्तत ; तस्मादाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रति-
 ष्ठितः”-इति । 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः, 'तं' यज्ञम् 'मन्वाप्य' अनु-
 गमनेन अलब्ध्वा , तस्मादनुगमनात् न्यवर्त्तत । यज्ञस्य क्षत्रि-
 यस्यायुधेभ्यो धनुरादिभ्यो 'विजमानः' भीतिं प्राप्नुवन् 'पराङ्घेव'
 पुनराहस्तिरहित एव 'एति सा' पश्चाद्य दूरे गतः । 'अथ' अन-
 त्तरम् 'एनं' यज्ञं 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'अन्वैत्' अन्वगच्छत् ,
 अनुगम्य च 'तं' यज्ञं माप्नोति सा । चाद्या च 'तं' यज्ञं मतिक्रम्य
 'परस्तात्' परभागे 'निरुद्ध' यज्ञममनं प्रतिवद्धरातिष्ठत् । अथ यज्ञ
 चाप्तः, तथा ब्राह्मणजात्या प्राप्तः , 'परस्तात्' परभागे 'निरुद्धः'

गमनात् प्रतिबद्धः । तत्रैव तिष्ठन् ब्राह्मणस्य हस्ते स्फाकपालादीनि स्वकीयान्यायुधानि ज्ञात्वा ब्राह्मणजातिं प्रति 'उपावर्त्तत' समीप आगच्छत् । यस्मादेवं तस्मादिदानीं मपि यज्ञो 'ब्रह्मण्येव' पार्विज्ययोग्यायां ब्राह्मणजातावेव, तत्रापि प्रयोगकुशलेषु 'ब्राह्मणेषु' प्रतिष्ठितो वर्त्तते ॥

अथ क्षत्रियस्य यज्ञप्राप्तिं दर्शयति— "अथैनत् क्षत्र मन्वागच्छत्तदब्रवीदुप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्यस्वेति ; तत् तथेत्यब्रवीत् ; तद्दे निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञ मुपावर्त्तस्वेति, तथेति; तत्क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञ मुपावर्त्तत; तस्माद्वाप्येतर्हि क्षत्रियो यजमानो निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञ मुपावर्त्तते"—इति * । 'अथ' ब्राह्मणस्य यज्ञप्राप्तेरनन्तरम्, 'एनत्' ब्रह्म ब्राह्मणजातिं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिम् 'मन्वागच्छत्' । आगत्य च 'तद्' ब्रह्म प्रत्येव मब्रवीत् । हे ब्राह्मण ! मां क्षत्रिय मस्मिन् यज्ञे 'उपह्वयस्व' अनुजानीहि, मा माहूय यज्ञेन संयोजयेत्यर्थः । 'तत्' उक्तं कार्यं तथैवास्त्विति ब्राह्मणो ऽब्रवीत् । उक्त्वा च क्षत्रियायैवं बुद्धिप्रदानं कृतवान्—हे क्षत्रिय ! 'तद्दे' तथा सति तव यज्ञप्राप्तौ अपेक्षायां सत्यां स्वकीयानि धनुरादीनि 'आयुधानि' क्वचित् स्थापनीयानि ; तान्यवस्थाप्य ब्राह्मणस्यैव योग्यैः स्फाकपालाद्यायुधैर्ब्रह्मणस्य योगेन शान्तिश्रद्धालुत्वयुक्तेन 'रूपेण' वेषेण च युक्तो 'ब्रह्म भूत्वा' ब्राह्मणसदृशो भूत्वा यज्ञं प्रत्युपावर्त्तस्वेति । 'तत् क्षत्रम्' स च क्षत्रियः 'तथेति' अङ्गीकृत्य स्वकीयानि धनुरादीन्यायुधानि 'निधाय'

* अतएवैव मास्मात्— "स एष यज्ञायुधी यजमानः"—इति शत० ब्रा० १२,५,२,८ ।

परित्यज्य, शान्तवेषेण यज्ञं प्राप्तवान् । यस्मादादिष्टष्टी एवं सम्पन्नं, तस्मादिदानीं मपि क्षत्रियो ब्राह्मणवेषेण धनुरादिरहि-
तेन यज्ञं मनुतिष्ठति ॥ १ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथातो देवयजनस्यैव याञ्ज्य-^{*}स्तदाहुर्यद् ब्राह्म-
णो राजन्यो[†] वैश्यो दीक्षिष्यमाणः[†] क्षत्रियं देवयजनं
याचति[†] कां क्षत्रियो याचेदिति[†] दैवं क्षत्रं याचेदित्याहु-
रादित्यो वै दैवं क्षत्रं[†] मादित्य एषां भूताना मधि-
पतिः[†] स यदहर्दीक्षिष्यमाणो भवति[†] तदहः पूर्वाह्ण
एवोद्यन्त मादित्य मुपतिष्ठेतेदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमं[†] देव सवितर्देवयजनं मे देहि[†] देवयज्या-
या इति[†] देवयजनं याचति[†] स यत् तत्र याचित
उत्तरां सर्पत्यो[†] तथा ददामीति[†] हैव तदाह[†] तस्य ह
न काचन रिष्टिर्भवति[†] देवेन सविचा प्रसूतस्योत्त-
रोत्तरिणीं[†] ह श्रिय मश्नुते[†] ऽश्नुते[†] ह प्रजाना मैश्वर्यं

* “याञ्ज्य” क, ऊ, “याञ्ज्य” च ।

† “क्षत्रि” इ ।

माधिपत्यं^१ य एव मुपस्थाय^२ याचिरवा देवयजन मध्य-
वसाय^३ दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २ (२०) ॥

क्षत्रियस्य यज्ञप्राप्तिमुक्त्वा देवयजनसामं वक्तुं प्रश्नमुक्त्वाव-
यति— “अथातो देवयजनस्यैव याञ्ज्यस्तदाहुर्यद् ब्राह्मणो राजन्यो
वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं याचति ; कं क्षत्रियो
याचेदिति”—इति । ‘अथ’ क्षत्रियस्य यज्ञेच्छानन्तरम् , यतो देव-
यजनमपेक्षितम् , ‘अतः’ कारणाद् ‘देवयजनस्यैव’ देवा इज्यन्ते
यस्मिन् देशे स देवयजनस्तस्यैव ‘याञ्ज्यः’ * याचनमभिधीयत-
इति शेषः । ‘तत्’ तत्र देवयजने ब्रह्मवादिनः प्रश्नमाहुः । ‘यद्’
यस्मात् कारणाद् ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः ‘क्षत्रियम्’ अभिषिक्तं
राजानं प्रति देवयजनं याचति ; तस्माद्ब्राह्मणोऽपि देवयजनो याचि-
तव्यः । ‘क्षत्रियः’ राजा ‘कम्’ अन्यं स्वामिनं याचेदिति प्रश्नः ॥

तस्योत्तरमाह— “द्वैवं क्षत्रं याचेदित्याहुरादित्यो वै द्वैवं क्षत्रं
मादित्य एषां भूतानामधिपतिः”—इति । राज्ञो मनुजेषु मध्ये
स्वाम्यन्तराभावे ऽपि देवसम्बन्धिः क्षत्रियजातिः स्वामित्वात् तत्रैव
याचनमुचितमित्युत्तरमाहुः । योऽयमादित्योऽस्ति , असावेव
‘द्वैवं’ देवसम्बन्धिः ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः । अथ मादित्य एषां
प्राणिनां तमोनिवारणेनाधिष्ठाता पालयिता ; ततः स्वामित्वात्
तत्समीपे याचनमुचितम् ॥

तस्य प्रकारं दर्शयति— “स यदहर्दीक्षिष्यमाणो भवति,
तदहः पूर्वाह्न एवोद्यन्तं मादित्यमुपतिष्ठेतेदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमम् , देवसवितर्देवयजनं मे देहि देवयज्याया इति

* “याञ्ज्याय कश्चते”—इति अथ० सं० १२, ४, २० । “याञ्ज्या” मन० ब्रा० २, १, ४, ४ ।

देवयजनं याचति”-इति । ‘सः’ राजा यस्मिन्नेवाहनि दीक्षितु
मुद्युक्तः, तस्मात्तः पूर्वाह्नकाले एव ‘उद्यन्तम्’ जर्हं गच्छन्तं
मादित्यं सृग्यञ्जुर्भ्यां मुपतिष्ठेत् । “इदं श्रेष्ठम्”-इत्यृचः प्रतीकम्,
“देव सवितः”-इत्यादिकं यजुषः । हे देव सवितः ! ‘देवयज्यायै’
देवसम्बन्धियागार्थं ‘मि’ मर्त्यां ‘देवयजनं’ देवोचितयागदेशं देहि,
‘इति’ अनेन प्रकारेण देवं याचेत् । ऋचोपस्थानं, यजुषा याचन
मिति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥

राज्ञा याचितस्यादित्यस्य प्रत्युत्तरं सम्पादयति— “स यत्
तत्र याचित उत्तरां सर्पत्वीं तथा ददामीति ह्येव तदाह”-इति ।
आदित्यो ‘यद्’ यदि ‘तत्र’ तदानीं मनेन राज्ञा याचितः सन्
‘उत्तरां’ यत्र स्वयं तिष्ठति तस्मादनन्तरभाविनीं दिशं प्रति
‘सर्पति’ गच्छेत्, तदानीं ‘तत्’ तेन सर्पणेन ‘ॐ तथा ददामि’
इत्येव मुत्तरम् ‘आह’ ब्रूते । लोकेऽपि पृष्टः पुरुषो वाचा वा
हस्तशिरघालनादिना वीत्तरं प्रयच्छति, तदत्रापि सर्पणं मेवोत्तर
मस्तु । सर्पणस्याभिप्रायः ॐ तथा ददामीत्यनेन कथितः । ‘ॐ’
त्वदुक्तं मङ्गीकरोमि, ‘तथा’ तेनैव प्रकारेण देवयजनं ददामि ॥

ता मेतां देवयजनयाञ्छां प्रशंसति — “तस्य ह न काचम रिष्टि-
र्भवति, देवेन सवित्रा प्रसूतस्योत्तरोत्तरिणीं ह त्रियं मन्त्रुते; ऽश्रुते
ह प्रजाना मैश्वर्यं माधिपत्यं य एव सुपस्थाय याचित्वा देवयजन
मध्यवसायं दीक्षते क्षत्रियः सन्”-इति । ‘यः’ पुमान् ‘क्षत्रियः’
स्वयं राजा सन्, ‘एवम्’ ऋचादित्यं मुपस्थाय, यजुषा याचित्वा,
ततो देवयजनं निश्चित्य, ‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति ; ‘तस्य’ राज्ञः
सवित्रा देवेन ‘प्रसूतस्य’ अनुज्ञातस्य ‘रिष्टिः’ हिंसा ‘काचम’
काचिदपि न भवति । न केवलं हिंसाराहित्यं, किन्तु ‘उत्तरो-

त्तरिणीं दिने दिने वर्द्धमानां त्रियम् 'अश्रुते' प्राप्नोति ; किञ्च
'प्रजानां' सर्वाभाम् 'ऐश्वर्यम्' ईश्वरत्वं नियमनसामर्थ्यम्, 'आधि-
पत्यम्' अधिष्ठाय पालयित्वम्, तत्तद्योगक्षेमसम्पादनम् 'अश्रुते'
प्राप्नोति ॥ २ (२०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथात इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः^१ क्षत्रियस्य यज-
मानस्य^२ स पुरस्ताद् दीक्षाया आहुतिं जुहुयाच्चतुर्गु-
हीत माज्य माहवनीय^३ इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यान्वै^४ पुनर्न
इन्द्रो मघवा ददातु^५ ब्रह्म पुनरिष्टं^६ पूर्त्तं दातु स्वाहे-
त्यथानूबन्ध्यायै^७ समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात्^८ पुनर्नो
अग्निर्जातवेदा ददातु^९ क्षत्रं पुनरिष्टं^{१०} पूर्त्तं दातु स्वाहेति^{११}
सैषेष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः^{१२} क्षत्रियस्य यजमानस्य^{१३} यदेते
आहुती^{१४} तस्मादेते होतव्ये^{१५} ॥ ३ (२१) ॥

तस्यैव क्षत्रियस्य होमं विधत्ते — “अथात इष्टापूर्त्तस्यापरि-
ज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य ; स पुरस्ताद् दीक्षाया आहुतिं
जुहुयाच्चतुर्गुहीत माज्य माहवनीय इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यान्वै”-

इति । 'अथ' देवयजननिश्चयानन्तरम् , यस्मादनुष्ठेयस्य द्रष्टापूर्त्तस्य 'अपरिग्यानिः' विनाशाभावोऽपेक्षितः , 'अतः' कारणाद् यजमानस्य 'क्षत्रियस्य' राज्ञः द्रष्टापूर्त्तापरिग्यानिसञ्ज्ञको होमः , अभिधीयते इति शेषः । द्रष्टापूर्त्तशब्दार्थः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

“वर्णाश्रमान्वयी धर्मं द्रष्टम् , पूर्त्तं मध्येतरत् ।

प्रपा-तटाकादिरूपं तच्च सर्वत्र दृश्यते ।

स्मात्तं पूर्त्तं श्रौतमिष्टमिति केचिदिहोचिरे”—इति ।

'सः' राजा दीक्षायाः पूर्वं माहुतिं जुहुयात् । 'चतुर्गृहीतमाज्यं' द्रव्यम् ; 'आहवनीयः' होमस्थानम् ; अनुष्ठेयस्येष्टापूर्त्तस्य फलपर्यवसायित्वलक्षणी विनाशाभावः प्रयोजनम् ॥

होमे मन्त्रं दर्शयति— “पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु, ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहेति”—इति । “पुनर्नः”—इत्यादिकं मृचः प्रतीकम् , “ब्रह्म”—इत्यादिकं यजुः । 'ब्रह्म' वेदरूपो मन्त्रः , 'इष्टं पूर्त्तं' यथोक्तलक्षणे 'पुनर्दातु' भूयो ददातु । तदर्थं मिदं 'स्वाहा' स्वाहुत मत्तु ॥

दीक्षणीयेष्टेः पूर्वकालीनं होमं विधायानुबन्ध्याख्यपशोरुत्तरकालीनं होमं विधत्ते— “अथानुबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात् पुनर्नो अग्निर्जातवेदा ददातु क्षत्रं पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहेति”—इति । 'अथ' प्राचीनहोमकथनानन्तरम् , उच्यते इति शेषः । 'अनुबन्ध्यायै' अनुबन्ध्याख्यपशोः सम्बन्धीनि यानि त्रीणि समिष्टयजूषि सन्ति , तेषां मुपरिष्ठात् जुहुयादिति शेषः * ।

* “१भा० ८७४० १७५० , ३६५४० २०५० , २भा० २३६ ४० ४० । “संस्थितायां मैत्रावरुणानुबन्ध्या”—इति आश्व० श्रौ० ६. १४. ७ । “अथ प्रातः ०—० “मैत्रावरुणौ यथा मनुबन्ध्या मालभते”—इति शत० ब्रा० २. ४. ४. १४ ।

‘पुनर्नः’--इत्यृषः प्रतीकम् ; इयं , पूर्वीक्ता चेत्यृगदयं शाखान्तर-
गतम् । ‘क्षत्रं’ अत्रियजातिरिष्टं पूर्त्तञ्च ‘पुनर्हात्’ मूयो ददातु ।
तदर्थं स्वाहुत मिद मस्तु ॥

पूर्वोत्तरकालीन माहुतिद्वयं प्रशंसयति— “सैषेष्टापृत्तस्या-
परिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य , यदेते आहुती ; तस्मादेते
होतव्ये”--इति । योऽयं क्षत्रियो राजा यजमानः, तस्य ‘एते’
पूर्वोत्तरकालीने आहुती विद्येते ; ‘सा एषा’ आहुतिक्रिया इष्टस्य
पूर्तस्य च ‘अपरिज्यानिः’ अविनाशहेतुः ; तस्मात् कारणात् ‘देते’
उभे आहुती होतव्ये ॥ ३ (२१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तद् ह स्वाह सौजात आराळिहरंजीतपुनर्वर्ण्य
वा एतद्यदेते आहुती इति यथा ह कामयेत तथैते
कुर्याद्य इतो ऽनुशासनं कुर्यादितिमे त्वेव जुहु-
याद् ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायतु ब्रह्मणे
स्वाहेति तत्तदिति ३* ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं

* “तत्तदिति” ख, ग, घ ।

प्रपद्यते' ब्रह्म वै यज्ञो यज्ञादु ह वा 'एष पुनर्जायते
यो दौक्षते' तं ब्रह्म प्रपन्नं क्षत्रं न परिजिनाति' ब्रह्म
मा क्षत्राङ्गोपायत्वित्याह' यथैनं ब्रह्म क्षत्राङ्गोपायेद्
ब्रह्मणो स्वाहेति' तदेनत्पीणाति' तदेनत्पीतं' क्षत्राङ्गो-
पायत्यथानूबन्ध्यायै' समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात्' क्षत्रं
प्रपद्ये क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायतु' क्षत्राय स्वाहेति'
तत्तद्विती' ३*क्षत्रं वा एष प्रपद्यते' यो राष्ट्रं प्रपद्यते'
क्षत्रं हि राष्ट्रं' तं क्षत्रं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति'
क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्याह' यथैनं क्षत्रं ब्रह्मणो
गोपायेत्' क्षत्राय स्वाहेति' तदेनत्पीणाति' तदेनत्पीतं'
ब्रह्मणो गोपायति' सैषिष्ठापूर्त्तस्यैवापरिज्यानि! क्षत्रि-
यस्य यजमानस्य यदेते आहुती' तस्मादेते एव
हीतव्ये ॥ ४ (२२) ॥

अथ प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं विधत्ते — “तदु ह स्माह सी-
जात चाराळिहरजीतपुनर्वर्णं वा एतद् यदेते आहुती इति ;
यथा ह कामयेत तथैते कुर्याद् , य इतो ऽनुशासनं कुर्यादितिमे
त्वेव जुहुयाद्”-इति । ‘तदु ह’ तत्रैव पूर्वोक्तहोमस्थाने, सीजात-
नामकः कश्चिद्विषः , स चाराळिहनामकस्य पुत्रः , एव मुवाच ।
अथ मिति तदुच्यते — ‘एते’ वक्ष्यमाणे आहुती ‘इति’ यदस्ति ,
तदेतद् ‘अजीतपुनर्वर्णं वै’ नष्ट मप्राप्तं वा यदस्य तदेतदजीतं ,

* “तत्तद्वितीम्” घ ।

तस्य पुनरपि वनसाधनं प्राप्तिकारणं मञ्जीतपुनर्वर्ण्यम्, वक्ष्यमाणं
माहुतिद्वयमेतन्नामकमित्यर्थः । 'इति' यदेतत्सौजातस्य मतं,
तदेव यथेत्यादिना प्रशस्यते । 'यः' पुमान् 'इतः' सौजातवाक्याद्
'अनुशासनम्' उपदिष्टमनुष्ठानं कुर्यात्, स पुमान् 'यथा' येनैव
प्रकारेण कामयेत्, 'तथा' तेनैव प्रकारेण सिद्धं फलमुद्दिश्य
'एते कुर्यात्' एतदनुष्ठानेन काम्यमानं फलं सिध्यति; तस्मात्
कारणात् 'इमे' एवाहुती जुहुयात्; न तु पूर्वं ॥

तत्र दीक्षणीयेष्टेः प्राचीनं होममन्त्रं दर्शयति— "ब्रह्म
प्रपद्ये, ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायतु, ब्रह्मणे स्वाहेति"—इति । 'ब्रह्म'
ब्राह्मणजातिं 'प्रपद्ये' रक्षकतया प्राप्नोमि । 'ब्रह्म मा' ब्राह्मण-
जातिमा 'क्षत्रात्' क्षत्रियजातेः 'गोपायतु' पालयतु । 'ब्रह्मणे'
ब्राह्मणजातये स्वाहुतमिदं मस्तु । अनेन मन्त्रेण आहवनीये
चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् ॥

अत्याहुतेः पूज्यतां दर्शयति— "तत्तदिती ३"—इति । सर्वे
ऽपि याज्ञिकाः, पूज्यहोमप्रसङ्गे तदा तदा 'तत्तत् इति' एवम्
एतदेव अनुष्ठानमुदाहरन्ति । पूजार्थां सानुनासिकप्रुतिः ॥

अथ मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— "ब्रह्म वा एष प्रपद्यते, यो यज्ञं
प्रपद्यते; ब्रह्म वै यज्ञो, यज्ञाद् इ वा एष पुनर्जायते, यो दीक्षते;
तं ब्रह्म प्रपद्यं क्षत्रं न परिजिनाति; ब्रह्म मा क्षत्राद्गोपायत्वित्-
त्वाद्, यथैनं ब्रह्म क्षत्राद्गोपायेद्; ब्रह्मणे स्वाहेति तदेनत्प्रीणाति,
तदेनत् प्रीतं क्षत्राद्गोपायति"—इति । 'यः' पुमान् 'यज्ञं' 'प्रपद्यते'
प्रारभते, एष पुमान् 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिमेव प्रारभते । 'ब्रह्म
वै' ब्राह्मणजातिदेव यज्ञः; तथा जात्या साध्यत्वात् । एवं सति
'यः' पुमान् 'दीक्षते' दीक्षां प्राप्नोति, 'एषः' पुमान् पूर्वं जातोऽपि

‘यज्ञाद् ह वै’ अनुष्ठीयमानात् यज्ञादेव पुनरपि जायते । ‘ब्रह्म प्रपन्नं’ यज्ञोपक्रमेण यज्ञरूपब्राह्मणजातिं प्रपन्नं ‘तं’ यजमानं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ‘न परिजिनाति’ नैव हिनस्ति । एतावता “ब्रह्म प्रपद्ये”—इत्यस्य मन्त्रपादस्य तात्पर्यं दर्शितम् । यस्तु मध्यमो मन्त्रभागो “ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायतु”—इत्येवं ब्रूते, तस्मिन् भागे ब्राह्मणजातिः ‘एनं’ यजमानं क्षत्रियजातिर्यथा ‘गोपायेत्’ रक्षेत्, तथा स मध्यमभागो ब्रूते । “ब्रह्मणे स्वाहा”—इत्येतादृशो यस्तृतीयभागः, ‘तत्’ तेन भागेन ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘प्रीणाति’ तर्पयति । ‘तदेनद्’ ब्रह्म प्रीतं सत् यजमानं क्षत्रियजातेः ‘गोपायति’ रक्षति ॥

पूर्वकालीनं होमं विधायोत्तरकालीनं होमं विधत्ते — “अथानूबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात्”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१११पृ०) ॥

तस्मिन् होमे मन्त्रं तदीयतात्पर्यञ्च दर्शयति— “क्षत्रं प्रपद्ये, क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायतु, क्षत्राय स्वाहेति; तत्तदिती ३; क्षत्रं वा एष प्रपद्यते, यो राष्ट्रं प्रपद्यते; क्षत्रं हि राष्ट्रं, तं क्षत्रं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति; क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्याह, यथैनं क्षत्रं ब्रह्मणो गोपायेत्; क्षत्राय स्वाहेति तदेनप्रीणाति; तदेनप्रीतं ब्रह्मणो गोपायति”—इति । पालनीयो देशो ‘राष्ट्रं’ तच्च क्षत्रियेण पालनीयत्वात् क्षत्रस्वरूपम् । अन्यत्सर्वं ब्रह्मवाक्यवद् व्याख्येयम् (११४पृ०) ॥

तदेतदाहुतिद्वयं प्रशंसति — “सैषेष्टापूर्तस्यैवापरिज्यानिः, क्षत्रियस्य यजमानस्य यदेते आहुती; तस्मादेते एव होतव्ये”—इति । पूर्वोक्ताहुतिद्वयविषयवाक्यवद् (११२पृ०) व्याख्येयम् ।

एवकारः पूर्वोक्ताहुतिद्वयव्याहृत्यर्थः । एतदेव सौजाताख्यस्य
महर्षेर्भूतं प्रशस्तम् ॥ ४ (२२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति चैष्टुभश्छन्दसा
पञ्चदश स्तोमेन सोमो राज्येन राजन्यो बन्धुना स
ह दीक्षमाण एव ब्राह्मणता मभ्युपैति यत्कृष्णाजिन
मध्यहति यद्दीक्षितव्रतं चरति यदेनं ब्राह्मणा अभि
सङ्गच्छन्ते तस्य ह दीक्षमाणस्येन्द्र एवेन्द्रिय मादत्ते
त्रिष्टुब् वीर्यं पञ्चदशस्तोम आयुः सोमो राज्यं पितरो
यशस्क्रीति मन्यो वा अय मश्नाहवति ब्रह्म वा अयं
भवति ब्रह्म वा अय मुपावर्त्तत इति वदन्तः स पुरस्ता-
द्दीक्षाया आहुतिं ऊत्वा ऽऽहवनीय मुपतिष्ठेत नेन्द्राहेव-
ताया एमि न त्रिष्टुभश्छन्दसो न पञ्चदशात्स्तोमान्न
सोमाद्राज्ञो न पित्राद् बन्धोर्मा स इन्द्र इन्द्रिय
मादिते मा त्रिष्टुब् वीर्यं मा पञ्चदशस्तोम आयुर्मा

सोमो राज्यं' मा पितरो यशस्कीर्तिं' सं हेन्द्रियेण
वीर्येणायुषा' राज्येन यशसा बभ्रुनाग्निं देवतां
मुपैमि' गायत्रीच्छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं' सोमं राजानं' ब्रह्म
प्रपद्ये ब्राह्मणो भवामीति' तस्य ह नेन्द्र इन्द्रिय
मादत्ते' न त्रिष्टुब् वीर्यं' न पञ्चदशस्तोम आयुर्न
सोमो राज्यं' न पितरो यशस्कीर्तिं' य एव मेता
माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीय मुपस्थाय' दीक्षते क्षत्रियः
सन् ॥ ५ (२३) ॥

क्षत्रियस्याहवनीयोपस्थानं विधातुं प्रस्तीति -- "अथैन्द्रो वै
देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभच्छन्दसा, पञ्चदश स्तोमिन, सोमो
राज्येन, राजन्यो बभ्रुना ; स ह दीक्षमाण एव ब्राह्मणता मभ्यु-
पैति, -- यत् कृष्णाजिन मध्यूहति, यद् दीक्षितव्रतं चरति, यदेन
ब्राह्मणा अभि सङ्गच्छन्ते ; तस्य ह दीक्षमाणस्येन्द्र एवेन्द्रिय
मादत्ते, त्रिष्टुब् वीर्यं, पञ्चदशस्तोम आयुः, सोमो राज्यं, पितरो
यशस्कीर्ति, मन्यो वा अय मस्मद्भवति, ब्रह्म वा अयं भवति, ब्रह्म
वा अय मुपावर्त्तत इति वदन्तः" -- इति । 'अथ' होमकथना-
नन्तरम्, उपस्थान मुच्यत इति शेषः । योऽयं क्षत्रियोऽस्ति,
सोऽयं देवतया 'ऐन्द्रो वै' इन्द्रसम्बन्धी एव भवति ; देवतानां
मध्ये इन्द्रः क्षत्रियस्याभिमानी देवतेत्यर्थः । तथा 'छन्दसा त्रैष्टुभः'
छन्दसां मध्ये त्रिष्टुप् एतदभिमानी । स्तोमानां मध्ये 'पञ्च-
दशः' एतदभिमानी । राज्येन निमित्तनायं सोमरूपः, सोम एव
तदीयराज्याभिमानी । 'बभ्रुना' पितृपितामहादिवभ्रुवर्गेण

‘राजन्यो’ राजजातीयः । एवं सति ‘स ह’ स खलु क्षत्रियो
‘दीक्षमाण एव’ दीक्षां स्वीकुर्वन्नेव ब्राह्मणत्वजातिं प्राप्नोति । कथं
मिति तदुच्यते— ब्राह्मणयजमानवत् कृष्णाजिनम् ‘अध्यूहति’
आच्छादयतीति यदस्ति, तथा ‘दीक्षितव्रतं’ मुष्टिबन्धनवाङ्-
नियमादिकं चरतीति यदस्ति, तथा ‘ब्राह्मणाः’ ऋत्विजो भूत्वा
‘एनं’ क्षत्रिय मभितः ‘सङ्गच्छन्ते’ सङ्गता भवन्तीति यदस्ति, तेन
सर्वेण संस्कारेणायं क्षत्रियो ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । ‘तस्य ह’ तादृश-
स्यैव क्षत्रियस्य ‘दीक्षमाणस्य’ दीक्षां प्राप्नुवतः ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादि-
पाटवं इन्द्र एव ‘आदत्ते’ अपहरति, तथा ‘वीर्यं’ युद्धादिमामर्थ्यं
त्रिष्टुप् अपहरति, पञ्चदशस्तोम आयुरपहरति, सोमो राज्यं
मपहरति । पितरो यशः कीर्त्तिं मपहरन्ति । ऐहिकं युद्धादि-
विषयकं यशः, आसुप्तिकी यज्ञदानविषया कीर्त्तिः । एव मप-
हरता मिन्द्रत्रिष्टुवादीनां कीर्त्तिःभिप्रायः ? सोऽभिधीयते— ‘अयं’
क्षत्रियः ‘अस्मत्’ इन्द्रादिभ्यः ‘अन्यो वै’ स्वतन्त्र एव भवति । पूर्वं
अस्मदधीनः सन्, इदानीं यागं कुर्वन् ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण एव अयं
भवति । कथं मिति तदुच्यते— ‘अयं’ क्षत्रियो ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण-
जातिमेव कृष्णाजिनाच्छादनादिभिरुपेत्य वर्त्तते ; तथा सत्य-
स्मदपेक्षा मन्तरेणैव सर्वपुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्, अस्मदधी-
नतां परित्यज्यान्य एव स्वतन्त्रो भवतीति स्वाभिप्रायं परस्परं
वदन्तः सर्व मध्येतदीय मपहरन्ति ॥

तस्योपद्रवस्य शान्त्यर्थं मुपस्थानं विधत्ते— “ स पुरस्तात्
दीक्षाया आहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीयं मुपतिष्ठेत्”—इति । दीक्षणी-
येष्टेः पूर्वाक्ता आहुतिं हुत्वा, तत्र आहवनीयं वक्ष्यमाणेन मन्त्रे-
णोपतिष्ठेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति—“नेन्द्राद् देवताया एमि, न त्रिष्टुभच्छ-
न्दसो, न पञ्चदशात् स्तोमात्र सोमाद्राज्ञो, न पितराद् बन्धोर्मा
म इन्द्र इन्द्रिय मादित, मा त्रिष्टुब् वीर्यं, मा पञ्चदशस्तोम आयुर्,
मा सोमो राज्यं, मा पितरो यशस्कीर्ति” ; स हेन्द्रियेण वीर्येणा-
युषा राज्येन यशसा बन्धुनाग्निं देवता मुपैमि ; गायत्रीच्छन्द-
स्त्रिवृतं स्तोमं सोमं राजानं ब्रह्म प्रपद्ये, ब्राह्मणो भवामीति”—
इति । क्षत्रियोऽहं इन्द्ररूपायाः मदीयदेवतायाः ‘नैमि’ पृथग्भूतो
न गच्छामि, तथा मय्यभिमानिभ्यः छन्दस्तोमराजबन्धुभ्यो नाप-
गच्छामि ; अयं मिन्द्रो मदीय मिन्द्रियम् ‘मा आदित’ मा अप-
हरतु, तथा त्रिष्टुबादयो वीर्यादीन् मापहरन्तु ; तेषां मिन्द्रादीनां
मनुग्रहादह मिन्द्रियादिभिः सहावस्थितो भूत्वा तत्प्राप्तनसमर्थ
मग्निं देवता मुपैति ; तथा गायत्री-त्रिवृतस्तोम-ब्राह्मणजातीः
‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि ; तेषां मन्त्रादीनां मनुग्रहात् ब्राह्मणो भवामि ॥

अनेन मन्त्रेण यदुपस्थानं ; तत् प्रशंसति— “तस्य ह नेन्द्र
इन्द्रिय मादत्ते , न त्रिष्टुब् वीर्यं , न पञ्चदशस्तोम आयुर्,
न सोमो राज्यं, न पितरो यशस्कीर्तिं, य एव मेता माहुतिं हुत्वा
ऽऽहवनीय मुपस्थाय दीक्षते क्षत्रियः सन्”—इति । ‘यः’ पुमान्
क्षत्रियजातियुक्तः सन् उक्तक्रमेण दीक्षायाः प्राचीना माहुतिं
हुत्वा , “नेन्द्रात्”—इत्यादिमन्त्रेण आहवनीय मुपस्थाय , पञ्चाद्
दीक्षां प्राप्नोति , ‘तस्य’ क्षत्रियस्येन्द्रियादीनिन्द्रादयो नाप-
हरन्ति ॥ ५ (२३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२३) ॥

अथाग्नेयो वै देवतया क्षत्रियो दीक्षितो भवति ।
 गायत्र्यच्छन्दसा त्रिवृत् स्तोमेन ब्राह्मणो बन्धुना
 स होदवस्यन्नेव क्षत्रियता मभ्युपैति तस्य होदवस्यतो
 ऽग्निरेव तेज आदत्ते गायत्री वीर्यं त्रिवृत्स्तोम आयु-
 ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्ति मन्यो वा अथ मस्मद्भवति
 क्षत्रं वा अयं भवति क्षत्रं वा अथ मुपावर्त्तत इति
 षट्शतः सो ऽनुबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठाद्भुत्वा-
 ह्नुति माहवनीय मुपतिष्ठेत् नाग्नेर्देवताया एमि न
 गायत्र्याच्छन्दसो न त्रिवृतः स्तोमान्न ब्रह्मणो बन्धो-
 र्मा मे ऽग्निस्तेज आदित मा गायत्री वीर्यं मा
 त्रिवृत्स्तोम आयुर्मा ब्राह्मणा यशस्कीर्ति स ह तेज-
 सा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा कीर्त्वेन्द्रं देवता
 मुपैमि त्रिष्टुभं छन्दः पञ्चदशं स्तोमं सोमं राजानं
 क्षत्रं प्रपद्ये क्षत्रियो भवामि देवाः पितरः पितरो
 देवा यो ऽस्मि स सत्यजे स्वं म इद मिष्टं स्वं पूत्तं
 स्वं श्रान्तं स्वं हुतं तस्य मे य मग्निरुपद्रष्टाय वायु-
 रुपशोता ऽसावादित्यो ऽनुष्यातेद महं य एवास्मि
 सो ऽस्मीति तस्य ह नाग्निस्तेज आदत्ते न गायत्री
 वीर्यं न त्रिवृत्स्तोम आयुर्न ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्ति

य एव मेतां माहुतिं जुत्वा ऽऽहवनीयं सुपस्थायोद्-
वस्यति क्षत्रियः सन् ॥ ६ (२४) ॥

पूर्वहोमानन्तरं सुपस्थानं विधायोत्तरहोमादूर्ध्वं सुपस्थानं
विधातुं प्रस्तौति -- “अथामेयो वै देवतया क्षत्रियो दीक्षितो
भवति, गायत्र्यम्बुजा, त्रिवृत् स्तोमेन ब्राह्मणो बन्धुजा, स
होदवस्यन्नेव क्षत्रियता मभ्युपैति; तस्य होदवस्यतो ऽग्निरेव तेज
आदत्ते, गायत्री वीर्यं, त्रिवृत्स्तोम आयुर्, ब्राह्मणा ब्रह्म यश-
स्कीर्त्तिम्; अन्यो वा अयं ममद्भवति, क्षत्रं वा अयं सुपावर्सेत
इति वदन्तः”-इति । ‘अथ’ पूर्वापस्थानानन्तरम्, उत्तरोपस्थानं
वक्ष्यत इति शेषः । अयं यजमानः पुरा क्षत्रियोऽपि इदानीं
दीक्षितः सन् ब्राह्मण्यं प्राप्य देवतया अग्निमग्नान्धी भवति, अग्नि-
रस्य ब्राह्मणस्य स्वामी । एवं गायत्री-त्रिवृद् ब्राह्मणजाति-
मग्नान्धी द्रष्टव्यः । तादृश इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘उदवस्यन्नेव’
उदवसानीयेष्ट्या सोमयागं समापयन् एव * ब्राह्मण्यं परित्यज्य
क्षत्रियत्वं प्राप्नोति । तस्माद् उदवसानीयेष्टिं कुर्वतोऽस्य यज-
मानस्य तेजःप्रभृतीन्मग्नादयो ऽपहरन्ति । ‘ब्रह्म’ वेदः, तदध्ययन
मैहिकं ‘यशः’, तदनुष्ठाननिमित्ता आमुष्मिकी ‘कीर्त्तिः’ ।
अपहरता मग्नादीनां कोऽभिप्रायः ? सोऽभिधीयते । ‘अयम्’
इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘अस्मदन्यः’ स्वतन्त्रो भवति; अयं ‘क्षत्रं वै’

* उपरिष्ठाद् वक्ष्यति “अवभृथादुद्वेद्य अनूबन्धयेहोदवस्यति”-इति ऋ. २. १ । “अथो
षे दीर्घसथ मासीरन्, संवत्सरं वा भूयो वा०—० । अथोदवसानीयेष्ट्या यजते ०—०
अथ यदेवोदवसानीयेष्टिः सन्निष्ठते ऽथ साय माहुतिं जुहोति, काल एव प्रातराहुतिम्”
-इति शत० ब्रा० ४. ५. १. १२-१६ ।

क्षत्रिय एव भवति । तदपि कथं मिति तत् उच्यते — ‘अयं’
यागकाले ब्राह्मणः सन्, यागादूर्ध्वं ब्राह्मण्यं परित्यज्य स्वकीयां
क्षत्रियजातिं मेव उपेत्य वर्तते ; तस्मादस्थासक्तोऽन्यत्वं मिति
परस्परं वदन्तो ऽग्नादयः तेजसादीनपहरन्ति ॥

तच्छान्तर्यं मुपस्थानं विधत्ते — “सो ऽनूबन्ध्यायै समिष्टयजुषा
सुपरिष्ठाद्भुत्वाद्भुति माहवनीयं मुपतिष्ठेत”-इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् (१११, ११८ पृ०) ॥

तत्रोपस्थाने मन्त्रं माह — “नाग्नेर्देवताया एमि, न गायत्रा-
च्छन्दसो, न त्रिवृतः स्तोमात्रं ब्रह्मणो बन्धोर् ; मा मे ऽग्निस्तेजः
आदित, मा गायत्री वीर्यं, मा त्रिवृत् स्तोम आयुर्, मा ब्राह्मणा
ब्रह्म यशस्कीर्त्तिः ; स ह तेजसा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा
कीर्त्त्येन्द्रं देवता मुषेमि, त्रिष्टुभं छन्दः, पञ्चदशं स्तोमं, सोम
राजानं, क्षत्रं प्रपद्ये, क्षत्रियो भवामि, देवाः पितरः पितरो देवा
यो ऽस्मि स सन् यजे ; स्वं म इदं मिष्टं, स्वं पूतं, स्वं श्रान्तं, स्वं
हुतं ; तस्य मे ऽयं मनिरुपद्रष्टायं वायुरुपश्रान्ता ऽसावादित्यो
ऽनुष्यातेदं महं य एवास्मि सो ऽस्मीति”-इति । अत्र नाग्नेर्देव-
ताया इत्यादि, क्षत्रियो भवामीत्यन्तं पूर्वमन्त्रवद् (११८ पृ०)
व्याख्येयम् । हे ‘देवाः’ अग्नादयः ! ‘पितरः’ पालकाः ! यूयं,
शृणुतेति शेषः । पितरो देवा इति पुनर्वचनं सादरायम् । भव-
दनुग्रहात् कृष्णाजिनाच्छादनादिसंस्कारेण ‘यः’ ब्राह्मणो ऽस्मि
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं, स एव ब्राह्मणः सन् ‘यजे’ यागं कुर्ये । ‘मे’
मम इदम् ‘इष्टं’ श्रौतं कर्म ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘पूतं’
स्नातं मपि कर्म ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘श्रान्तं’ अमरुपं
तपो ऽपि ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । ‘हुतम्’ अन्यदपि काम्यहोमा

दिकं 'स्व' स्वाधीनं जातम् । 'तस्य' तादृशस्येष्टापूर्तादियुक्तस्य
'मे' मम 'अय' भूलोकावस्थितोऽग्निः 'उपद्रष्टा' समीपे स्थित्वा
साक्षित्वेनावलोकयिता ; 'अयम्' अन्तरिक्षावस्थितो वायुः 'उप-
श्रोता' तस्याग्नेर्मुखादस्मद्वृत्तान्तं श्रोथति ; 'असौ' द्युलोका-
वस्थित आदित्यः , तम् 'अनु' पश्चात् 'ख्याता' स्वर्गलोके कथ-
यिष्यति -- इदं कर्मोहं कृतवानिति । एवं फलपर्यन्तकर्मणि
समाप्ते मति कर्मोपक्रमात् पूर्वं य एव क्षत्रियोऽस्मि म एवोङ्ङं
क्षत्रियो भूत्वा तिष्ठामीति ॥

अनेन मन्त्रेण यदुपस्थानं, तत् प्रशंसति -- "तस्य ह त्वाग्नि-
स्तेज आदत्ते, न गायत्री वीर्यं, न त्रिवृत्स्तोम आयुर्, न ब्राह्मणा
ब्रह्म यशस्कीर्त्तिं ; य एव मेता माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीयमुपस्था-
योदवस्यति क्षत्रियः सन्" - इति । पूर्वं "तस्य ह नेन्द्र इन्द्रियम्" -
इत्यादि यद्वाक्यमुक्तम् (११८ पृ०), तद्वद् व्याख्येयम् ॥ ६ (२४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२४) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव तदाहुर्यद् ब्राह्म-
णस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा
मावेदयन्ति कथं क्षत्रियस्यावेदयेदिति यथैवैतद् ब्राह्म-

णस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेद-
यन्त्येव मेवैतत् क्षत्रियस्यावेदयेत् 'पुरोहितस्यार्षेये-
णेति तत्तद्वितीं३* निधाय वा एष स्वान्यायुधानि
ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण' ब्रह्म भूत्वा यज्ञ मुपा-
वर्त्तत' तस्मात् तस्य पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेद-
येयुः पुरोहितस्यार्षेयेण प्रवरं प्रवृणीरन् ॥ ७ (२५) ॥

क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदनमन्त्रे सन्देहात् प्रश्न मुद्गावयति—
“अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव ; तदाहुर्यद् ब्राह्मणस्य दीक्षि-
तस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेदयन्ति , कथं क्षत्रियस्य
आवेदयेदिति”—इति । ‘अथ’ दीक्षानन्तरम् , देवानां मनुष्याणां
जाये यत एतदीयदीक्षा कथनीया , ‘अतः’ कारणाद् दीक्षायाः
‘आवेदनस्य’ प्रकटीकरणस्यैव कश्चित् निर्णय उच्यते । ‘तत्’
तस्मिन् आवेदने सन्दिहाना ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः — ब्राह्मणस्य
दीक्षाया ऊर्ध्वम् “अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः”—इति † मन्त्रेण दीक्षा
प्रस्थापनीया । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति— अदीक्षिष्टाय
ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्चाह , देवेभ्य एवैनं प्राह ; त्रिरुच्चैरुभयेभ्य
एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राह”—इति (सं० ६. १. ४. ३.) । एवं
सति क्षत्रियस्य दीक्षावेदने किं तस्मिन् मन्त्रे ब्राह्मणशब्दः

* “तत्तद्वितीं३” ख. ग, घ ।

† “अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः”—एतन्मात्रमेव मन्त्रस्वरूपम् । न चैष मन्त्रः साहितिकः,
तदन्तं तैत्तिरीयसंहिताभार्ये सायणेन “अध्वर्याः कश्चिन्मन्त्रं सुत्याय विनियुङ्क्ते अदीक्षि-
ष्टाय ब्राह्मण इति० --० ।”—इति (१. २. ९) । एतद्वैव दीक्षितावेदनं सुच्यते ।

क्षत्रियपरत्वेनोहनीयः , आहोस्विदविकृत एव पठनीयः ? इति प्रश्नाभिप्रायः ॥

तत्रोत्तर माह— “यथैवैतद् ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणी ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेदयन्त्येव मेवैतत् क्षत्रियस्यावेदयेत् पुरोहितस्यार्षेयेणेति”—इति । अत्र शब्दो नोहितव्यः , अविकृत एव ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियदीक्षावेदनेऽपि प्रयोक्तव्यः । यदि ब्राह्मणप्रवरो ऽपेक्षितः, तदानीं ‘पुरोहितस्य’ ब्राह्मणस्य सम्बन्धिनार्षेयेण प्रयोगः कर्त्तव्यः । तथा चापस्तम्भः क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्राह्मणशब्देनैवावेदनं दर्शयति— “अदीक्षिष्टाय” ब्राह्मणी ऽसावमुष्यपुत्री ऽमुष्यपौत्रा ऽमुष्यनप्ता ऽमुष्याः पुत्रो ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नप्तेति ; ब्राह्मणी वा एष जायते , यो दीक्षते * ; तस्माद्राजन्यवैश्या अपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति”—इति (श्रौ० १०. ११. ५, ६. १) ॥

ईदृशस्यावेदनस्य पूज्यतां दर्शयति— “तत्तदितीर्” -इति । पूर्ववद् (११४४) व्याख्येयम् ॥

ब्राह्मणत्वेनावेदनमुपपादयति -- “निधाय वा एष स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणी रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्त्तत; तस्मात् तस्य पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेदयेयुः , पुरोहितस्यार्षेयेण प्रवरं प्रह्वणीरन्”—इति । ‘स्वान्यायुधानि’ धनुरादीनि , ‘ब्रह्मण आयुधानि’ स्फाकपालादीनि † ; यस्मात् स्वायुधपरित्यागपूर्वकं ब्रह्मायुधस्वीकारेण ब्राह्मणी भूत्वा यज्ञं प्राप्तवान् ,

* ‘मातुरयो ऽधिजननं, द्वितीयं मौञ्जिवस्त्रे ।

द्वितीयं यज्ञदीक्षायां, द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥”—इति म सं० २. १६६ ।

† “अथैनं त्रिरुपांश्चावेदयति, त्रिरुचैः”—इति एतत्पूर्वांशः ।

‡ १०२५० ‘पतानि वै’-इत्यादि धन्वेत्यन्तं दृश्यम् । १०५५० ७५० अपि द्र० ।

तस्मात् 'वस्य' यजमानस्य पुरोहितसम्बन्धिना गौत्रेण दीक्षावेद-
नम्, तथा प्रवरोऽपि विज्ञेयः * ॥ ७ (२५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः । ७ (२५) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथातो यजमानभागस्यैव तदाहुः प्राप्नीयात्
क्षत्रिया यजमानभागोऽङ्गं न प्राप्नीयात् इति यत्
प्राप्नीयादहताहुतं प्राश्य पापीयान्त्स्याद् यन्न प्राप्नी-
याद् यज्ञादात्मानं मन्तरियाद् यज्ञो वै यजमान-
भागः स ब्रह्मणे परिहृत्यः पुरोहितायतनं वा एतत्
क्षत्रियस्य यद् ब्रह्मादात्मो ह वा एष क्षत्रियस्य यत्
पुरोहित उपाह परीक्ष्यैव प्राशितरूपं प्राप्नोति
नास्य प्रत्यक्षमज्ञितो भवति यज्ञ उ ह वा एष प्रत्य-
क्षं यद् ब्रह्मा ब्रह्मणि हि सर्वा यज्ञः प्रतिष्ठितो

* वज्राति नोपरिदादिहेतु पञ्चमाध्यायीपञ्चमखण्डे "पुरोधसेन दीक्षयेत् प्रवरो-
मेव वेदति ।

। "यजमानभागाङ्गं" ख, ग, घ. ।

यज्ञे यजमानो यज्ञ एव तद् यज्ञ मय्यत्यर्जन्ति
यथा उस्वापो यथा ऽग्नावग्निं तद्वै नातिरिच्यते
तदेनं न हिनस्ति तस्मात् स ब्रह्मणे परिहृत्यो
ऽग्नीं ह्येके जुह्वति प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिंस्त्वा
ऽप्यासि सह यजमानेन स्वाहेति तत्तथा न कुर्याद्
यजमानो वै यजमानभागो यजमानं ह सो ऽग्नी
प्रजुषति य एनं तत्र ब्रूयाद् यजमान मग्नी प्रावाचीः
माशुतेभ्यः प्राणान् धक्ष्यति मरिष्यति यजमान
इति शश्वत् तथा स्यात् तस्मात्तस्याशां नेयादाशां
नेयात् ॥ ८ (२६) ॥

इत्येतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः यजमानभागप्राशनं विहितम् * , तदत्र
दीक्षणीयादीष्टिषु चोदकप्राप्तम् † ; चतुर्यस्य तत्प्राशने निर्णयं
वक्तुं विचारं भवतारयति— “अथातो यजमानभागस्यैव; तदाहुः
प्राश्नीयात् चतुर्यो यजमानभागं ३ , न प्राश्नीयात् ३ ? इति”—
इति । ‘अथ’ दीक्षावेदननिर्णयानन्तरम् , दीक्षणीयादीष्टयो यतो
वृद्धिस्थाः, ‘अतः’ कारणात् , तत्र यजमानभागस्यैव, प्रकारविशेष

* “पश्चात् कुञ्जेषु यजमानभागम्”—इति आश्व० श्रौ० १. १२. ३ । “अथ यद् पूर्वाह्निं
पुरोडाशस्य प्रशीर्यं पुरस्ताद् ध्रुवायै निदधाति , यजमानो वै ध्रुवा , तद् यजमानस्य प्राशितं
भवति”—इति शत० ब्रा० १. ८. १. २९ ।

† “पूर्वमासेनेष्टिपथसीमा उपदिष्टा.”—इति आश्व० श्रौ० १. १. १ ।

उच्यते इति शेषः । 'तत्' तस्मिन् भागे ब्रह्मवादिनो विचार
माहुः । क्षत्रियो ब्राह्मणवत् किं यजमानभागं प्राश्नीयात्, उत
न ? इति । विचारार्थं मुक्तिद्वयम् ॥

पञ्चदशे दोष मुद्गावयति— "यत्प्राश्नीयादहुताहुतं प्राश्य
पापीयानस्याद्, यन्न प्राश्नीयाद् यज्ञादात्मानं मन्तरियाद् ; यज्ञो
वै यजमानभागः"—इति । हुत मत्तीति 'हुतात्', तादृशी न
भवतीति 'अहुतात्' ; "अथैता अहुतादो यद्राजन्यो वैश्यः शूद्रः"
—इति पूर्व मुक्तम् (१०३५०) ; अतोऽयं क्षत्रियः 'अहुतात्'
योग्यतारहितो यदि हुतशेषं प्राश्नीयात्, तदानीं 'पापीयान'
अत्यन्तपापयुक्तो भवेत् । अपाग्नपत्रे तु यज्ञादात्मानम् 'अन्त-
रियाद्' विच्छिन्द्यात् ; यजमानभागस्य यज्ञहेतुत्वेन यज्ञस्वरूप
त्वात् तद्भागराहित्ये यज्ञात् स्वयं विच्छिन्नी भवति ॥

उक्तं दोषद्वयं परिहृतं पञ्चान्तरं भाह— "स ब्रह्मणे परि-
हृत्यः"—इति । 'सः' यजमानभागः ऋत्विग्विगेषाय 'ब्रह्मण'
'परिहृत्यः' परितः सर्वात्मना समर्पणीयः ॥

तत्समर्पणे दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— "पुरोहितायतनं
वा एतत् क्षत्रियस्य, यद् ब्रह्मादीन्मो ह वा एष क्षत्रियस्य ; यत्
पुरोहित उपाह परोक्षेणैव प्राशितरूपं प्राप्नोति, नास्य प्रत्यक्षं
भक्षिता भवति"—इति । ऋत्विगूपो 'ब्रह्मा' इति यदास्ति, एतत्
क्षत्रियस्य पुरोहितायतनम् ; पुरोहितो योऽस्ति, एषः क्षत्रियस्य
'अर्द्धात्मी ह वै' अर्द्धदेह एव । उ ह वा इति निपातममूर्त्ता स्वधा-
रणार्थः । अर्द्धशरीरस्थानोऽयपुरोहितरूपेण ब्रह्मणा तस्मिन् भागे
सति 'परोक्षेणैव' व्यवधानेनैव 'प्राशितरूपं' प्राशितसादृश्यं प्राप्नो-
त्येव । अहशब्द उपशब्दश्च मिलित्वा अवधारणार्थः । 'अस्य'

क्षत्रियस्य 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानेन स्वमुखे स भागो भक्षितो न भवति ; एवं सति व्यवधानेन भक्षितत्वाद् यज्ञान्तरायो न भविष्यति, स्वमुखेन भक्षणाभावादयं पापीयानपि न भविष्यति ॥

ब्रह्मणस्तद्भागप्राशनं प्रयंसति— "यज्ञ उ ह वा एष प्रत्यक्षं यद् ब्रह्मा, ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो, यज्ञे यजमानो, यज्ञ एव तद् यज्ञ सप्यत्यर्जन्ति ; यथा ऽस्वाया यथा ऽग्नावग्नि, तद्वै नातिरिच्यते तदेनं न हिनस्ति तस्मात् स ब्रह्मणे परिहृत्यः"— इति । यो ब्रह्मास्ति, एष 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानं यथा भवति तथा 'यज्ञ उ ह वै' यज्ञस्वरूप एव तत्साधकत्वात् । किञ्च ब्रह्मण्येव सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः ; वेदतत्त्वतत्त्वपरिहर्त्तृत्वेन ब्रह्मणा भिषग्-रूपत्वस्योक्तत्वात् ॥ तद्विशेषं प्रतिष्ठितं यज्ञे, यजमानो ऽपि प्रतिष्ठितः; तत्फलभागित्वात् ॥ एव सति 'यत्' तत्र भागप्राशनेन 'यज्ञे एव' ब्रह्मरूपे भागरूपे 'यज्ञम्' अपि 'अत्यर्जन्ति' सम्यक् प्रक्षिपन्ति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके अग्निं प्राचीमा आपः एकत्वेन भक्ष्यन्ते, यथा वाग्नी प्रक्षिप्त मग्नि मेक्रीभूतं पश्यामः, 'तद्वै' तथा ब्रह्मणा प्राशितं हविः 'नातिरिच्यते' अतिरिक्तं न भवति किन्तु यज्ञरूपेण ब्रह्मणा सहैकीभूतं हविः 'एनं' क्षत्रियं 'न हिनस्ति' न बाधते। तस्मात् 'सः' यजमानभागे ब्रह्मणे 'परिहृत्यः' समर्पणीयः ।

पक्षान्तरं सुपत्यस्य दूषयति— "अग्नी हैके जुहति ; प्रजापतेर्विभानाम लोकस्वास्मिंस्वा दधाभि सह यजमानेन स्वाहेति ; तत्तथा न कुर्याद् ; यजमानो वै यजमानभागे यजमानं ह सो ऽग्नी प्रवृणक्ति ; य एनं तत्र ब्रूयाद् यजमान मग्नी प्रावार्चीः ,

* K. V. ९.—इभा० २००५० इपं० २० ।

प्राश्यामिः प्राणान् ध्रुयति,-- मरिष्यति यजमान इति ; शश्वत्
 तथा स्यात् : तस्मात्तस्याशां नेयादाशां नेयात्"--इति । 'एके'
 याजिकाः , तं यजमानभागं अग्नौ जुहति । तत्र "प्रजापतेः"--
 इत्यादिको मन्त्रः । प्रजापतेः मन्त्रभ्यो यो लोकः, तस्य "विभान्"
 --इति तन्नामधेयम् विशेषेण भातीति तदुच्यतेः । हे यज-
 मानभाग ! यजमानेन सह त्वां तस्मिन् लोके 'दधामि' प्रक्षि-
 णामि , तदर्थं मिदं स्वाहुत मया . अनेन मन्त्रेण यत् हा-
 मानुष्ठान मस्ति, तत्तथा न कुर्यात् । यजमानभागस्य यजमान-
 स्वरूपत्वेन तस्य भागस्य शोभे 'मः' शोभन्ती यजमान देवाग्नौ
 'प्रहृणक्ति प्रहृक्तं दग्धं करोति' । 'तत्र' यजमानो 'य' शत्रु रागत्य
 'एनं' कर्त्तारं 'पूयात्' अयेन . कथं भिन्नं तदुच्यते-- हे होम-
 कर्त्तस्व यजमाने अग्नौ प्रावासीः प्रहृक्तवान् दग्धवानामि , 'अस्य'
 यजमानस्य प्राणानामिः प्रकषेण ध्रुयति, यजमानो मरिष्यतीति ;
 स शापो वश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् 'तस्य' नामस्य 'आशाम्' इच्छा
 मपि 'नेयात्' न प्राप्नुयात् । अभ्यासोऽप्याद्यस्यभासार्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीथे वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाह निवारयन् ।

पुमयांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते साधवीथे 'वेदार्थप्रकाशे'--नामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ विप्रवन्तरी ह सौषडानः श्यापणानि
 पारिचक्षाणो विश्यापणो यज्ञ माजके तद्वानुत्तुध्य *
 श्यापणास्तं यज्ञ माजरमुक्तं ह तदन्तर्विदामा-
 च्चक्रिं तान् ह † दृष्टोवाच पापस्य वा दूम कर्मणः
 कर्त्तार आसते ऽपुताये वाचो अदितारी यच्छ्यापणा
 द्रुमानुत्थापयतेमे मेऽन्तर्वदि मासिषतेति तथेति
 तानुत्थापयाञ्चक्रुस्ते होत्थाप्यमाना कुरुविरे ये
 तेभ्यो भूतवीरेभ्यो ऽसितमृगाः कश्यपानां सोमपीव
 मभिजिग्युः पारिचितस्य जनमेजयस्य विकश्यपे
 यज्ञे तैस्ते तच्च वीरवन्त आसुः कः स्वित्सो ऽस्मा-
 कास्ति वीरो य दूमं सोमपीथ मभिजेष्यतीत्यय मह
 मस्मि वो वीर इति होवाच रामो मार्गवेयो रामो
 हास मार्गवेयो ऽजूचानः श्यापणीयस्तेषां होत्ति-
 ष्ठता मुवाचापि नु राजन्नित्यंविदे वेदेरुत्थापय-
 न्तीति यस्त्वं कथं वेत्थ ब्रह्मवन्धविति ॥ १ (२७) ॥

* "तद्वानुत्तुध्यः" क, ख, घ, ङ, च, परं भाष्यविरुद्धः ।

† "तान् हा" ख ।

‡ "कः" इति सर्वसं पाठः क एवमेव ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

क्षत्रियो यजमानो यस्तस्य ह्योमादि वर्णितम् ।

फलनामा तु चमसस्तस्यैवात्रोपवर्ष्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ क्षत्रियस्य सोममक्षराहित्यप्रदर्शनार्थं मुपाख्यानमाह— “विश्वन्तरो ह सौपद्यनः श्यापर्णान् परिचक्षाणो विश्यापर्णं यज्ञं माजङ्गे ; तद्वानुबुध्य श्यापर्णास्तं यज्ञं माजग्मुस्ते ह तदन्तर्व्यासाञ्चक्रिरे ; तान् ह दृष्ट्वा वाच, — पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तारं चासते, अपूतायै वाचो वदितारो यन्श्चापर्णा, इमानुत्थापयतेमि मेऽन्तर्वेदि मासिपतेति * ; तथेति, तानुत्थापयञ्चक्रुः” इति । शोभनं सद्य राजगृहं यस्य राज्ञः, सोमं ‘शुषणा’, तस्य पुत्रः ‘सौपद्यनः’ । स च ‘विश्वन्तरं’ नामकः । स कदाचिद् यागं चिकीर्षुः ‘श्यापर्णान्’ तन्नामकान् ब्राह्मणविशेषान् ‘परिचक्षाणः’ आर्त्विज्ये निराकुर्वन् ‘विश्यापर्णं यज्ञं माजङ्गं’ श्यापर्णनामकब्राह्मणं निरहितं मेव यज्ञं मनुष्ठितवान् । ‘तद्’ तत्सर्वं श्यापर्णनामका ब्राह्मणाः ‘अनुबुध्य’ मनुष्यमुखादवगत्य, विश्वन्तरेण राज्ञा तदानीं मनाहूता एव तं यज्ञं माजग्मुः । आगत्य ‘ते ह’ त एव श्यापर्णाः ‘तदन्तर्वेदि’ तस्य यज्ञस्य वेदिमध्ये ‘आसाञ्चक्रिरे’ राजानुज्ञा मन्तरेण स्वयं मेवोपविष्टवन्तः । राजा ‘तान्’ उद्गृह्णान् श्यापर्णान् दृष्ट्वा, स्वकीयान् वेत्रपाणीन् पुरुषान्वाच । ‘यद्’ ये श्यापर्णाः सन्ति, इमे ‘अपूतायै वाचो वदितारः’ अपूतां वाचं मदीयावन्नारूपां वदन्तः ‘पापस्य कर्मणः कर्त्तारः’ धीर्लक्ष्यं व्यापारं कर्त्तुं मुद्यता इहासते ; ‘इमे’ श्यापर्णाः ‘मेऽन्तर्वेदि’

* ‘मा आसिपते’ अथमेवोपविष्टा मा भवन्वित्यर्थ एवात्र ग्राह्यः स्यात् ; अथवा मूर्तिमुनी नाम्नाऽप्याख्यात एव भवेदिति श्रवणम् ।

मदीयाया वेदेमध्ये 'आसिषत' स्वय मेवोपविष्टाः ; इमान् धूर्तान्
हे वेत्तपाणयः ! उत्यापयत । 'इति' एवं राज्ञोक्ता वेत्तपाणयः
'तथा'—इत्यङ्गीकृत्य 'तान्' श्यापर्णानुत्यापयाञ्चक्रुः ॥

तेषां श्यापर्णानां वृत्तान्त भाह— "ते होत्याप्यमाना कुरुविरे;
ये तेभ्यो भूतवीरेभ्यो ऽसितमृगाः कश्यपानां सोमपीथ मभि-
जग्मुः पारिहितस्य जनमेजयस्य विकश्यपे यज्ञे , तैस्ते तत्र वीर-
वन्त आसुः ; क स्विकी ऽस्माकास्ति वीरो य इमं सोमपीथ
मभिजेथतीति"—इति । वेत्तपाणिभिरुत्याप्यमानाः 'ते' श्यापर्णा
ब्राह्मणाः 'कुरुविरे' एवं शब्दं परस्पर मुञ्चैर्ध्वनिं कृतवन्तः । तत्र
धृष्टाः केचिद् अन्यान् प्रति काञ्चित्पुरातनीं कथा मृचुः । परि-
चित्तुतो जनमेजयास्थो यो राजा, स कदाचित् कश्यपवंशीत्य-
न्नान् ब्राह्मणान् विहाय 'विकश्यपं' यज्ञं भूतवीरसञ्ज्ञकैर्ब्राह्मणे-
र्भृत्विग्भिः कारयामास । तदानीं कश्यपानां मध्ये 'ये' केचिद्
असितमृगनामकाः पुरुषाः 'सोमपीथं' जनमेजयसम्बन्धिनं सोम-
यागं 'तेभ्यः' भूतवीरसञ्ज्ञकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः बलादाकृष्य स्वयम्
'अभिजिग्मुः' अभितो जयं प्राप्ताः, (बहुषु यज्ञप्रयोगेषु विजिगीषु-
कथां कृत्वा) 'तान्' भूतवीरान् ब्राह्मणान् पराजयं प्राप्य स्वय
मसितमृगनामानो जितवन्तः ; 'तैः' असितमृगैः 'ते' कश्यपाः
'तत्र' जनमेजयस्य यज्ञे 'वीरवन्तः' शूरपुरुषोपेता आसुः । एतां
कथा मुदाहृत्य श्यापर्णाः स्वकीयानिवं पृच्छन्ति,— 'अस्माक'
राज्ञा तिरस्कृताना मस्माकं मध्ये 'यः' पुमान् 'इमं सोमपीथं'
विश्वन्तरस्य राज्ञः सोमयाग मभिजेथति, स तादृशो वीरः 'कश्चि-
दस्ति' यः कोऽपि अस्ति ? 'इति' एव मुञ्चैः शब्दं चक्रुः ॥

* अस्माकीत्यदन्तशब्दोऽस्मदीयवचनः ; ततो विभक्तोर्लुकि रूपम् (ऋ०सं० १, ८७, ३.) ।

तस्य प्रश्नस्य श्यापर्णानां मध्ये कंचिदुक्तं मुत्तरं दर्शयति--
 "अहं मय मस्मि यो वीर इति होवाच रामो मागवेयः"--इति ।
 मुग्धरूपोऽपि काचिद् योषित्, तस्याः पुत्रो रामनामा कश्चिद् ब्राह्मण
 एव सुवाच -- हे श्यापर्णाः! 'व' युष्माकं मध्ये 'वीरः' परकीयान्
 विजेतुं शरः 'अहं मय मस्मि' भवतां पुरतो वर्त्तमानो ऽस्मीति ॥

तस्य रामस्य वृत्तान्तं मात्र -- "रामो ह्यहं मागवेयो ऽनु-
 चानः श्यापर्णीयस्तथा होत्तिष्ठता भुवावापि न राजन्नित्यंविदं
 वेदेरुत्थापयन्तीति; यस्त्वं कथं वेद्यं ब्रह्मवन्धविति"--इति । 'श्याप-
 र्णीयः' श्यापर्णानां ब्राह्मणानां सम्बन्धीः। मुग्धरूपो रामः 'अनु-
 चानः' साङ्गवेदशास्त्रपारङ्गत आस । तत्रावस्थितानां तेषां श्याप-
 र्णानां वेदेरुत्तिष्ठतां मध्यं अवस्थितो रामो विश्वन्तरं प्रत्येव
 सुवाच, -- हे राजन्! 'इत्यंविदं' वागमस्वसिपयोगप्रकाराभिरं
 मा मपि त्वदीया वेदपान्थय 'अनु' शिष्यं वेदेरुत्थापयन्ति, तदे-
 तदयुक्तं मिति । तच्छ्रुत्वा विश्वन्तरो राजेन भुवाच -- हे 'ब्रह्म-
 वन्धो' ब्राह्मणाधम राम ! यस्त्वं धार्थात् वर्त्तापि मत्वं कथं
 वेद्यं ? इति । अत्र राजोवाचेत्यध्याहर्त्तव्यम् ॥ २ (२७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माध्वीये वेदाङ्गप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२७) ॥

• अस्मि श्यापर्णशब्दो वेदाद्यस्तर्गणगोपवनादिभ्योऽप्युत्तः (पा० २, ४, ६७), कात्
 कौत्तपदिगणे च पैलश्यापर्णेश्च । कपिश्यापर्णेश्च इति (पा० ६, ५, २७) । तद्विहाज्यापणे
 सायणायन आह -- इति गतं पा० १०, ४, १, १ । तत्रैवः श्यापर्णश्च ६, २, १, ७६, २, ५, २, १ ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यत्रेन्द्रं देवताः पर्यवृञ्चन् विप्रवरूपं त्वाष्ट्र मभ्य-
मंस्त वृत्र मस्तृत यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रादादरुर्मघा-
नवधीद् बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति तत्रेन्द्रः सोमपीथेन
व्यार्षातेन्द्रस्थानु व्यृद्धिं क्षत्रं सोमपीथेन व्यार्षाता-
पीन्द्रः सोमपीथे ऽभवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं तद् व्यृद्ध
मेवाद्यापि क्षत्रं सोमपीथेन स यस्तं भक्षं विद्याद्यः
क्षत्रस्य सोमपीथेन व्यृद्धस्य येन क्षत्रं समृद्धते कथं तं
वेदेकृत्यापयन्तीति वेत्थ ब्राह्मण त्वं तं भर्जा इ वेद
हीति तं वै नो ब्राह्मण ब्रूहीति तस्यै वै ते राज-
न्निति होवाच ॥ २ (२८) ॥

अथ रामः स्वकीयं वेदनं राज्ञीऽग्रे दर्शयति — “यत्रेन्द्रं
देवताः पर्यवृञ्चन् ; विप्रवरूपं त्वाष्ट्र मभ्यमंस्त, इत्र मस्तृत, यती-
न्त्सालावृकेभ्यः प्रादादरुर्मघानवधीद्, बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति ;
तत्रेन्द्रः सोमपीथेन व्यार्षातेन्द्रस्थानु व्यृद्धिं क्षत्रं सोमपीथेन व्यार्षा-
तापीन्द्रः सोमपीथे ऽभवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं ; तद् व्यृद्ध मेवाद्यापि
क्षत्रं सोमपीथेन ; स यस्तं भक्षं विद्याद्यः क्षत्रस्य सोमपीथेन
व्यृद्धस्य येन क्षत्रं समृद्धते, कथं तं वेदेकृत्यापयन्तीति”--इति । हे
विश्व तरः ; मदीयं वेदनं शृणु । पुरा कदाचिद् देवताः इन्द्रस्यो-
परि पञ्चापराधान् सम्पाद्य इन्द्रं ‘पर्यवृञ्चन्’ यज्ञेषु परितो वर्जित-
वन्तः । ‘यत्र’ यदा वर्जनं कृतं, तत्र तत्रेन्द्रः ‘सोमपीथेन व्यार्षात’
सोमपानेन वियुक्तो ऽभूत् । इन्द्रस्य ये ऽपराधास्ते ऽभिधीयन्ते ।

त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपनामानं ब्राह्मणम् 'अभ्यमंस्त' इन्द्रो हिंसित-
वान् । तथा तेन त्वष्ट्रेत्यादिश्रुतं हतनामानं ब्राह्मणम् 'अस्तूत'
हिंसितवान् । एतदुभयं तैत्तिरीयैः "विश्वरूपो वै त्वाष्टुः"—
"त्वष्टा हतपुत्रः"— इत्यनुवाकद्वये विस्पष्टं मान्नातम् * । तथा
यतिवेषधरानसुरान् शस्त्रेण छित्वा 'सालाहर्कभ्यः' अरण्यश्वभ्यः
प्रादात् † । तथा अन्यानप्यहर्मघनामकान् ब्राह्मणवेषानसुरान्
अवधीत् । तथा स्वगुरोर्बृहस्पतेर्जाकं स्वकीयेन वाक्येन प्रत्यवधीत् ।
सोऽयं प्रतिघातो न युक्तः ; तथा चापस्तम्बः स्मरति— "वाक्येन
वाक्यस्य प्रतिघात माचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां च"—इति । एतं
पञ्चापराधाः तैर्निमित्तभूतैरिन्द्रस्य सोमपाने निवारिते सति
'व्युद्धि' तन्निवारणम् अनु 'क्षत्रं' सर्वापि क्षत्रियजातिः 'सोमपीथेन
व्यार्द्धित' सोमपानेन वियुक्ताभूत् । तदूह्यं 'सोमपीथे' सोमपाने-
ऽपि स प्रहृत्तो ऽभूत् । कथं मिति तदुच्यते— 'अमुथ त्वष्टुः सोमं
था', बलादपिबदिति शेषः । तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति— "स
यज्ञवेशमं कृत्वा प्रासङ्गा सोम सपिवत्"—इति ‡ । 'तत्' तथा
सति, इन्द्रेण बलात्सोमे पीते सति, क्षत्रियान्तरस्य तत्सामर्थ्याभा-
वादिदानी मपि क्षत्रं 'सोमपीथेन व्युद्ध मेव' सोमपानरहितं मेव

* तै० सं० २, ५, १, १; २, १ ।

† "इन्द्रो यतीन्सालाहर्कभ्यः प्रायच्छत्"—इति तै० सं० ६, २, ७, ५ । ता० ब्रा०
८, १, ४ । 'वेदविक्रानियसोपेतान् यतीन्'—इति तत्र भाष्यम् । ता० ब्रा० १३, ४, १७,
'यतीन्—एतत्संज्ञकान् यज्ञविरोधिजनान्' इति तत्र भाष्यम् ।

‡ तै० सं० २, ५, २, १ । "इन्द्रो यज्ञवेशमं"—इत्यादिः सहितापाठः । "इन्द्राणीं
दिवी प्रासङ्गा ददाना"—इति तै० ब्रा० २, ४, २, ७ । "इन्द्रस्य प्रिया ज्ञाया धावाता प्रासङ्गा
नाम"—इति पुरस्तादात्मात् सिद्धेव (१८५० २५०) ।

अवतिष्ठते । 'येन' भक्षविशेषेण क्षत्रं समृद्धं भवति, तादृशो योऽन्यो
भक्षः, सोमपानेन वियुक्तस्य क्षत्रस्य सम्भवति, तं भक्षं यः पुमान्
विद्यात्, 'तं' तादृशं क्षत्रियभक्षविद् मन्मदादिपुरुषं कथं मेते
क्षेत्रपाणयो वेदेकस्यापयतीति रामस्योपात्तम् ॥

अथ रामविश्वन्तरयोः रक्तिप्रत्युक्तीर्दग्धयति— "वेत्य ब्राह्मण
त्वं तं भक्षं ३ ? वेद हीति ; तं वै नो ब्राह्मण ब्रूहीति ; तस्मै वै ते
राजन्निति होवाच"—इति । हे 'ब्राह्मण' राम ! त्वं तादृशं भक्षं
किं वेत्य ? इति विश्वन्तरस्य पश्चः ; तदर्थं मुक्तिः । 'वेद हि'
जानाम्येवेति रामोऽब्रवीत् । हे ब्राह्मण ! 'तं वै' तं मेव क्षत्रिय-
भक्षं 'नः' अस्माकं ब्रूहीति विश्वन्तरः पप्रच्छ । हे राजन् !
'तस्मै ते वै' तादृशाय पृच्छते तुभ्यं मेव, कथयाभीति राम
उवाच ॥ (२) २८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त्रयाणां भक्षाणां मेकं माहरिष्यन्ति सोमं वा
दधि वा ऽपो वा स यदि सोमं ब्राह्मणानां स भक्षो
ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ब्राह्मणकल्पस्ते
प्रजाया माजनिष्यत सादाय्यापाय्यावसायी यथा-

कामप्रथाप्यो यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति ब्राह्मण-
कल्पो ऽस्य प्रजाया माजायत ' ईश्वरो हास्माद्
द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणता मभ्युपैतोः स
ब्रह्मवम्भवेन जिज्युषितो ऽथ यदि दधि वैश्यानां स
भक्षो वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि वैश्यकल्पस्तं
प्रजाया माजनिष्यते ऽन्यस्य बलिक्लदन्यस्यादो यथा-
कामज्येयो यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति वैश्यकल्पो
ऽस्य प्रजाया माजायत ' ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो
वा तृतीयो वा वैश्यता मभ्युपैतोः स वैश्यतया
जिज्युषितो ऽथ यद्यपः शूद्राणां स भक्षः शूद्रांस्तेन
भक्षेण जिन्विष्यसि शूद्रकल्पस्तं प्रजाया माजनिष्यते
ऽन्यस्य प्रेष्यः कामोत्थाप्यो यथाकामवध्यो यदा वै
क्षत्रियाय पापं भवति शूद्रकल्पो ऽस्य प्रजाया माजा-
यत ' ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रता
मभ्युपैतोः स शूद्रतया जिज्युषितः ॥ (३) २६ ॥

क्षत्रियस्य हेया भक्ष्यास्त्रिविधाः, उपादेयो भक्ष एकः ; तत्र
हेयान् भक्षान् दर्शयति — “त्रयाणां भक्षाणा मेक माहरिष्यन्ति,
सोमं वा दधि वा ऽपो वा”-इति । हेयानां त्रयाणां मध्ये
भक्ष मेकं क्षत्रियस्य तव अनभिज्ञा ऋत्विज आहरिष्यन्ति । कं
भक्ष मित्याग्रह्य सोमं वा दधि वा जलं वेत्युक्तम् ॥

तत्र सोमपक्षे दोषं दर्शयति — “स यदि सोमं, ब्राह्मणानां स

भक्षो, ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ; ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया
 माजनिष्यत,— आदाय्यापाय्यावसायी यथाकामप्रयाप्यो ; यदा
 वै क्षत्रियाय पापं भवति , ब्राह्मणकल्पो ऽस्य प्रजाया माजायत ,
 ईश्वरो ह्यस्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणता मभ्युपैतोः, स
 ब्रह्मबन्धवेन जिज्यूपितः”-इति । ‘सः’ अनभिज्ञ ऋत्विग् यदि ते
 विश्वन्तरस्य क्षत्रियस्य ‘सोमं’ भक्षम् , आहरेदिति शेषः , ‘सः’
 सोमो ब्राह्मणानां योग्यो भक्षः , तेन भक्षेण ब्राह्मणान् ‘जिन्वि-
 ष्यसि’ प्रीणयिष्यसि ; न तु क्षत्रियस्य तव प्रीतिः । तथा सति ‘ते’
 तव राज्ञः ‘प्रजायां’ सन्ततो ‘ब्राह्मणकल्पः’ ईषदसमाप्तो ब्राह्मणः*
 आजनिष्यते । क्षत्रियधर्मेण शौर्येण रहितत्वात् तस्य ब्राह्मण-
 सदृशत्वम् । स च पुत्रो ब्राह्मणवत् वक्ष्यमाणगुणचतुष्टयोपैतो ।
 भवति । आदानं प्रतिग्रहः, तच्छीलः ‘आटायी’ ; प्रतिग्रहश्च
 ब्राह्मणगुणः । ऋत्विग्भूत्वा सोमम् ‘आ’ समन्तात् पाययतीति
 ‘आपायी’ ; तदेतद् याजन मपि ब्राह्मणगुणः । अवस मन्नं तस्य
 सम्बन्धि याचन मावसः , त मावस मेति प्राप्नोति ‘आवसायी’ ;
 एरगृहे सदा भोजनयाचन मपि ब्राह्मणगुणः । काम मिच्छा
 मनतिक्रम्य यथाकामं, तदनुसारेण ‘प्रयाप्यः’ निर्वासयितुं शक्यः ;
 क्षत्रियवैश्यादिवत् शौर्यधनाद्यभावात् यः कोऽप्यागत्य दुर्बलं
 ब्राह्मणं तद्गृहात् तदीयग्रामाद्वा निष्कासयितुं मिच्छति, तदानीं
 मयं ब्राह्मणो दुर्बलत्वात् तेन निःसारयितुं शक्यते । एव मेति
 चत्वारो धर्माः ब्राह्मणगुणाः । सोमं भक्षयती राज्ञः एतद्गुणकः
 पुत्रो जायते । किञ्च यदा प्रमादात् ‘क्षत्रियस्य पापं’ क्षत्रियस्य
 क्लिञ्चिन्निषिद्धाचरणं भवति , तदानीं तेन पापेन तस्य क्षत्रियस्य

* ‘ईषदसमाप्तो कल्पः ईषदः’-इति पा० ५, ३, ६० सू ।

‘प्रजायां’ सन्तती ‘ब्राह्मणकल्पः’ शीर्षराहित्यादिना ब्राह्मणमहः
पुत्र आजायते । ‘अस्मात्’ पापिनः क्षत्रियान् द्वितीयो वा
तृतीयो वा पुत्रो वा पौत्रो वा ‘ब्राह्मणताम् अभ्युपैतोः’ शीर्षादि-
गुणरहितं ब्राह्मण्यं प्राप्तु मीश्वरः* समर्थो भवति । ‘सः’ ब्राह्मण-
सदृशः क्षत्रियपुत्रो ‘ब्राह्मणवन्धवेन’ ब्राह्मणानां समसवन्धुत्वेन
ब्राह्मणोचितं याञ्छादिना ‘जिज्युषितः’ जीवितुं मिष्टं, नीचरूप-
दैत्यवृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ॥

सोमस्य भक्षत्वे दोष मुक्ता दध्ना भक्षत्वे दोष माह— ‘अथ
यदि दधि, वैश्यानां स भक्षो, वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विषसि,
वैश्यकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— अन्यस्य वलिकदन्धव्यादौ
यथाकामज्येयो; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, वैश्यकल्पो इत्य-
प्रजाया माजायत, ईश्वरो ह्यस्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा
वैश्यता अभ्युपैतोः, स वैश्यतया जिज्युषितः’—इति । यादृ-
दधिरूपं भक्ष माहरेत्, तदा दध्ना वैश्यभक्षत्वात् तेन वैश्यान्
प्रीणयिष्यति । ततस्तव सन्तती वैश्यममानः पुत्र माजनिष्यते ।
वैश्यस्य वाणिज्यं कुर्वन् ‘अन्यस्य’ राज्ञो ‘वलिकदन्’ अणि पूजां
करोति, करं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एव ‘अन्यस्य’ राज्ञः ‘वायः’
भक्ष्यो ऽधीनो भवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञः काम मिच्छा ॥ ११ ॥ तस्य
‘ज्येयः’ अभिभवनीयो भवति । “अथ अभिभवे”—इति धातुः ॥
त एते करप्रदान-पराधीनत्व-निमित्तकार्यत्वाख्या वैश्य-पूजा । यदा
क्षत्रियस्य किञ्चित् पापं सम्भवति, तदा तस्य भक्तता वैश्यसदृशी

* “ईश्वरं तीसन्-कसुनौ”—इति पा० ३. ३. १२ म० ।

। “अनुभिर्भेर्भ्राह्मणं भुज्जि-” अर्जया न, राजेन न, अजायतया न अर्जयतया न
—इति गत० ब्रा० ११. ३. ११ । ‘ज्यानिहानिभ्योऽर्जयः सजायतः’ अर्जयतः सजायतः ॥ ११ ॥

जायते । 'अस्मात्' क्षत्रियात् पापिनो ऽन्यः पुत्रः पौत्रो वा वैश्यतां प्राप्तुं समर्थो भवति । स च वैश्यतया वैश्यवृत्त्या करप्रदानादिना जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥

दधिभक्षे शेष मुक्ता जलभक्षे शेष माह — "अथ यद्यपः, शूद्राणां स भक्षः, शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ; शूद्रकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— ऽन्यस्य प्रजाया कामोत्थाप्यो यथाकाम-वध्या ; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, शूद्रकल्पो ऽस्य प्रजाया भागायत, ईश्वरी ज्ञास्मात् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रता मायुषेभ्यो, स शूद्रतया जिज्युषितः"—इति । यन्नि ते क्षत्रियस्य क्षत्रियत्विक् अप' जल-भक्ष माहरेत्, तदानी 'स' जलात्मकः शूद्राणां भक्षः, तेन भक्षेण शूद्रान् प्रीणयिष्यसि । तदास्तव सम्मती मद्रभक्ष्यः पुत्र उत्पद्यते । शूद्रश्च 'अन्यस्य' उत्तमवर्णत्रयस्य 'ज्येष्ठः' प्रेषणीयो भव्यो भवति । तथा 'कामोत्थाप्यः' मध्य-राजादौ यदा कदाचिद् द्विने इच्छा भवति, तदानी मय सुत्या-पतिं तथा तदीयं 'कामम्' इच्छाम् अनतिक्रम्य 'वध्यः' इति तं स्वामिना तादां भवति । एते शूद्रगुणाः । क्षत्रियस्य कश्चित् पापं सति शूद्रसमानः पुत्रो जायते । 'अस्मात्' क्षत्रि-यात् पुत्रः पुत्रः पौत्रो वा शूद्रत्वं प्राप्तुं समर्थो भवति । 'सः' पुत्रः शूद्रवृत्त्या दासवृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥ (३) २६ ॥

इति श्रीमत्सप्तमपञ्चिकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

शेतेरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच येषा
माशां नेयात् क्षत्रियो यजमानो ऽथास्यैष स्त्री भक्षो
न्यग्रोधस्यावरोधाच्च फलानि चौदुम्बराण्याप्रवृत्यानि
प्राक्षाण्यभिषुणुयात्तानि भक्षयेत् सी ऽस्य स्त्री भक्षो
यतो वा अधि देवा यज्ञेनेष्टा स्वर्गं लोक मायंस्तत्रै-
तांश्चमसान् न्युब्जंस्ते न्यग्रोधा अभवन् न्युब्जा इति
हाप्येनानेतर्ह्यचक्षते कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रो-
धानां तेभ्यो हान्ये ऽधिजातास्ते यत्राञ्चो ऽरीहंस्त-
स्मान्नाड् रोहति न्यग्रोहो न्यग्रोहो वै नाम तत्रा-
ग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याक्षते परोक्षेण परोक्ष-
प्रिया इव हि देवाः ॥ (४) ३० ॥

अथ क्षत्रियोचितं भक्षं दर्शयितु मुक्तानां भक्षाणां क्षत्रियेण
हेयतां सङ्गृह्याह— “एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच ;
येषा माशां नेयात् क्षत्रियो यजमानः”—इति । क्षत्रियो यार्गं
कुर्वन् ‘येषां’ भक्षाणाम् ‘माशाम्’ इच्छा मपि ‘नेयात्’ न प्राप्नु-
यात् । हे ‘राजन्’ विश्वन्तर ! ते त्रयोऽपि ‘एते’ पूर्व मुक्ताः ॥

उपादेयं भक्षं दर्शयति— “अथास्यैष स्त्री भक्षो न्यग्रोधस्या-
वरोधाच्च फलानि चौदुम्बराण्याप्रवृत्यानि प्राक्षाण्यभिषुणुयात्
तानि ; भक्षयेत् ; सी ऽस्य स्त्री भक्षः”—इति । ‘अथ’ हेयभक्ष-
व्ययनानन्तरम्, उपादेयो भक्षः कथ्यत इति शेषः । ‘अस्य’
राज एव ‘एषः’ वक्ष्यमाणः स्त्री भक्षः । को ऽसी ? इति, सीऽभि-
धीयते — ‘न्यग्रोधस्यावरोधाः’ शाखाभ्यां ऽवाङ्मुखत्वेन प्ररोहन्तो

आत्मनि चत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति न्यग्रोधं
 इवावरोधैर्भूम्यां प्रति राष्ट्रे तिष्ठत्युग्रं हास्य राष्ट्रं
 मव्यथ्यं भवति य एव मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो
 यजमानः ॥ ५ (३१) ॥

न्यग्रोधवृक्षस्योत्पत्तिं सुक्ता तदीयानां मवरोधानां फलानां
 चोत्पत्तिं दर्शयति— “तेषां यश्चमसानां रसो ऽवाडैत्, ते ऽवरोधां
 अभवन्नथ य ऊर्द्धस्तानि फलानि”—इति । ‘तेषाम्’ अधोमुख-
 त्वेनावस्थितानां चमसानां वटवृक्षत्वे सति चमसगतो यो रसः,
 सः ‘अवाडैत्’ अधोमुखो ऽगच्छत् । ‘ते’ रसविशेषाः ‘अवरोधाः’
 अधोमुखत्वेनोत्पन्नाः वटशाखाभ्यो निर्गता मूलविशेषा अभवन् ।
 ‘अथ’ तद्वैलक्षण्येन यो रस ऊर्द्धो निरगच्छत्, ‘तानि’ रस-
 रूपाणि वटफलानि अभवन् ॥

तेषां मेवावरोधानां फलानाञ्च क्षत्रियभक्षत्वेन प्रशंसति—
 “एष ह वाव क्षत्रियः स्वाह्वानावैति, यो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च
 फलानि च भक्षयत्युपा ह परोक्षेणैव सोमपीथं प्राप्नोति ; नास्य
 प्रत्यक्षं भक्षितो भवति ; परोक्षं मिव ह वा एष सोमो राजा
 यन्नप्रोधः, परोक्षं मिवैष ब्रह्मणो रूपमुपनिगच्छति, यत् क्षत्रियः
 पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरेणैव”—इति । ‘यः’ पुमान् न्यग्रोधवृक्षस्य
 ‘अवरोधांश्च’ अधोमुखानि मूलानि च, तत्फलानि च भक्षयति,
 एष एव क्षत्रियः स्वाह्विताह्वानापैति । किञ्चायं क्षत्रियः
 ‘परोक्षेणैव’ न्यग्रोधव्यवधानेनैव ‘सोमपीथं’ सोमपानम् ‘उपा ह
 प्राप्नोति’ सर्वथा प्राप्नोति । ‘अस्य’ क्षत्रियस्य ‘प्रत्यक्षम्’ अव्यवधानं
 यथा भवति तथा सोमो भक्षितो न भवति ; न्यग्रोधेन व्यव-

हितत्वात् । योऽयं न्यग्रोधः , एष परोक्ष मैव यथा भवति तथा
वर्त्तमानः सोमो राजा; योऽयं क्षत्रियोऽस्ति, एषोऽपि 'परोक्ष मिव'
व्यवधानेनैव ब्राह्मणो भूत्वा 'रूपं' तदीयवेषम् उपनिगच्छति ;
'पुरोधयैव' पुरोहितद्वारेण , 'दीक्षयैव' दीक्षारूपभंस्कारेण च,
'प्रवरेणैव' पुरोहितगोत्रेण च, ब्राह्मणस्य सम्पादितत्वादिति शेषः॥

प्रकारान्तरेण न्यग्रोधक्षत्रिययोः साम्यं मापाद्य प्रशंसति—
“क्षत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यत्रग्रोधः, क्षत्रं राजन्यो ; नितत
इव हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव , नितत इव
न्यग्रोधो ऽवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठित इव”- इति । यो न्यग्रोधोऽस्ति,
'एतत्' न्यग्रोधस्वरूपं वनस्पतीनां मध्ये क्षत्रियजातिरेव, 'राजन्यः'
देशाधिपतिरपि 'क्षत्रं' मनुष्याणां मध्ये क्षत्रियजातिः । किञ्चायं
क्षत्रियः 'इह राष्ट्रे' स्वदेशे वसन् 'नितत इव हि' तत्तदग्रामेषु
सञ्चरणेन नितरां सन्तत एव भवति, तथा 'प्रतिष्ठित इव' राज्य-
स्थैर्येण चलनरहित एव भवति ; न्यग्रोधवृक्षोऽपि अतीमुखैः
अवरोधैः 'नितत इव' नितरां व्याप्त एव भवति , तथा भूम्यां
'प्रतिष्ठित इव' स्थिर एव भवति । तस्मादस्त्यभयोः साम्यम् ॥

न्यग्रोधभक्ष मुपसंहरति— “तद्यत् क्षत्रियो यजमानो न्यग्रोध-
स्यावरोधाद्य फलानि च भक्षयत्यात्मन्येव तत् क्षत्रं वनस्पतीनां
प्रतिष्ठापयति , क्षत्रं आत्मानम्”-इति । 'तत्' तस्मात् न्यग्रोध-
क्षत्रिययोः सादृश्यसद्भावाद् यः 'क्षत्रियः' पुरुषो यागं कुर्वन्
न्यग्रोधवृक्षस्यावरोधान् फलानि च भक्षयेत् , तदानीं वनस्पतीनां
सम्बद्धं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिम् 'आत्मन्येव' स्वात्ममध्ये एव प्रतिष्ठा-
पयति ; तथैव 'आत्मानं' स्वस्वरूपं वनस्पतिसम्बन्धिनि 'क्षत्रे'
न्यग्रोधे प्रतिष्ठापयति ॥

उपसंङ्गतं तं भक्षं पुनरयि प्रशंसति-- "क्षत्रे ह वै स आत्मनि
क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति, न्यग्रोध इवावरोधैर्भूम्यां प्रति
राष्ट्रे तिष्ठत्युपं हास्य राष्ट्रमव्यथं भवति ए एव संतं भक्षं भक्ष-
यति क्षत्रियो यजमानः"--इति । 'क्षत्रियो यजमानः' कुर्वन्
'एतं' न्यग्रोधसम्बन्धिनं भक्षं भक्षयति, स क्षत्रियः स्वयं वनस्प-
तीनां सम्बन्धिनि 'क्षत्रे' न्यग्रोधे प्रतिष्ठितः सन् 'आत्मनि' स्वस्मिन्
वनस्पतीनां सम्बन्धि 'क्षत्रं' न्यग्रोधं प्रतिष्ठापयति ; यथा न्यग्रोधो
अवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठितः, एव मयं राजा राष्ट्रे प्रतितिष्ठति ।
अस्य राष्ट्रम् 'उग्र' तेजस्वि सत् 'अव्यथ' केनापि व्यथितु मगक्यं
भवति ॥ ५ (३१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथ यद्दौदुस्वराण्यूर्जा वा एषो ऽन्नाद्याद् वन-
स्पतिरजायत यद्दुदुस्वरो भौज्यं वा एतद् वनस्पती-
नां मूर्जं मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भौज्यञ्च, वनस्पतीनां
क्षत्रे दधात्यथ यदाश्वत्यानि तेजसो वा एष वनस्प-
तिरजायत यदाश्वत्यः साम्राज्यं वा एतद् वनस्पतीनां
तेज एवास्मिंस्तत्साम्राज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधा-

त्वथ यत् प्राचाणि यशसो वा एष वनस्पतिरजा-
 यत यत् प्रजः स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च
 वनस्पतीनां यश एवास्मिंस्तत् स्वाराज्यवैराज्ये च
 वनस्पतीनां क्षत्रे दधात्येतान्यस्य पुरस्तादुपकृतानि
 भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रीणन्ति ते राज्ञ एवा-
 वृतीष्वमथात्मतिवशैश्चरन्त्यथौपवसथ्य महर्तान्य-
 ध्वर्युः पुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणे
 फलके द्रोणकलशं दशापवित्रं मर्द्दीन् पूतभृत् वा-
 धवनीसञ्च स्याली मुदञ्चनं चमसञ्च तद्यदेतद्
 राजानं प्रातरभिप्रुगन्ति तदेनानि देवा विगृह्णी-
 याद्भ्यन्यानि मुनुयान् माध्यन्दिनायान्यानि परि-
 शिष्यात् ॥ ६ (३२) ॥

न्यग्रोधस्थावरोधान् फलानि च प्रशस्य, श्रीदुस्वरप्रशंसं
 क्रमेण दर्शयति -- “अथ यदादुस्वराण्यूर्जी वा एषो (आद्याद्
 वनस्पतिरजायत यदुदुस्वरो ; भोज्यं वा एतद् वनस्पतीनां मूर्जं
 मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भोज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति”-इति ।
 ‘अथ’ न्यग्रोधप्रशंसानन्तरम्, उदुस्वरप्रशंसा कथ्यते -- ‘यद्’ यानि
 ‘श्रीदुस्वराणि’ फलानि मन्त्रत्वेनाक्तानि, तेषां सत्त्वादको यदुस्वरो
 ऽस्ति, एषः ‘अजेः’ रमात्, अन्नाद्यात् वनस्पतिरूपो ऽजायत ।
 ‘एतद्’ उदुस्वरफलं वनस्पतीनां मध्ये ‘भोज्यं वै’ भोजनार्हं मेव ।
 ‘तत्’ तेनोदुस्वरभक्तेण अस्मिन् क्षत्रे ‘जर्जरी मेव’ रस मेव तन्ना-
 द्याद्यं वनस्पतीनां मध्ये भोजनयोग्यं द्रव्यं सत्त्वात्पयनि ॥

अश्वत्थफलानि प्रशंसति— “अथ यदाश्वत्थानि , तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः ; साम्राज्यं वा एतद् वनस्पतीनां, तेज एवास्मिंस्तत्साम्राज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति”-इति । ‘अथ’ औदुम्बरप्रशंसानन्तरम् , अश्वत्थफलानि प्रशस्यन्ते । यान्यश्वत्थफलानि सन्ति, तेषां जनको यो श्वत्थः, एष वनस्पतिः तेजस एवोदपद्यत । ‘एतद्’ अश्वत्थफलं वनस्पतीनां सम्बन्धि साम्राज्यस्वरूपमेव ; ‘तत्’ तेन अश्वत्थफलभक्षेण तेज एव वनस्पतीनां साम्राज्यञ्च अस्मिन् क्षत्रे स्थापयति ॥

प्लक्षफलानि प्रशंसति— “अथ यत् प्लक्षानि , यजसो वा एष वनस्पतिरजायत यत् प्लक्षः ; स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च वनस्पतीनां , यश्च एवास्मिंस्तत् स्वाराज्यवैराज्ये च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति”-इति । ‘अथ’ अश्वत्थप्रशंसानन्तरम् , यानि प्लक्षफलानि विसृज्यन्ते, तानि प्रशस्यन्ते । योऽयं प्लक्षोऽस्तु , एष वनस्पतिः यजस एवोदपन्नः । ‘एतत्’ प्लक्षफलं वनस्पतीनां सम्बन्धि स्वाराज्यवैराज्यरूपम् । स्तानन्तरेण राजत्वं ‘स्वाराज्यं’, विशेषेण राजत्वं ‘वैराज्यम्’ । ‘तत्’ तेन प्लक्षफलेन ‘अस्मिन्’ क्षत्रे यजस स्वाराज्यवैराज्ये च सम्पादयति ॥

भक्षद्रव्यं प्रशस्य तस्य प्रयोगमाह— “एतान्यस्य पुरस्तादुपकृतानि भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रीणन्ति ; ते राज्ञ एवाहो-पवसथात्प्रतिवेशैश्चरन्त्यथीपवसथ महरेतान्यध्वर्युः पुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्भाधिषवणे फालके द्रीणकालशं दशाप्रवित्त मद्गीन् पूतञ्चतं चाधवनीयञ्च स्थाली मुदञ्चनं चमसञ्च ; तद्यदेतद् राजानं प्रातरभिषुण्वन्ति , तदेनानि देवा विष्टह्नीयादभ्यन्यानि सुनुयान् , माध्यन्दिनाद्यान्यानि परिशिष्यात्”-इति । ‘एतानि’ न्यग्रोधा-

वरीधादीनि 'अस्य' राज्ञोऽर्थे सोमक्रयात् पूर्वम् 'उपकृतानि'
सम्पादितानि भवन्ति । तत ऊर्ध्वं सोमक्रयः । ततः 'ते' अध्वर्यु-
प्रभृतयः 'राज्ञ एवावृता' सोमस्यैव प्रकारेण उपवसथदिनात् पूर्वम्
'प्रतिवेशैः' प्रसिद्धैः क्रियाविशेषैः * 'चरन्ति' अनुतिष्ठेषुः । 'अथ'
अनन्तरम्, औपवसथ्यं भङ्गः । औपवसथ्ये ऽहनि अध्वर्युः 'पुरस्तात्'
प्रथमं 'एतानि' वक्ष्यमाणानि चर्मादीनि 'उपकल्पयेत्' सम्य-
दयेत् । यस्मिंधर्मणि सोमो ऽभिषूयते, तन् चर्माधिषवणमब्जम् † ।
ययोः फलकयोरभिषूयते, ते फलके अधिषवणमब्जके ‡ । द्रोण-
कलशं प्रौढं दारुपात्रम् § । दशापवितं तस्वम् ¶ । अद्रयो ऽभिषे-

* "प्रतिवेशं पचयः । तस्याश्रौषात् । अहमभ्येव भवति । तस्य यज्ञो व्युत्पद्यते"
-इति ते० ब्रा० १. ३. ७ । प्रातिस्विकत्वेन पचयं निश्चलीति प्रतिवेशं, पचयं शोढनं
तं दक्षिणायां प्रकारः पचयुः-इत्यादि तत्राप्यस्य (ते० ब्रा० १. ३. ७.) । "दात्रणापी
पवात प्रतिवेशं शोढनं पचयं" -इति ते० ब्रा० १. ३. ७. १ । "प्रतिवेशा अपि पचयते"
-इति च तत्रैव द. ११. १२ । अहं तु महानसपाचका प्रतिवेशा विवक्षिताः ।

† "अधिषवणं परिश्रुतं भवति"-इत्यादि शत० ब्रा० ३. ५. ३ २२ । 'अथ उपरि
सोमः सुयत इत्याधिषवणम् । मर्मेरोहितं भितिं वचनाद् मीचर्म'-इत्यादि का० श्रौ० ७.
५. २६ टी० । आभिष्रभाया अत्रिमा शङ्गी सुदूरं प्रच्युता औदन्वरा भायक, आसन्तीभ्य
च्यते । तस्या मासन्त्या अधिषवणफलकयोरपरि प्राग्योव सुतरलोभं यत् चर्म आस्तेनाति,
तदेव अधिषवणमब्जम् । यस्मिंधर्मणि चर्मणि सोमोऽहं मेव हीमं स्यापप्रोत । तदेतन्
कात्या० श्रौ० ७. ५. २०-२० सुषेष् स्पष्टम् ।

‡ उपवसथ्या उपरि अस्थानान् प्रगयानुदगयान् वा दर्भानास्त्रोयं अधिषवणफलके
उपदधाति । अथ उपरि सुयते सोमो यथो, ते । ते च पचयणे मार्देश्य रसितस्थूले अत्रि-
परमितदोषं भवतः । तदेवमादिकं वर्णनं कात्या० श्रौ० ७. ५. २४ मू० टी० द्रष्टव्यम् ।
"अथाधिषवणे फलके उपदधाति"-इत्यादि च शत० ब्रा० ३. ४. ५, २२ ।

§ "द्रोणकलशः--द्वयस्यः कलशाकारो वैकडतः ; यस्योपरि धारायद्वा गृह्यते"
-इत्यादि का० श्रौ० ७. ७. ५, या० टी० । आगयद्वाणां परिषयस्तुतपूर्वः (२भा० २३०) ।

¶ औपवसथ्यां वेतरोमश्रितमृचनिर्मिते सोमसपाचनार्थे ऊर्णापवितं ते भवतः ।

चशार्थां यावाणः * । पूतभृदाधवनीयो पात्रविशेषी † । स्थाली
कुम्भः ‡ । उदञ्चनम् उदञ्चनपात्रम् § । चमसो भक्षार्थं दास-
पात्रम् ॥ । एतान्यध्वर्युः सम्पाद्य, तत ऊर्ध्वं 'यद्' यदा 'एतत्'
एतं राजानं प्रातःकाले अभिषुण्वन्ति, 'तत्' तदानीम् 'एनानि'
न्यग्रोधावरोधादीनि द्वेषा विभजेत् । तत्र 'अन्यानि' एकभाग-

तत्रैकं यजमानस्यारभिभावम्, तद्वैव द्रीणकलशे स्थाप्यते ; अथापरं प्राट्शमात्रम्, तदेव
परिभ्रवायां युज्यते । तदेतद् द्वितीय मूर्त्तापवित्रं भक्त्युभयतोद्भूतं सिति दशापवित्रं
चोच्यते । का० श्रौ० ९. २. १६, १७ द्रष्टव्यम् ।

* "अथ यावण उपवहवति"-इत्यादि शत० ब्रा० ९. ५. ४. २४ । "तस्मिन् यावणः
पञ्च, वैशवाः स्थिति (वा० सं० ५. २५.)"-इति कात्या० श्रौ० ८. ५. २८ ।

† पूतभृदाधवनीयो-- पूतं गमिं विभर्त्सति पूतभृत् । एतत्संज्ञकः पृथुमुखी
सहाकलशी भवति । आधवनीयश्च सद्रूप एव ; आधूयते प्रनाल्यते सीमोऽस्मिन्नित्येव तत्र
भक्तिप्रत्ययगतीऽर्थविशेषः (का० श्रौ० ९. २. २०.) । यज्ञे यद्यपि आधवनीयकृत्तस्यैव
प्राथम्यम्, तथापि 'अन्पात्तरं (पूर्वम्)'-इति शब्दानुशासनाद् (पा० सू० २.२.१४,)
इन्धे तस्य परप्रयोगः पूतभृदाधवनीयाविति ।

‡ स्थाल्यशतस्रः-- 'आशयणीक्यादित्यधुवाणाम्'-इति का० श्रौ० ९. २. १४ सूत्र
व्याख्यायां याज्ञिकदेवः ।

§ उदञ्चनी-- पूतभृताधवनीययोः कुम्भयोः सीमोदकयज्ञमाधनपात्रभूतो जलभाण्ड-
विशेषी । का० श्रौ० ९.२.२१ ; ९.६.१५ ; १०.५.१. भाष्याणि द्रष्टव्यानि । 'उदञ्चनीऽनु-
दके'-इति पा० सू० ३. ९. १२३ । 'उदञ्चनीऽनुदके' भाण्डम् । अनुदके किम् ? उदञ्चनी-
दञ्चनः'-इति तत्र दीक्षितः (सि० कौ०) ।

॥ दश चमसाः-- सीमपानपात्राणि । 'चमसो देवपानः'-इति षट्० सं० १०. १६. ८ ।
'शोदन्वरेण चमसेन चतुःशक्तिना'-इति शत० ब्रा० ७.२.११.२ । 'दश चमसाग्मसहना-
नधः'-इति का० श्रौ० ९.९.२२ । 'सकृमतः'-इति च मानवपूर्वम् । तथाच मुष्टि-
युक्तानि । न्यग्रोधरीहितकपर्णान्यतमकाष्ठनिर्मितानि । हीतः, ब्रह्मणः, उद्गातुः,
सुन्वतः, प्रशास्तुः, ब्राह्मणाच्छंसिनः, पीतुः, जेष्टुः, आपोभस्य, अश्वात्राकस्येति दश ।
कात्या० श्रौ० (९.९.२५ ; १२.१३.) भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

गतानि 'तस्मिन्' प्रातस्सवने अभिषुण्यात्, इतरभागगतानि तु
माध्यन्दिनसवनाय स्थापयेत् ॥ ६ (३२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

तद्यत्रैतांश्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमस
मुन्नयेत् तस्मिन् इ दर्भतरुणके प्रास्त्रं[†] स्यातां तयो-
र्वषट्कृते 'ऽन्तःपरिधि पूर्वं प्रास्येद्' दधिक्रावणो अ-
कारिष मित्येतयर्चा' सस्वाहाः[‡]कारयानुवषट्कृते'
परमा दधिक्राः शवसा पञ्चकृष्टीरिति तद्यत्रैतांश्चम-
सानाहरेयुस्तदेतं यजमानचमस माहरेत् तान्यत्रोद्-
गृह्णीयुस्तदेन मुपोद्गृह्णीयात् तद्यदेळां हीतो-
पञ्चयेत् यदा चमसं भक्षयेदथैन मेतया भक्षयेद् यदत्र
शिष्टं रसिनः सुतद्यं यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः । इदं
तदद्य मनसा शिवेन सोमं राजान मिह भक्ष-

* "तद्यत्त्रैतां"-इति क ।

† "प्रास्त्रं"-इति ग ।

‡ "सः स्वाहा०"-इति क, "सह स्वाहा०"-इति ग ।

यामौति शिवो ह वा अस्मा एष वानस्पत्यः^१ शिवेन
मनसा भक्षितो भवत्युगुं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति
य एव मेतं भक्षं भक्षयति^२ क्षत्रियो यजमानः शन्न
एधि हृदे पीतः^३ प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारौरित्या-
त्मनः प्रत्यभिमर्शं^४ ईश्वरो ह वा एषो ऽप्रत्यभिमृष्टो
मनुष्यश्चायुः प्रत्यवहर्त्तोरिनर्हन् मा भक्षयतीति^५ तद्
यदेतेनात्मान मभिमृशत्यायुरेव तत्र तिरतं आ प्या-
यस्य समेतु ते^६ सं ते पयांसि स मु यन्तु वाजा इति
चमस माप्याययत्यभिरूपाभ्यां^७ यद् यज्ञे ऽभिरूपं
तत् समृद्धम्^८ ॥ ७ (३३) ॥

अथास्य फलचमसस्य* उन्नयनादिप्रयोगं दर्शयति— “तद्यत्रै-
तांश्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमस मुन्नयेत् ; तस्मिन् हे दर्भ-
तरुणके प्राप्ते स्यातां, तयोर्वषट्कृतेऽन्तःपरिधि पूर्वं प्रास्येद्, दधि
क्वावणो अकारिष मित्येतयर्चा सस्वाहाकारयानुवषट्कृते ऽपर मा
दधिक्राः भवसा पञ्चकृष्टीरिति”--इति । तत ऊर्ध्वं ‘यत्र’ यदा
‘एतान्’ ब्रह्महोत्रादिचमसान् दशसङ्ख्याकानुन्नयेयुः, ‘तत्’ तदानीं
‘यजमानस्य’ राज्ञश्चमसम् ‘उन्नयेत्’ अभिषुतेन न्यग्रोधादिना पूर-
येत् । ‘तस्मिन्’ पूरिते चमसे ऽल्पं दर्भद्वयं प्रक्षिप्य तयोर्मध्ये प्रथम-
प्रक्षिप्तं दर्भं ‘वषट्कृते’ वषट्कारे कृते सति “दधिक्रावणः”--

* न्यग्रोधफलान्यङ्गुरायाइत्य सन्धिष्व चूर्णयित्वा दध्ना मिश्रणं कृत्वा राज्ञश्चैश्वरी-
रन्वतरस्य यजमानस्य भक्षणाय चमसनामपात्रे रक्षितो भवति, स एव यजमानचमसः
फलचमस इत्युच्यते, तच्च इतरान् सोमचमसान् उन्नयो भवति । कात्या० श्रौ० १०. ९.
३० - ३२ सूत्रेषु दृश्यम् ।

इत्येतयर्चा स्वाहाकारसहितया परिधीना मन्तः प्रक्षिपेत् । 'अनु-
वषट्कते' अनुवषट्कारे कृते सत्यपरं दर्भम् "आ दधिक्राः"—इत्यन-
यर्चा पूर्ववत् स्वाहाकारसहितया परिधीना मन्तः प्रक्षिपेत् * ॥

अथास्य फलचमसस्य भक्षणं विधत्ते— "तद्यत्वेतांश्चमसाना-
हरेयुस्तदेतं यजमानचमस माहरेत् ; तान्यत्तोद्गृह्णीयुस्तदेन
मुपोद्गृह्णीयात् ; तद्यदेकां होतोपह्वयेत, यदा चमसं भक्षयेदथैन
मेतया भक्षयेद्"—इति । ततो होमाद्गृह्णी 'यत्' यदा 'एतान्'
होत्रादीनां चमसान् ऋत्विज आहरेयुः , 'तद्' तदानीम् एतं
'यजमानस्य' राज्ञश्चमस माहरेत् । 'तान्' आहृतान् होत्रादि-
चमसान् 'यत्' यदा 'उद्गृह्णीयुः' भक्षणार्थं मूढं धारयेयुः, 'तत्'
तदानीम् 'एतं' यजमानस्य राज्ञश्चमसम् 'उपोद्गृह्णीयात्' ऊर्ध्वं
धारयेत् । तत ऊर्ध्वं यदा होत्रेणा मुपह्वयेत, उपह्वय च स्वकीयं
चमसं यदा भक्षयेत्, 'अथ' तदानीम् 'एनं' यजमानचमसम्
'एतया' वक्ष्यमाणयर्चा राजा भक्षयेत् ॥

ता मृचं पठति— "यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य, यदिन्द्रो
अपिदृच्छचीभिः । इदं तदस्य मनसा शिवेन, सोमं राजान
मिह भक्षयामीति"—इति । 'रसिनः' रसयुक्तस्य 'सुतस्य' अभिषु-
तस्य अवरोधादिद्रव्यस्य 'अत्र' पात्रे 'यच्छिष्टं' योज्वशिष्टो भागः,
'यत्' च पात्रस्थं द्रव्य मिन्द्रः 'शचीभिः' कर्मविशेषैः संस्कृत मपि-
वत् । शचीशब्दः कर्मनामसु पठितः † । 'अस्य' द्रव्यस्य सम्यग्भि-

* "इतरेषु सोमचमसेषु ज्ञयमानेषु एनं पञ्चमसं चमसाभ्यर्गुरिव कृशतरुमेन
चमसाद् गृह्णीत्वा जुहोति"—इति कात्या० श्रौ० १०, ६, ३२ २० टी० ।

† मिचष्टो वाक्नामसु (१, ११,) ४६, कर्मनामसु (२, ९,) ६२, प्रजा-
नामसु च (१, ६, ८) ।

‘तदिदं’ शिष्टं ‘शिवेन’ भक्तियुक्तातया मङ्गलेन मनसा ‘इह’
सर्गणि ‘सोमं राजानं’ सोमराजरूपं भावयित्वा भक्षयामि ॥

‘तदिदं’ समन्वकभक्षणं प्रशंसति — “शिवो ह वा अस्मा एष
वानस्पत्यः, शिवेन मनसा भक्षितो भवत्युग्रं ह्यस्य राष्ट्रमव्यथ्यं
भवति, य एव मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः”-इति ।
‘यः’ क्षत्रियो यजमानः, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण ‘एतं’ फलचमस-
रूपं भक्षं भक्षयति, ‘अस्मै’ यजमानाय एष ‘वानस्पत्यः’ भक्षः
‘शिवो ह वै’ मङ्गलो हितकारी भूत्वा ‘शिवेन मनसा’ भक्तियुक्तेन
मङ्गलेन मनसा भक्षितो भवति । ‘अस्य’ राष्ट्रो राष्ट्रम् ‘उग्रम्’
शत्रूणां सभिभवनायोगरूपं भूत्वा केनापि ‘अव्यथ्यं’ व्यथयितुं
प्रशक्तं भवति । भयं चलनं वा कदाचिदपि नास्य राष्ट्रस्य
भवतीत्यर्थः ॥

भक्षणादृद्धं मन्त्रेण आत्मस्पर्शं विधत्ते— “शत्र एधि हृदे
पीतः, प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीरित्वात्मनः प्रत्यभिमर्शः”-
इति । हे ‘सोम’ सोमस्थानीयावरोधादिभक्षः । अस्माभिः पीतः
मन् नः’ अस्माकं हृदये ‘श मेधि’ सुखहेतुर्भव । ‘जीवसे’ चिर-
जीवनाय ‘नः’ अस्माकं आयुः ‘प्रतारीः’ प्रकर्षेण सम्पादय ।
‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘आत्मनः’ स्वकीयहृदयस्य ‘प्रत्यभिमर्शः’
हस्तेन सम्पूर्णः स्पर्शः कर्तव्यः ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां सभिभर्शं प्रशंसति— “ईश्वरो ह वा
एषोऽप्रत्यभिमृष्टो मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्त्तोरनर्हन्मा भक्षयतीति ;
तद्यदेतेनात्मानं सभिभृशत्यायुरेव तन्न तिरते”-इति । ‘एषः’
अवरोधादिभक्षः ‘अप्रत्यभिमृष्टः’ मन्त्रपूर्वकारमस्पर्शरहितः सन्
‘मनुष्यस्य’ राष्ट्रः आयुः ‘प्रत्यवहर्त्तोः’ विनाशयितुं मीश्वरः समर्थो

भवति । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते -- 'अनर्हन्' भक्षयित्
 मयोग्यः सन् भां भक्षयतीति तस्य भक्षस्याभिप्रायः । सोऽर्थ
 व्यतिरेकः, तद्यदित्यादिरन्वयः । 'तत्' तदा भक्षणादूर्द्धं यथा
 'एतेन' शन्न इत्यादिमन्त्रेणाभिभृशति, 'तत्' तेनाभिमर्शनेनायुरेव
 'प्रतिरेते' प्रकर्षणं वर्धयति ॥

हाभ्या मृगभ्यां तस्य चमसस्य पूरणं विधत्ते -- "आ प्रायस्व
 समेतु ते (ऋ० सं० १.८१.१६.), सं ते प्रयांसि स मु यन्त वाजा
 इति (ऋ० सं० १.८१.१८.) चमस साप्याययत्वभिरुपाभ्यां ;
 यश्च ज्ञे अभिरूपं तसामृद्धम्" -- इति । प्रथमाया मृत्वा ध्यायस्वेति
 अवगाद् , द्वितीयस्यास्तृतीयपादे चाप्यायमाज इति श्रवणादिना
 मन्त्रद्वय साप्यायनस्य 'अभिरूपम्' अनुकूलम् । यज्ञे 'यद्' अर्द्धं
 'अभिरूपम्' अनुकूलं क्रियते , 'तद्' अर्द्धं 'ममृद्धं' सम्युक्तं
 भवति ॥ ७ (३३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमप्रश्निकायां षष्ठमाध्याये

(पञ्चत्रिंशोऽध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३३) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

तद्यज्ञैतांश्चमसाग्रसादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं
 सादयेत्तान्यत्र प्रकल्पयेयुस्तदेन मनु प्रकल्पये-
 द्येन माहृतं भक्षयेन्नराशंसपीतस्य देव सोम

ते मतिविद् जमैः पितृभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति
 प्रातस्सवने नाराणंसो भक्ष जर्वैरिति माध्यन्दिने
 काव्यैरिति तृतीयसवने जमा वै पितरः प्रात-
 स्सवने जर्वा माध्यन्दिने काव्यास्तृतीयसवने तदे-
 तत् पितृनेवामृतान्त्ववनभाजः करोति सर्वां ह्येव
 सो ऽमृत इति ह स्माह प्रियव्रतः सोमापो यः कश्च
 सवनभागित्यमृता ह वा अथ पितरः सवनभाजो
 भक्षत्यग्रं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति य एव मेतं भक्षं
 भक्षयति क्षत्रियो यजमानः समान आत्मनः प्रत्य-
 भिसर्शः समान माप्यायनं चमसस्य प्रातस्सवन-
 खैवावृता प्रातस्सवने चरेयुर्माध्यन्दिनस्य माध्यन्दिने
 तृतीयसवनस्य तृतीयसवने त मेव मेतं भक्षं प्रोवाच
 वासो मार्गवेयो विश्वन्तराय सौषड्यनाय तस्मिन्
 होवाच प्रोक्ते सहस्र मु ह ब्राह्मण तुभ्यं दद्वः सश्या-
 पर्णाः उ मे यज्ञं इत्येत मु ह्येव प्रोवाच तुरः कावप्रेयो
 जनमेजयाय पारिचितायैत मु ह्येव प्रोचतुः पर्वत-
 नारदौ सोमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सार्ज-
 याय ऽः अभवे देवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नग्निजिते

* "मः व्यापरी" - इति ड ।

+ "यज" - इति ग ।

। "सार्जयाय" - इति क, "सार्जेयाय" - इति ख, "सार्जेयाय" - इति ग, "सार्जयाय" - इति न, "सार्जयाय" - इति ज, ञ ।

गांधारायैतं मु हैव प्रोवाचाग्निः सनधुतायारिन्द-
 मायं क्रतुविदे जानक्य एत मु हैव प्रोवाच वसिष्ठः
 सुदासे पैजवनाय ते ह ते सर्व एव महज्जग्मुरेतं भक्षं
 भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह
 स्य श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि
 मावहन्त आदित्य इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति
 सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्त्ययं हास्य राष्ट्र मव्यध्यं
 भवति य एव मेतं भक्षं भक्षयति त्रिविधो यजमानो
 यजमानः ॥ ८ (३४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे मत्स्यमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भक्षिताप्यायितस्य नाराशंसमद्भ्यश्च चमस्यः प्रयोगं विधत्ते—
 “तद्यत्रैतं चमसात्सादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं सादयेत् ; तान्यत्र
 प्रकम्पयेयुस्तदेन मनु प्रकम्पयेदग्रेण माहृतं भक्षयेन्नराशंसपीतस्य
 देव सोम तं मतिविद ऊमैः पितृभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति प्रात-
 स्सवने नाराशंसो भक्ष, ऊर्वरिति माध्यन्दिने, काव्यैरिति वृताय-
 सवने”-इति । ‘तत्’ तस्मादाप्यायनात् ऊर्ध्वं ‘यत्र’ यदा ‘यतान्’
 हीवादीनां चमसानाप्यायितान् सादयेयुः, तदानीं मेतं ‘यजमा-
 नस्य’ राज्ञश्चमसं सादयेत् । ‘तान्’ हीवादीनां चमसान् यदा
 प्रकम्पयेयुः, तदैव ‘एनम्’ राजचमस मनु प्रकम्पयेत् । ‘अथ’

* “आप्यायितायमसान् सादयन्ति, ते नाराशंसा भवन्ति”-इति भाष० शी० ४.
 ४. ६. २० । ‘इतश्चिष्टा भक्षिता आप्यायिताश्चमसा नाराशंसा’-इति सा० भा० (ता.
 ब्रा० १०, ११ ; तै० ब्रा० २. ०.) ।

अनन्तर मीतं चमसं भक्षणार्थं माहृतं नराशंसेत्यादिमन्त्रेषु भक्ष-
येत् । हे सोमसदृशं फलचमस देव ! 'नराशंसपीतस्य' नरा मनुष्या
ऋभुप्रमुखाः शस्यन्ते यस्मिन् सवनविशेषे सोऽयं नराशंसः , तत्र
देवैः पीतस्य, जमनामभिः पितृभिश्च भक्षितस्य , 'मतिविदः'
अस्मदभिप्रायाभिज्ञस्य ते भक्षयामि 'इति' अनेन मन्त्रेण प्रात-
स्सवने नराशंसचमससम्बन्धी भक्तः कर्त्तव्यः । इतरयोस्तु सवनयो-
स्तस्मिन् मन्त्रे 'जमैरिति' अस्य पदस्य स्थाने 'जर्वैः'-'काव्यैः'-
इति पदद्वयं क्रमेण पठनीयम् ॥

त्रिविधं मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— "जमा वै पितरः प्रातस्स-
वन, जर्वा माध्यन्दिने, काव्यास्तृतीयसवने, तदेतत् पितृनेवामृता-
न्सवनभाजः करोति"—इति । जमा, जर्वाः, काव्याः,—इत्येते
सवनत्रयगताः पितृविशेषाः ; अतस्तच्छब्दप्रयोगेण तान् पितृन्
सवनभाजः करोति । पितरश्च द्विविधाः ; मृता अमृताश्च ।
इदानीं मनुष्याः सन्ती मरणादूर्ध्वं पितृलोके प्राप्ताः 'मृताः', सृष्टि
मारभ्य पितृलोके ऽवस्थिताः 'अमृताः' ; जमादयस्तथाविधत्वा-
दमृतशब्देन विशेष्यते ॥

अथ मन्त्रतात्पर्यं मतान्तरं दर्शयति— "सर्वो ह वै सो ऽमृत
इति ह स्माह प्रियव्रतः सोमापो यः कश्च सवनभागिति"—इति ।
न केवलं मूमादय एव पितरः प्रसिद्धा अमृताः, किन्तु यः कोऽपि
पीत्वा सवनभाग् भवति , स सर्वोऽप्युमादिशब्दैरुपलक्षितत्वादमृत
एव भवतीति* 'सोमापः' सोमपः प्रियव्रताख्यो महर्षिराह स्म ॥

इदानीं नराशंसचमसभक्षणं प्रशंसति— "अमृता ह वा अस्य

* तथाहि— "मद्यित्वाऽपान सोम मृता अभूम, अतो भव इदं चापीत इन्द-
विति मुखहृदये अभिषरेत्"—इति भाव० त्री० ५. ६. २६ ।

पितरः सवनभाजो भवन्त्युग्रं हास्य राष्ट्र मध्यथ्यं भवति , य एय
मेतं भर्त्सं भक्तयति क्षत्रियो यजमानः”-इति । ‘अस्य’ गच्छो
भक्तयितुः ‘पितरः’ पितृपितामहादयः सर्वेऽपि सवनभाजः सन्तः
‘अमृताः’ भरणरक्षिता देवा भवन्ति । उग्र मित्यादि पूर्ववत्
(१५० पृ०) । यन्न इत्यादिमन्त्रेषु स्वदेवस्पर्शनम् , आ प्याय
स्वेतिमन्त्रद्वयेन (१५६ पृ०) चमसपूरणञ्च ॥

प्रातस्मवने यदुक्तं तदुत्तरयोः सवनयोरतिदिशति -- “समान
गामिनः प्रत्यभिमर्गः , समान भाष्यायनं चमसस्य”-इति ॥

फलचमसे विद्यमानं प्रयोगविशेष रुभिधाय ‘पवशिष्ट’ सोम
क्षमसगतं प्रयोगं सवनत्रयेऽप्यतिदिशति -- “प्रातस्मवनस्यैवाहना
प्रातस्मवनं चरेत् , माध्यन्दिनस्य माध्वन्दिनं , तृतीयसवनस्य
तृतीयत्तवर्जं” इति । सोमविषयस्य प्रातस्मवनस्यैव ‘भासता’
प्रकारेण फलचमसविधयप्रातस्मवने ‘चरेत्’ अनुतिष्ठेत् । एव
मित्यत्रापि लौज्यम् ।

उक्तं फलचमसमभक्त सुपमहरति-- “त मेव मतं भर्त्सं प्रोवाच
रामो भागैवेयो विश्वन्तराय सौपन्ननाय”-इति ।

अथ विश्वन्तरस्य वाक्यं दर्शयति-- “तस्मिन् प्रोवाच प्रीक्ते
सहस्रं सु ह ब्राह्मणं तुभ्यं दद्वः मश्यापर्णं त मे यज्ञ इति”-
इति । ‘तस्मिन्’ राजभक्ते रामेण ‘प्रीक्ते’ सति स राजा रामं
प्रत्येव सुवाच-- हे ‘ब्राह्मण’ राम ! तुभ्यं वयं ‘सहस्रं सु ह’ गवां
सहस्रं मय्युर्णं दद्वः । पुरा मे यज्ञो विश्यापर्णं आसीत् * ,
इदानीं तु ‘मश्यापर्णः’ एवास्तु ; भवदीयाः श्यापर्णनामकाः सर्वे
ब्राह्मणाः अस्मिन् यज्ञे वसन्त्विति ॥

* तदुक्तं परमात् -- ‘विश्यापर्णं यज्ञं राजा’ - इति १३१ पृ० ।

इदानीं सम्प्रदायकथनेन भक्षं प्रशंसति— “एत मु हैव प्रो-
वाच तुरः कावप्रेयो जनमेजयाय पारिचिताय; एत मु हैव प्रोचतुः
पर्वतनारदौ सोमकाय सहदेव्याय, सहदेवाय सार्क्ष्याय, बभ्रुवे
देवावधाय, भीमाय वैदर्भाय, नमजिते गान्धाराय; एत मु हैव
प्रोवाचान्निः सनश्रुतायारिन्दमाय, क्रतुविदे जानकये; एत मु
हैव प्रोवाच वसिष्ठः सुदामे पैजनवाय; ते ह ते सर्व एव महज्जग्मु-
रेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स
श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते”—
इति । ‘एतं’ पूर्वाक्त मेव भक्षं कदपस्य पुत्रस्तुरी नाम महर्षिः,
पारिचित्पुत्राय जनमेजयसञ्जकाय प्रोवाच । अथ मेकः सम्प्र-
दायः । तथैव ‘एतं’ भक्षं पर्वतनारदाख्यावृषी सहदेवस्य पुत्राय
सोमकाय प्रोचतुः । सोमकश्चान्यस्मै सहदेवाय प्रोवाच । सह-
देवश्च सार्क्ष्याय प्रोवाच । सार्क्ष्यश्च बभ्रुवे प्रोवाच । बभ्रुश्च
देवावधाय प्रोवाच । देवावधश्च भीमाय प्रोवाच । भीमश्च वैदर्भाय
प्रोवाच । वैदर्भश्च नमजिते प्रोवाच । नमजिश्च गान्धाराय प्रोवाच ।
अथ तृतीयः सम्प्रदायः । तथा ‘एतम्’ एव भक्षं सन्निनामको
महर्षिः सनश्रुताय प्रोवाच । सनश्रुतश्चारिन्दमाय प्रोवाच ।
अरिन्दमश्च क्रतुविदे प्रोवाच । क्रतुविश्च जानकये प्रोवाच । अथ
तृतीयः सम्प्रदायः । अथ ‘एतम्’ एव भक्षं वसिष्ठो महर्षिः
सुदामे महर्षये प्रोवाच । सुष्टु धर्मं दासतीति सुदाः, अथवा सुष्टु
शत्रून् दस्यत्युपक्षयतीति सुदाः । स च पैजवनाय प्रोवाच । यदाः
सहदेवाय सार्क्ष्यायेत्यादिषु वाक्येषु सहदेवादिनाम्नां सार्क्ष्यादि-

* सुदाएव पैजवनीऽन्वय प्रसिद्धः । तथाहि— ऋ० सं० ७.१८.२२-२५ ऋचु ‘सुदासः
पैजवनाय’-इति । “विश्वामित्र ऋषिः सुदामः पैजवनस्य पुरीहितः”-इत्यादिर्निर्दिष्टमन्त्रश्च

पदानि विशेषणतया योज्यानि । द्वितीयस्तच्छब्द एतच्छब्दार्थः ।
 'ते ह' एते सुरादयः वैजवनाम्ताः सर्व एव पुरुषाः 'एतं' फल-
 क्षमसभक्षं भक्षयित्वा 'महत्त्वम्' महत्त्वं प्राप्ताः । महत्त्वस्यैव सर्वं
 हेत्वादिकं विवरणम् । सर्वेऽप्येते 'महाराजाः' सार्वभौमाः आसुः ।
 यथा आदित्यो द्युलोके प्रतिष्ठितस्तपति, एव मेते 'श्रियां' गजा-
 श्वादिक्वायां सम्पदि प्रतिष्ठिताः सन्तः 'तपन्ति' शत्रूणां तापं
 कुर्वन्ति । तथा 'सर्वाभ्यो दिग्भ्यः' सर्वदिग्बन्धितेभ्यो राजभ्यः
 सकाशाद् 'बलि मावहन्ते' कर माददानाः स्वामिनो भवन्ति ॥

नराशंसभक्षं पुनरपि फलकषणेन प्रशंसति— "आदित्य
 इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावह-
 त्वुयं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति य एव मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो
 यजमानो यजमानः"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । अभ्यासो-
 ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ (३४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३४) ॥

(१.७.२.) । अत एव पूर्वोक्तस्य 'सहदेवस्य सार्धं कायं'—इत्यादि व्याख्यानस्यायुक्तत्वं मनुभूय
 सुयुक्तं व्याख्यानं वक्तुं प्रकृतमते यदेति । सहदेवस्य सप्तयापत्यत्वेन सार्धं यत्नम्, नक्षत्रितस्य
 मन्वारदीनवाहित्वेन मान्धारत्वं अतपथे प्रसिद्धम् (२. ४. ४. ४ ; ८. १. ४. १०) । एव
 नमेवपि तत्रदिग्बन्धितदानान्यत्वेऽप्यनि ।

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेष्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेश्यतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः पशोरेकः^(१) । तदाहुर्यं आहिताग्नि-
रेकादश^(२) । हरिश्चन्द्रः षट्^(३) । प्रजापतिर्यज्ञ-
मष्टौ^(४) । विश्वन्तरोऽष्टौ^(५) ॥ ७ * ॥

अथातः पशोस्, तदाहुर्यं दशपूर्णमासयोर्,
अथात इष्टापूर्त्तस्य, तेषां यद्यमसानां चत्वारि॥७†॥

॥ इति सप्तमपञ्चिका समाप्ता ॥

* १, ९, ५९, १०९, १३१ प० (१-११-९-८-८ = ५४ ख०) ।

† १, ४०, ११०, १४४ प० (१०-१०-१०-४ = ५४ ख० । भा० २२९४० इ० ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथाष्टमपञ्चिका ॥

(११)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथातः * स्तुतशस्त्रयोरेवैकाहिकं प्रात-
रुसवनं मेकाहिकं तृतीयसवनं मेते वै शान्ते कृषे
प्रतिष्ठिते सवने यदेकाहिके शान्त्यै कृषे प्रतिष्ठित्या
अप्रच्युत्या उक्ती माध्यन्दिनः पवमानो य उभय-
साम्नी बृहत्पृष्ठसोमे हि सामनी क्रियेते आ त्वा रथं
यथोत्तय इदं वसो सुत मन्व इति राथन्तरी प्रतिपद्
राथन्तरो ऽनुचरः पवमानो कथं वा एतद् यन्मरुत्व-
तीयं पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्ति बृहत्पृष्ठं सवी-
वधतायै तदिदं रथन्तरं स्तुत माभ्यां प्रतिपदनुचरा-
भ्या मनुशंसत्यथो ब्रह्मा वै रथन्तरं क्षत्रं बृहद् ब्रह्म
खलु वै क्षत्रात् पूर्वं ब्रह्मपुरस्तान् स उयं राष्ट्र मव्य-
थ्य मसदित्यथान्नं वै रथन्तरं मन्न मेवाश्मै तत् पुर-
स्तात् कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथन्तरं मियं खलु वै

* "अथातः" इति सविमर्गः क, ज।

प्रतिष्ठा^१ प्रतिष्ठा मेवाश्चै तत् पुरस्तात् कल्पयति^१
समान इन्द्रनिहवो ऽविभक्तः^१ सो ऽङ्गा मुदान्
ब्राह्मणस्पत्य^१ उभयसाम्नो रूपं मुभे हि सामनी
क्रियेते^१ समान्यो धाय्या अविभक्तास्ता अङ्गा मैका-
हिको मरुत्वतीयः प्रगाथः^१ ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

फलाख्यचमसो भक्षो राज्ञो यज्ञे प्रकीर्तितः ।

उच्यते राजयज्ञेऽस्मिन् विशेषः स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

तदेतत् प्रतिजानीते— “अथात स्तुतशस्त्रयोरेव”—इति । ‘अथ’
राज्ञो यज्ञे भक्षविशेषकथनानन्तरम्, यतः स्तुतशस्त्रयोर्विशेषो
जिज्ञासितः, ‘अतः’ कारणात् तयोरेव, विशेष उच्यत इति शेषः ॥

तं विशेषं वक्तुं मादौ विशेषरहितं मंत्रं दर्शयति— “एका-
हिकं प्रातस्सवनं मैकाहिकं तृतीयसवनं मेते वै शान्ते क्लृप्ते प्रति-
ष्ठिते सवने यदैकाहिके, शान्त्यै क्लृप्त्यै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्यै”—
इति । एकाहे प्रकृतिरूपे * यत् प्रातस्सवनं यच्च तृतीयसवनं
सुक्तम्[†], तदुभयं राज्ञो विज्ञतावपि तथैव प्रयोक्तव्यम् ; न तु तयोः
कश्चिद् विशेषोऽस्ति । एकाहिके ये उभे प्रातस्सवन-तृतीयसवने,
ते ‘एते’ एव ‘शान्ते’ सुखकरे ‘क्लृप्ते’ स्वभ्यस्ते ‘प्रतिष्ठिते’ सम्पन्ने ;
अतस्तयोः प्रकृतिवदनुष्ठानं ‘शान्त्यै’ सुखार्थं, ‘क्लृप्त्यै’ स्वभ्यासार्थं,
‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पत्त्यर्थम्, ‘अप्रच्युत्यै’ विनाशराहित्यार्थं च भवति ॥

* ३भा० २४८५० द० ।

† १भा० ३४२५०—२भा० ५०४०, २भा० ११५—१८०४० द० ।

यथा प्रातस्सवन-द्वितीयसवनयोः प्राकृताद् विशेषो नास्ति, तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि मरुत्वतीय मैकाहिकं होत्रकशस्त्राणि चैकाहिकानि † ; स्तोत्रे तु विशेषोऽस्ति, त मिसं दर्शयति— “उक्तो माध्यन्दिनः पवमानो य उभयसाम्नो बृहत्पृष्ठस्योभे हि सामनी क्रियते”—इति । बृहद्भ्यन्तरं चेत्युभयविधं साम यस्मिन् अभिजिदादौ सोऽय सुभयसामा ; बृहत्साम पृष्ठस्तोत्रं यस्मिन् अभिजिदादौ सोऽयं ‘बृहत्पृष्ठः’ । तादृशस्य ‘उभयसाम्नो बृहत्पृष्ठस्य’ अभिजिदादेर्यो माध्यन्दिनः पवमान उक्तः † , स एवात्र राजयज्ञे माध्यन्दिनः पवमानो द्रष्टव्यः । न चोभयसामत्वं बृहत्पृष्ठत्वं चोभयं आहत मिति शङ्कनीयम् ; माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे रथन्तरं साम , पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामेत्येव सुभयसामत्वस्य व्यवस्थितत्वात् । ‘उभे हि’—इत्यनेनेय मेव व्यवस्था स्पष्टीक्रियतं ॥

(यद्यपि मरुत्वतीयशस्त्रावयवाः प्रतिगदादयः प्राकृता एव, तथापि तदनुवादेनात्र प्रशंसा क्रियते †) तत्र प्रतिपदनुचरौ दर्शयति— “आ त्वा रथं यथोत्तय , इदं वसो सुत मन्थ इति राथन्तरो प्रतिपद् , राथन्तरो ऽनुचरः ; पवमानोक्थं वा एतद् यन् मरुत्वतीयम् ; पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्ति , बृहत्पृष्ठं, संवीवधतायै ; तदिदं रथन्तरं सुत माभ्यां प्रतिपदनुवराभ्या मनुशंसति”—इति । “आ त्वा रथम्”—इति (ऋ० सं० ८. ६८. १.) यस्तुचः , सोऽयं मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् ‡ । अस्मिंस्तुचे रथन्तरं साम उद्गाढभिर्गीयते , तस्मादियं प्रतिपद् ‘राथन्तरी’ । “इदं वसो सुतम्”—इत्ययं (ऋ० सं० ८.२.१.)

† २भा० ५१--११४५० द्र० ।

‡ २भा० ६१५० द्र० ।

§ वसुधैवकुटुम्बकमित्येतन्न्यां स्व-पुस्तके नास्ति ।

§ २भा० ६५, ६६५० द्र० ।

तृची ऽनुचरः ; छन्दोदेवतादिना पूर्वेण समानत्वात् * । रथन्तर-
सामाधारस्य पूर्वस्य तृचस्य अनुसारित्वादस्यापि रथन्तरत्वम् ।
यत् मरुत्वतीयं शस्त्रं मन्त्रि, एतत् 'पवमानोक्थं वै' पवमान-
स्तोत्रानुसारेण शस्यमानत्वात् । 'उक्थं' शस्त्रम्, तद् द्विविधं
पवमानोक्थं ग्रहोक्थञ्च ; अतोऽत्र पवमानोक्थं मिति विशेष्यते ।
अस्मिन् माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे सामगा रथन्तरं साम कुर्वन्ति,
पृष्ठस्तोत्रन्तु बृहत्सामोपेतं कुर्वन्ति, तदेतदुभयं 'सवीवधतायै'
सम्पद्यते । उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वीदुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां मंसे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते । सामद्वयोपेतस्य
माध्यन्दिनसवनप्रयोगस्य वीवधसदृशत्वाद् वीवधेन सह वर्त्तत इति
सवीवधत्वम् † । यदि रथन्तरं साम माध्यन्दिने पवमाने स्तुतम्,
तदिदम् 'आभ्याम्' "आ त्वा रथम्"— "इदं वसो स्तुतम्"—इत्ये-
ताभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यां मनुष्यमेत् ॥

ब्रह्मान्नपृथिवीरूपत्वेन रथन्तरं प्रशंसति— "अथो ब्रह्म वै
रथन्तरं, तत्रं बृहद् ; ब्रह्म खलु वै चत्वात् पूर्वं, ब्रह्मपुरस्तान्
म उग्रं राष्ट्रं मथ्यथ्य मसदित्यथान्नं वै रथन्तरं मन्नं मेवास्मै तत्
पुरस्तात् कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथन्तरं मियं खलु वै प्रतिष्ठा,
प्रतिष्ठा मेवास्मै तत् पुरस्तात् कल्पयति"—इति । यद् 'रथन्तरं'
साम, तद् ब्राह्मणजातिस्वरूपम् ; उभयोः प्रजापतिमुखजत्वात् ।

* २भा० ६७पृ० ३० ।

† 'विवधवीवधशब्दौ उभयतीव्रशक्तिं स्वत्प्राधान्यं कात्रे वर्त्तते'—इति सि० की०
(पा० ४. ४. १७ सू०) । ता० ब्रा० ४. ५. १९ ; १४. १. १० । आश्व० ४० १. १२. ६ ।
विवध इति ऋखादिपाठोत्पत्तिरीशानाम् ७. ३. ५. ४ ; ७. ६ । विवध इति पत्र्यमन्त्र-
पाठोऽपि काचित्कः ।

तथा 'बृहत्'साम-क्षत्रियजात्योः प्रजापतिबाहुजत्वसाम्यादेकत्वम् ।
 ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातेः पूर्वभाविनी, अतो बृहत्सामसाध्यात्
 पृष्ठस्तोत्रात् पूर्वं रथन्तरसामसाध्यस्य पवमानस्तोत्रस्य अनुष्ठाने
 ऽथ मभिप्रायः । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'पुरस्तात्' पूर्वकाले यस्य
 राष्ट्रस्य, तदिदं 'ब्रह्मपुरस्तात्' 'मे' राष्ट्रो राष्ट्रम् उग्र मशथ्यम्
 'असद्' भवेदित्यभिप्रायः * । किञ्च अत्रहेतुत्वाद् 'रथन्तर'
 साम अत्रात्मकम् ; 'तत्' तेन रथन्तरप्रयोगेण 'अस्मै' राष्ट्रे
 अत्र मेव 'पुरस्तात् कल्पयति' प्रथमतः सम्पादयति । किञ्चेदं
 'रथन्तर' साम 'इयं पृथिवी' भूमिस्वरूप मेव ; इयञ्च भूमिः
 प्राणिनां 'प्रतिष्ठा' आधारः ; 'तत्' तेन रथन्तरप्रयोगेण 'अस्मै'
 यजमानाय राष्ट्रे प्रतिष्ठा मेव कल्पयति ॥

“इन्द्र नेदीय एदिहि”-“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”-इत्येतं प्रगाथ-
 इयं (ऋ० सं० ८. ५३. ५. ६ ; १. ४०. १०२.) प्रथमति-
 “समान इन्द्रनिहवो ऽविभक्तः ; सोऽङ्गा मुदान्, ब्राह्मणस्पत्य
 उभयसाम्नो रूप मुमे हि सामनी क्रियेते”-इति । इन्द्रो नितरा
 माह्वयते यस्मिन् प्रगाथे, सोऽत्र च प्रकृतौ च 'समानः' एक एव ।
 तस्यैवेदं व्याख्यानम् 'अविभक्तः'-इति, अविभक्त इत्यर्थः † । 'सः'
 च प्रगाथः 'अङ्गा', रूप मिति शेषः । अङ्गःप्रयोगस्य निष्पादकत्वान्
 तद्रूपत्वम् । यः प्रगाथः 'उदान्' उच्छ्वान् 'ब्राह्मणस्पत्यः' ब्रह्म-
 णस्पतिदेवताकथ ; “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”-इत्येवं श्रुतत्वात् । सोऽपि
 शंसनीयः । किञ्चासौ प्रगाथ उभयसाम्नो रूपम् ; 'हि' यस्मात्
 'उमे' बृहद्-रथन्तरे सामनी, तस्मिन् प्रगाथे सामगैर्गीयते ‡ ॥

† ता० ब्रा० ११. १. २-४ ३० ।

‡ रभा० ६०-७६० ३० ।

‡ 'सामगैर्गीयते'-इति ख ।

धाव्याना मृषां प्रकृती विकृती चैकत्व माह—“समान्यो धाव्या
अविभक्तास्ता अङ्गाम्”—इति । ‘समान्यः’—इत्यस्य व्याख्यानम्
‘अविभक्ताः’—इति । तास्माद्द्विषेपनिष्पादकत्वात् तत्स्वरूपाः * ॥

“प्र व इन्द्राय ब्रह्मते”—इत्यस्य (ऋ० सं० ८. ८६. ३, ४.)
मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकृत्योरेकत्वं दर्शयति—“एकाहिको
मरुत्वतीयः प्रगाथः”—इति † ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षट्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति मृत्तं मुग्रवत् सह-
स्वत्तत् क्षत्रस्य रूपं मन्द्रं ओजिष्ठ इत्योजस्वत्क्षत्रस्य
रूपं बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभक्त्यै रूपं तद्वैका-
दशचं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् चैष्टुभो वै राजन्यं
ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबोजः क्षत्रं वीर्यं राज-
न्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति तद्गौरि-
वीतं भवत्येतद् वै मरुत्वतीयं समृद्धं यद्गौरिवीतं

* रभा० ७१-८२५० ६० ।

† रभा० ८३५० ६० ।

तद्योक्तं ब्राह्मणं त्वा मिद्वि हवामहं ब्रूति बृहत्पृष्ठं
 भवति क्षत्रं वै बृहत् क्षत्रेणैव तत् क्षत्रं समर्द्धयत्यथो
 क्षत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्क्रोवत्य' तद्यद् बृह-
 त्पृष्ठं भवति क्षत्रं वै बृहत् क्षत्रेणैवैनं तत्समर्द्धयत्यथो
 ज्यैष्ठ्या वै बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवैनं तत्समर्द्धयत्यथो ज्यैष्ठ्या वै
 बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवैनं तत्समर्द्धयत्यभि त्वा शूर नोनुम
 इति रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्यथं वै लोको रथन्तरं
 मसौ लोको बृहदस्य वै लोकस्यासौ लोको ऽनुरूपो
 ऽमुष्य लोकस्यायं लोकोऽनुरूपस्तद्यद् रथन्तर मनु-
 रूपं कुर्वन्त्यभावेव तल्लोकौ यजमानाय सम्भोगिनौ
 कुर्वन्त्यथो ब्रह्म वै रथन्तरं क्षत्रं बृहद् ब्रह्मणि खलु
 वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं क्षत्रे ब्रह्माथो साम्न एव सयोनि-
 तायै यदावानेति धाय्या तस्या उक्तं ब्राह्मणं सुभयं
 शृणवन्न इति सामप्रगाथ उभयसाम्नो रूपं सुभे हि
 सामनी क्रियते ॥ २ ॥

मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्वानीयं सूक्तं प्रशंसति— “जनिष्ठा
 उग्रः सहस्रे सुरायेति सूक्तं मुग्रवत्सहस्रत्तत्क्षत्रस्य रूपं, मन्द्र भो-
 जिष्ठ इत्योजस्वत्तत् क्षत्रस्य रूपं, बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभूत्यै
 रूपं; तदेकादशर्चं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रैष्टुभो वै राजन्ध,
 भोजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबीजः क्षत्रं वीर्यं राजन्धस्तदेन सो-
 जसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति; तद्दीरिवीतं भवत्येतद् मरुत्वतीयं

सद्यः यज्ञीरितीति तस्योक्तं 'ब्राह्मणम्'—इति । "जनिष्ठाः"—
इत्यस्मिन् पदम् * उच्यते सहःशब्दयोर्विद्यमानत्वात् तदेतत्
सूक्तम् 'उच्यते' इत्यतः । तद्योभयं चतुर्विधजातेः स्वरूपम् ; चतुर्विधो-
ऽपि क्रूरो बलवांसि । द्वितीयपादस्य * पूर्वभागे "मन्त्रं भोजिष्ठः"
—इतिश्रुतत्वात् सूक्तम् 'भोजिष्ठत्' भोजःशब्दोपेतम् । भोजो
नाम बलहेतुरष्टमी धातुः ; तस्य च धातोः चतुर्विधे सम्पूर्णत्वाद्
भोजःशब्दोपेतं सूक्तं चतुर्विधस्य स्वरूपम् । तदुत्तरभागे * "बहु-
लाभिमानः"—इतिश्रुतत्वात् 'अभिवत्' अभिशब्दोपेतम् । तच्च
'अभिभूत्ये' शत्रूणां अभिभवस्य स्वरूपम् । किञ्च 'तत्' सूक्तं मेका-
दशर्चं भवति †, त्रिष्टुप् चैकादशाक्षराः, राजन्यश्च त्रिष्टुप्-
सम्बन्धी ; तयोर्बभयोः प्रजापतिबाहुजत्वात् । किञ्चेयं त्रिष्टुभोजः-
प्रभृतीनां हेतुत्वात् तत्स्वरूपम् । भोजो बलहेतुरष्टमी धातुः, वीर्यं
शरीरादिवलम्, इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् ; राजन्यश्चैजःप्रभृतीनां
स्वरूपभूतः । तत्रैजः पूर्वं मेवोक्तम्, 'अत्रं' चतुर्विधजातियुक्तत्वम्,
'वीर्यं' शरीरादिवलम् । एवञ्च राजयज्ञे 'तत्' तेन त्रिष्टुप्छन्दस्कां-
सूक्तपाठेन 'एनं' राजानं भोजःअत्रवीर्यैः समृद्धं करोति । किञ्च
'एतत्' सूक्तं गौरिवीत्याख्येन महर्षिणा दृष्टत्वात् गौरिवीताख्यं
भवति ‡ । यस्मादेतद् गौरिवीतं, तस्मात् 'एतत्' मरुत्व-
तीयं शस्त्रं 'समृद्धं' सम्पूर्णं भवति । 'तस्य' च गौरिवीतनाम्नः
सूक्तस्य 'ब्राह्मणं' "तद्वा एतद् यजमानजननम्"—इत्यादिना
पूर्वं मेवोक्तम् § ॥

* सीऽधमवर्षः— "जनिष्ठा उच्यते सहस्रे तुराय मन्त्रं भोजिष्ठो बहुलाभिमानः"—इति ।

† अ० सं० १०. ७१. १—११ अक्षराः । ‡ २भा० ८४५० १७५० द्र० ।

§ १प्र० २च० ८४५०—२भा० ८२५० १०५० द्र० ।

अथ निष्केवल्यशस्त्र माह — “त्वा मिद्धि हवामह इति बृह-
 स्पृष्टं भवति ; क्षत्रं वै बृहत्, क्षत्रेणैव तत् क्षत्रं समर्द्धयत्यथो क्षत्रं
 वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं ; तद्यद् बृहत्स्पृष्टं भवति, क्षत्रं
 वै बृहत्, क्षत्रेणैवैनं तत्समर्द्धयत्यथो ज्यैष्ठ्यं वै बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवैनं
 तत्समर्द्धयत्यथो अँष्ट्यं वै बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवैनं तत्समर्द्धयति”-इति ।
 “त्वा मिद्धि”-इत्यादिकस्तृचो निष्केवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रियप्रतिप-
 द्रूपः, बृहत्साम्ना आधारत्वाद् बृहद्रूपः, तेन च साम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य
 निष्पाद्यत्वात् पृष्ठस्वरूपश्च भवति । “त्वा मिद्धि”-इत्यस्या मृच्यु-
 त्यन्नं बृहत्साम ‘क्षत्रं वै’ क्षत्रियजातिरूप मेव ; अतः ‘क्षत्रेणैव’
 त्वा मिद्धीति लृचरूपेण ‘तत्’ क्षत्रं यजमानरूपं समृद्धं करोति ।
 ‘अथो’ अपि चोक्तरीत्या क्षत्र मेव बृहद्रूपं निष्केवल्यशस्त्रं च
 यजमानस्य ‘आत्मा’ देहभूतः ; ‘तत्’ तथा सति ‘यद्’ यद्दि
 बृहत्स्पृष्टशब्दद्वयवाच्यं त्वा मिद्धीत्यादिकं निष्केवल्यं भवेत्, ‘तत्’
 तेन निष्केवल्येन, क्षत्रं वै बृहदिति पूर्वं मुक्तत्वात् ‘क्षत्रेणैव’ त्वा
 मिद्धीत्यादिना बृहद्रूपेण निष्केवल्येनैव ‘एनं’ यजमानं समृद्धं
 करोति । ‘अथो’ अपि च त्वा मिद्धीत्यादिकं बृहद्रूपं ‘ज्यैष्ठ्यं
 वै’ वयोवृद्धेः स्वरूपम्, अतो ‘ज्यैष्ठ्येनैव, वयोवृद्धेनैव ‘एनं’ राजानं
 समृद्धं करोति । ‘अथो’ अपि च त्वा मिद्धीत्यादिकं बृहद्रूपं
 ‘अँष्ट्यं वै’ गुणोत्कर्ष एव ; तथा सति ‘अँष्ट्येनैव’ गुणोत्कर्षेणैव
 यजमानं समृद्धं करोति ॥

निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रतिपदं मुक्ता अनुरूप माह— “अभि त्वा
 शूर नोनुम इति रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्ययं वै लोको रथन्तर
 मसौ लोको बृहदस्य वै लोकस्यासौ लोको ऽनुरूपो ऽमुष्य लोक-
 स्यायं लोको ऽनुरूपस्तद्यद् रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्युभावेव तस्योक्तौ

यजमानाय सम्भोगिनौ कुर्वन्त्यथो ब्रह्म वै रथन्तरं , क्षत्रं बृहद् ;
ब्रह्मणि खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं, क्षत्रे ब्रह्माथो साम्न एव सयोजि-
तायै”-इति । “अभि त्वा शूर”-इत्येतं त्वचं निष्केवल्यशस्त्रस्या-
नुरूपं कुर्युः * । यद्यपि त्वा मिद्व्यभि त्वेत्येती प्रगाथी ऋग्-
हयात्मकी , तथापि प्रग्रथनेन त्वचत्वं सम्पाद्य प्रतिपदनुचरत्वं
द्रष्टव्यम् । अभि त्वेत्ययं त्वचो रथन्तरसाम्न आधारत्वाद् रथन्तर
मित्युच्यते । बृहद् रथन्तरशब्दाभ्यां विधत्तितं त्वा मिद्व्यभि
त्विति त्वचद्वयं मिलित्वा प्रशस्यते । भूलोको रथन्तरस्वरूपः ,
स्वर्गलोको बृहत्स्वरूपः ; तावेती लोकी परस्परानुरूपी ; अस्मिं-
स्लोके दत्तेन हविषा देवाः स्वर्गं जीवन्ति , स्वर्गादागतया बृहत्या
मनुष्या जीवन्ति , तदेतत् परस्पर मनुरूपत्वम् । एवं सति
बृहद् रथन्तररूपाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यां सुभावेव लोकी यजमानार्थं
समीचीनभोगयुक्ती कुर्वन्ति । ‘अथो’ अपि च प्रजापतिमुखजत्व-
साम्येन रथन्तरस्य ब्राह्मणरूपत्वात् , तदीयबाहुजत्वसाम्येन बृहत्तः
क्षत्रियरूपत्वाच्च † बृहद् रथन्तराभिधानयोस्तृचयोरनुष्ठानेन ब्रह्म-
क्षत्रयोः परस्परा प्रतिष्ठा भवति । ‘अथो’ अपि च त्वचद्वया-
नुष्ठानं निष्केवल्यशस्त्रस्य त्वचद्वयाश्रितसाम्नश्च ‘सयोजितायै’
समानस्थानत्वाय सम्पद्यते ॥

धाव्यां दर्शयति— “यदावानेति (सं० १०.७४.६) धाव्या ; तस्या
उक्तं ब्राह्मणम्”-इति । ‘तस्याः’ धाव्यायाः प्रशंसारूपं ‘ब्राह्मणं’
“तं देवा अनुवत्सर्वं वा अवोचथाः”-इत्यादिना पूर्वं मेवोक्तम् ‡ ॥

* ‘इत्येष त्वचः निष्केवल्यस्यानुरूपः कार्यः’-इति ख ।

† १भा० १८५० ५पं०, २०३५० १२पं०—तै०सं० ७. १. १. ४ ।

‡ ३५० २५० १० ख०—२भा० ८४५० ६पं० ६० ।

सामाधारभूतं प्रगाथं दर्शयति— “उभयं शृणवन्न इति
सामप्रगाथ उभयसाम्नो रूपं मुभे हि सामनी क्रियेते”--इति ।
उभयमित्यादिप्रगाथो बृहद्रथन्तरसामहयस्य स्वरूपम् ; यस्मादेते
उभयसामनी तस्मिन् प्रगाथे सामगैर्गीयते , तस्मात् तद्रूपत्वं
युक्तम् * ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षट्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त मु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति सूक्तं मभि-
वदभिभूत्यै रूपं मषाळह मुग्रं सहमान माभिरित्युग्र-
वत् सहमानवत् तच्छत्रस्य रूपं तत्पञ्चदशर्चं भवत्यो-
जो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश अोजः क्षत्रं वीर्यं
राजन्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति
तद्भारद्वाजं भवति भारद्वाजं वै बृहदार्षयेण सलोमैष
ह वाव क्षत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्तस्माद् यत्र
क्व च क्षत्रियो यजेत बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात्
तत् समृद्धम् ॥ ३ ॥

निष्क्रेवत्यशस्त्रे निविशानीयसूक्तं दर्शयति — “त सु एहि
यो अभिभूत्योजा इति (सं० ६.१८.१-१५.) सूक्तं मभिवदभिभूत्यै
रूपम्”-इति । ‘अभिवत्’ अभिशब्देऽपितं सूक्तम् । तस्माद् ‘अभि-
भूत्यै’ शत्रूणां मभिभवस्य स्वरूपम् * ॥

तस्या ऋचः तृतीयपाद मनूय प्रशंसति— “अषाळहमुयं
सहमान माभिरित्युग्रवत्, सहमानवत्, तत् क्षत्रस्य रूपम्”—
इति । उग्रशब्द-सहमानशब्द-युक्तं मिदं सूक्तम् ; तत्र शब्दद्वयवाच्यं
क्षत्रियजातेः स्वरूपम् ; क्षत्रियो ह्युग्रो भूत्वा शत्रून् अभिभवति ॥

तत्सूक्तगता ऋक्सृष्ट्यां प्रशंसति— “तत् पञ्चदशचं भवत्योजो
वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, भोजः क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेन भोजमा
क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति”—इति । पूर्वीकत्रिष्टुप्-प्रशंसावाक्यवत्
(१७१ पृ०) इदं पञ्चदशसोमप्रशंसावाक्यं व्याख्येयम् † ॥

ऋषिद्वारा सूक्तं प्रशंसति— “तद्भारदाजं भवति ; भारदाजं वै
बृहदार्षेयेण सलोमा”—इति । भारदाजेन दृष्टत्वादिदं सूक्तं
‘भारदाजम्’, ‘बृहत्’ सामापि तथा भारदाजम् । तादृशबृहद्-
योगादयं क्रतुः ‘आर्षेयेण सलोमा’ आर्षेयो भरदाजमुनिसम्बन्धः,
लौमशब्देन केशयुक्तो मूर्धोपलक्ष्यते ; ‘सलोमा’ सशिरस्कः, सम्पूर्णं
इत्यर्थः । भारदाज-मुनिदृष्टस्य बृहतः सम्पूर्णत्वाद् बृहद्द्वारा
मुनिसम्बन्धे ‡ सति क्रतोरपि सम्पूर्णत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इदानीं बृहद्रथन्तरसामोपेतप्रकृतयज्ञक्रतुसमृद्धि § मृपजीव्यैक-

* प्रकृतौ तु इन्द्रस्य नू वीर्यं मिति विहितम् (२भा० १११७०) २० ।

† “पिमा सोमं त सु एहिति मध्यन्दिनः, तयोरेकादिके पुरस्तादन्वे वा शसेयुः”—इति
आश्व० श्रौ० ८, ५, ४, ५ ।

‡ ‘सम्पूर्णत्वाद् भारदाजमुनिसम्बन्धे’-इति ख ।

§ ‘क्रतुसम्बन्धे’-इति ख ।

सामकेऽपि क्षत्रिययज्ञे पृष्ठस्तोत्रस्य बृहत्सामसाध्यत्वं विधत्ते—
 “एष ह वाव क्षत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्तस्माद् यत्र क्व च
 क्षत्रियो यजेत , बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात् , तत् समृद्धम्”— इति ।
 ‘यः’ क्रतुः द्विसामकत्वेन * बृहत्पृष्ठोपेतः , एष एव क्षत्रिययज्ञः
 ‘समृद्धः’ सम्पूर्णः । यस्मादेवं, तस्माद् ‘यत्र क्व च’ एकसामकेन
 अपि क्रतुना क्षत्रियो यजेत , तत्र पृष्ठस्तोत्रं बृहत्सामयुक्तं मेव
 कुर्यात् । ‘तत्’ एतदनुष्ठानं ‘समृद्धं’ सम्पूर्णं भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षट्त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एकाहिका होत्रा एता वै शान्ताः कृष्णाः प्रति-
 ष्ठिता होत्रा यद्वैकाहिकाः शान्त्यै कृष्णैः प्रतिष्ठित्या
 अप्रच्युत्यै ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसमृद्धाः सर्वरूप-
 तायै सर्वसमृद्धैः सर्वरूपाभिर्होत्राभिः सर्वसमृद्धाभिः
 सर्वान् कामानवाप्नुवामेति तस्माद् यत्र क्व चैकाहा
 असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा एकाहिका एव तत्र होत्राः†

* ‘द्विसामको’—इति ख ।

† ‘होत्रा’—इति निरिसर्गपाठः ग, ङ । एव सुत्तरनापि यण्परि सकारे ।

सुस्तरसमूहं मुख्यं एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहु-
 रोजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदशं भोजः क्षणं वीर्यं
 राजन्यस्तदेन भोजसा क्षणेण वीर्येण समर्हयति
 तस्य त्रिंशत्सुतशस्त्राणि भवन्ति चिंशदक्षरा वै
 विराड् विराळन्नाद्यं विराज्येवैनं तदन्नाद्ये प्रति-
 ष्ठापयति तस्मात् तदुक्त्यः पञ्चदशः स्यादित्याहु-
 र्ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्याद् ब्रह्म वै स्तोमानां
 त्रिवृत् क्षणं पञ्चदशो ब्रह्म खलु वै क्षत्रात् पूर्वं ब्रह्म
 पुरस्तान् म उग्रं राष्ट्रं मव्यथ्य मसदिति विशः सप्त-
 दशः शौद्रो वर्णं एकविंशो विशञ्चैवास्मै तच्छौद्रञ्च
 वर्णं मनुवर्त्मानौ कुर्वन्त्यथो तेजो वै स्तोमानां त्रिवृ-
 दीर्यं पञ्चदशः प्रजातिः सप्तदशः प्रतिष्ठेकविंशस्तदेनं
 तेजसा वीर्येण प्रजात्या प्रतिष्ठयान्ततः समर्हयति
 तस्माज्ज्योतिष्टोमः स्यात् तस्य चतुर्विंशति सुतशस्त्रा-
 णि भवन्ति चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरे
 कृत्स्नं मन्नाद्यं कृत्स्नं एवैनं तदन्नाद्ये प्रतिष्ठाप-
 यति तस्माज्ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यादग्नि-
 ष्टोमः स्यात् ॥ ४ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

माध्यन्दिनसवने होतुः शस्त्रविशेष मभिधाय होतृकारणा
विशेषाभावं दर्शयति— “एकाहिका होत्रा ; एता वै शान्ताः
ऋषाः प्रतिष्ठिता होत्रा, यदैकाहिकाः शान्त्यै ऋषौ प्रतिष्ठित्या
अप्रच्युत्यै ; ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसमृद्धाः , सर्वरूपतायै सर्व-
समृद्धौ, सर्वरूपाभिर्होत्राभिः सर्वसमृद्धाभिः , सर्वान् कामानवाप्र-
वामेति, तस्माद् यत्र क्व चैकाहा असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा एका-
हिका एव तत्र होत्राः स्युस्तत्समृद्धम्”—इति । मैत्रावरुणब्राह्मण-
स्य ऋषिवाक्यानां याः क्रियास्ताः ‘होत्राः’ * , ताश्च ‘एका-
हिकाः’ एकाहे प्रकृतिरूपे विहिता एवात्र विकृतिरूपे क्षत्रियधर्म-
कर्तव्याः । ‘एताः’ च होत्राः शान्तत्वादिगुणकाः । शान्तादि-
शब्दार्थाः पूर्ववद् (१६५पृ०) व्याख्येयाः । ‘ताः’ चैकाहिका
होत्राः ‘सर्वरूपाः सर्वसमृद्धाश्च भवन्ति’ तत्तद्विकृतिषु होतृकारणां
ये ये विशेषा उक्ताः , तद्रूपत्वं सर्वरूपत्वम् ; तत्तत्फलसमृद्धिः
सर्वसमृद्धिः ; एतच्चोभयं मिन्द्राभिष्टवनेन क्षत्रियस्य प्रतिपादन-
सामर्थ्यात् सम्पद्यते । अतः ‘सर्वरूपतायै’ सर्वलोकप्राप्तयर्थं, तत्र
च सर्वभोगसमृद्धयर्थम् , उक्ता होतृकाः सम्पद्यन्ते । ततः क्षत्रियाः
पुरुषाः सर्वरूपाभिः सर्वसमृद्धाभिरैकाहिकाभिर्होत्राभिः सर्वान्
कामानवाप्रवामेति अभिप्रायेण एकाहिकानुष्ठानं कुर्युः † ।
एकाहाश्च द्विविधाः,— सर्वस्तोम-सर्वपृष्ठाः, तद्विपरीताश्च । पृष्ठे
षष्ठहे प्रतिपादिताः त्रिष्टत्-पञ्चदश-सप्तदश-एकविंश-त्रिणव-
त्रयस्त्रिंशरूपाः षट्सङ्ख्याकाः सर्वे स्तोमाः । तस्मिन्नेव पृष्ठषष्ठहे
रवन्तर-बृहद्-वैरुप-वैराज-शाक्तर-रैवतानि षट्सङ्ख्याकानि सर्व-

* इमां २४७पृ० १८पं०, २७७पृ० १०पं० इ० ।

† ‘एकाहिकहोत्रानुष्ठानं’-इति च ।

पृष्ठानि * । तैः सर्वैः स्तोमैः पृष्ठेषु युक्तेभ्य एकाहेभ्यो व्यतिरिक्ताः कतिपयस्तोमपृष्ठयुक्ता एकाहाः 'असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाः' च । यस्माद् एकाहिका होत्राः पूर्वोत्तरीत्या प्रशस्ताः , तस्मात् यत्र कापि असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाश्चैकाहा अनुष्ठेयन्ते , तत्र सर्वत्र एकाहिका एव होत्राः स्युः ; न तु नूतनो विशेषः कश्चिदस्ति । 'तत्' तादृशं कर्म 'समृद्धं' फलेन सम्पूर्णम् ॥

अथ क्षत्रिययज्ञस्य संस्थाविशेषो निर्णेतव्यः , तदर्थं मादौ केषाञ्चित् पक्षं मुपन्यस्यति— "उक्थ्य एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहुरीजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश , ओजः क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति"—इति । 'अयं' क्षत्रिययज्ञ उक्थ्यसंस्थ एव † ; सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोम एव स्यादित्येव मेके ब्रह्मवादिन आहुः । ओजो वा इत्यादिकं पूर्ववद् (१७५ पृ०) व्याख्येयम् ॥

उक्थ्ये स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति -- "तस्य त्रिंशत् सुतशस्त्राणि भवन्ति ; त्रिंशदक्षरा वै विराड् , विराळन्नाथं विराज्येवैनं तदन्नाथे प्रतिष्ठापयति ; तस्मात् तदुक्थ्यः पञ्चदशः स्यादित्याहुः"—इति । 'तस्य' उक्थ्यस्य पञ्चदश स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणि ‡ इत्येवं त्रिंशत् सङ्ख्या ; तथा सत्यक्षरद्वारा विराड् रूपत्वाद् , विराजसाक्षसाधनत्वात् 'एनं' यजमानं विराट्साभ्येन अन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति , 'तस्मात्' एव पञ्चदशस्तोत्रशस्त्रत्वात्

* २भा० १६५० * , २१६— २१९ पृ० द्र० ।

† उक्थ्यक्रतुप्रयोगः ३५० ५५० (२भा० २१४—२५४ पृ०) द्र० ।

‡ "पञ्चदशीक्थ्यस्य स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि"—इति २भा० १९० पृ० । "पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि, स मासः"—इति ता० ब्रा० ४, २, ९ ।

‘तदुक्थः’ स चतुर्विंशत्यसंख्यः पञ्चदशस्तोमयुक्तः स्यात् ।
अत्येवं केचिदाहुः ॥

अथ स्वपक्षमाह— “ज्योतिष्टोम एवान्निष्टोमः स्याद्”—इति ।
योऽयं चतुर्विंशत्यां ज्योतिष्टोमः, सोऽन्निष्टोमसंख्य एव स्यात् ॥

तस्मिन्निष्टोमे ये त्रिविदादयश्चत्वारः स्तोमास्तान् ब्राह्मणादि-
वर्षचतुष्टयरूपेण तेजसादिगुणचतुष्टयरूपेण च प्रशंसति— “ब्रह्म
वै स्तोमानां त्रिवृत्, अत्र पञ्चदशौ, ब्रह्म खलु वै चत्वारः पूर्व,
ब्रह्म पुरस्तान् म उग्रं राष्ट्र मव्यथ्य मसदिति ; विशः सप्तदशः ;
शौद्रो वर्षे एकविंशो ; विशश्चैवास्मै तच्छीद्रं च वर्षे मनुवर्मानो
कुर्वन्त्यथो तेजो वै स्तोमानां त्रिवृद्, वीर्यं पञ्चदशः, प्रजातिः सप्त-
दशः, प्रतिष्ठैकविंशस्तदेन तेजसा वीर्येण प्रजात्या प्रतिष्ठयान्ततः
समर्षवति ; तस्मान्ज्योतिष्टोमः स्यात्”—इति । प्रजापतेर्मुखबाहु-
मध्यदेशपादेभ्य उत्पत्तिसाम्यात् त्रिविदादिस्तोमानां ब्राह्मणादि-
वर्षचतुष्टयरूपत्वम् * । तत्र ब्राह्मणपूर्वकं राष्ट्रं भदीयं मुग्रं मव्यथ-
नीयं चास्वित्यभिप्रायेण चतुर्विंशत्यस्य त्रिवृत्-पञ्चदशौ क्रमेण अनु-
ष्ठेयो । सप्तदशैकविंशत्योनुष्ठानेन वैश्वशूद्रौ वर्षौ चतुर्विंशत्यानुगा-
मिनौ कुर्वन्ति । त्रिविदादिस्तोमानां तेजोवीर्यप्रजननप्रतिष्ठासाध-
नत्वात् तत्तद्रूपत्वम् । तेषां मनुष्ठानेन ‘एनं’ चतुर्विंशत्यम् ‘अन्ततः’
व्यस्यन्ते तेजसादिभिः समृद्धं करोति । तस्मात् चतुर्विंशत्यस्य
त्रिविदादिष्टोमचतुष्टयविशिष्टो ज्योतिष्टोमः स्यात् ॥

अन्निष्टोमसंख्ये तस्मिन् स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति— “तस्य
चतुर्विंशति स्तोत्रशस्त्राणि भवन्ति ; चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः,
संवत्सरे षट्स्र मवाह्यं, षट्स्र एवेनं तदवाह्ये प्रतिष्ठापयति ;

* १भा० १८४० १५०, २०२४० १२५०—ते० सं० ०. १. १. ४ ।

तस्मात्प्रोतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यादग्निष्टोमः स्यात्”-इति ।
 ‘तस्य’ अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
 शस्त्राणि , एवं चतुर्विंशतिसङ्ख्या ; ततोऽर्द्धमासद्वारा संवत्सरत्वम् ;
 संवत्सरे च द्विः सस्यानां पथ्यमानत्वादन्नाद्यं ‘कृत्स्नं’ सम्पूर्णं
 भवति* । तेन ‘एनं’ यजमानं सम्पूर्णे एव अन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ।
 तस्मात् अत्रियस्य ज्योतिष्टोमो अग्निष्टोमसंस्थ एव स्यात् , न
 तूक्यसंस्थः । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः † ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (षट्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो हेयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादिशतौ
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

---

* “चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तोत्रसङ्ख्या”-इति १५० ४५० (१भा० १२।४०) । अपि
 ता० ब्रा० ४. ३. १२ एव नैव ।

† “अथ राजकुशाः (९. १. १)”-इत्याद्यायसायनयन्त्र प्रकाशोक्तः ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

अथातः पुनरभिषेकस्यैव सूयते इ वा अस्य चक्रं
यो दीक्षते क्षत्रियः सन्त्य यदा ऽवभृथादुदेत्यानू-
बन्ध्ययेष्टोदवस्यत्यथैन मुदवसानीयायां संस्थितायां
पुनरभिषिञ्चति तस्यैते पुरस्तादेव सम्भारा उपकृप्ता
भवन्त्यौदुम्बरासन्दी तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युर-
रत्निमात्राणि शीर्षणानूच्यानि मौञ्जं विवयनं व्याघ्र-
चर्मास्तरणं मौदुम्बरश्चमस उदुम्बरशाखा तस्मि-
न्नेतस्मिंश्चमसे ऽष्टातयानि निषृतानि भवन्ति दधि
मधु सर्पिरातपवर्ष्या आपः शष्पाणि च तोक्नानि च
सुरा दूर्वा तद्वैषा दक्षिणा स्फावर्त्तनिर्वेदेर्भवति
तत्रैतां प्राची मासन्दीं प्रतिष्ठापयति तस्या अन्तर्वेदि
द्वौ पादौ भवतो बहिर्वेदि द्वावियं वै श्रीस्तथा एतत्
परिमितं रूपं यदन्तर्वेद्यथैष भूमा ऽपरिमितो यो
बहिर्वेदि तद्यदस्या अन्तर्वेदि द्वौ पादौ भवतो
बहिर्वेदि द्वा उभयोः कामयोरुपाप्तौ यश्चान्तर्वेदि
यश्च बहिर्वेदि ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सुतशस्त्रविशेषोऽस्य क्षत्रियस्योपवर्णितः ।

क्रतौ समाप्ते ऽथ पुनरभिषेकोऽत्र वर्ण्यते ॥

त मेत मभिषेकं प्रतिजानीते — 'अथातः पुनरभिषेकस्यैव'
-इति । 'अथ' क्रतुसमाप्तान्तरम्, यतः क्षत्रियो ऽभिषेक
मर्हति, 'अतः' कारणात् पुनरभिषेकस्यैव, विधिरुच्यत इति
शेषः * । राज्ञः पूर्वं मभिषिक्तत्वादयं पुनरभिषेको भवति ।
इतरस्यापि क्षत्रियस्य माहेन्द्रग्रहाय प्रसृते सत्यभिषेकस्य आध्वर्य-
वस्य विद्यमानत्वात् † अयं पुनरभिषेको भवति ॥

त मेव विधत्ते — "मूयते च वा अस्य क्षत्रं यो दीक्षते क्षत्रियः
सम्भ्र यदा ऽवभृथादुदेत्यानूबन्धयेष्टोदवस्यत्यथैन मुदवसानीयायां
संस्थितायां पुनरभिषिञ्चति"—इति । 'यः' पुमान् क्षत्रियः सन्
'दीक्षते' दीक्षां प्राप्नोति, 'अस्य' क्षत्रस्य पुरुषस्य 'क्षत्रं' सर्वेषां
प्राणिनां क्षतात् क्षाणम् 'मूयते' प्रवर्त्तते । तस्मात् 'सः' क्षत्रियो
यदा 'अवभृथादुदेत्य' अवभृथाख्यं कर्म समाप्तं कृत्वा, 'अनूब-
न्धया' तदाख्यया कया चित् पशुस्थानीयया 'इष्ट्या' यागं कृत्वा,
पश्चात् 'उदवस्यति' उदवसानीयाख्ययेष्ट्या कर्मविसानं करोति,
'अथ' तदानीम् 'एनं' क्षत्रिय मुदवसानीयेष्टौ समाप्तायां पुनरपि
कर्माङ्गत्वेन ऋत्विजो ऽभिषिञ्चेयुः ॥

* "तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्त मभिषिञ्चति पुरस्ताद् ब्राह्मणो ऽभिषिञ्च्यध्वर्युर्वा, यो वास्य
पुरीहितो भवति; पश्चादितरे ०—० इदं सर्वं यो राजसूयेन यजते"—इत्यादि श्रुतं
ब्रा० ५. ४. २. १—५ ।

† "तं वै माध्वन्दिने सवने ऽभिषिञ्चति ०—० अग्रहीते माहेन्द्रं"—इत्यादि श्रुतं
ब्रा० ५. ३. ५. १ । 'माहेन्द्रं यद् अग्रहीते सीमरसीनापूर्णं, सवत्वतीयानो इत्यर्थः'—इति
तत्र सा० भा० ।

तस्याभिषेकस्य साधनानि विधत्ते — “तस्यैते पुरस्तादेव
सन्धारा उपकृता भवन्थौदुम्बर्यासन्दी ; तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः
स्युररत्त्रिमात्राणि शीर्षण्यनूच्यानि ; मौञ्जं विवयनं, व्याघ्रचर्म-
स्तरण, मौदुम्बरसमस, उदुम्बरशाखा ; तस्मिन्नेतस्मिंश्चमसे ऽष्टा-
तयानि निपुतानि भवन्ति,— दधि मधु सर्पिरातपवर्ष्या आपः
शय्याणि च तोक्मानि च दूर्वा”—इति । ‘तस्यै’ पुनरभिषेकस्य
‘एते’ वक्ष्यमाणाः ‘सन्धाराः’ सम्पादनीया द्रव्यविशेषाः ‘पुरस्तादे-
वोपकृताः’ अभिषेककालात्प्रागेव सम्पादिता भवेयुः । के वसु-
विशेषाः सम्पादनीयाः ? ते ऽभिधीयन्ते । उदुम्बरकाष्ठैर्निर्मिता
का चिदासन्दी । ‘तस्यै’ तस्या आसन्द्याः चत्वारः पादाः प्रादेश-
परिमिताः ; तेषां पादानां शिरस्युपरिभागे ऽवस्थितानि ‘शीर्ष-
ण्यानि’, अन्वक्तियोगवस्थितानि काष्ठानि ‘अनूच्यानि’, तानि
शीर्षण्यनूच्यानि’ * अरत्त्रिपरिमितानि । प्रादेशद्वय भरत्त्रिः ।
‘विवयनं’ विविधं वयनं रज्जुना मोतप्रोतरूपेण संयोजनम्, तच्च
‘मौञ्जं’ मुञ्जवृक्षेण निर्मितम् । ईदृश्या आसन्द्या उपरि आस्तरणं
व्याघ्रचर्म । दध्यादिप्रक्षेपार्थः प्रौढ उदुम्बरकाष्ठनिर्मितसमसः ।
तथा काचित् मूक्षा ‘उदुम्बरशाखा’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन् औदुम्बरे’
प्रौढे चमसे वक्ष्यमाणदध्यादिद्रव्याणि ‘अष्टातयानि’ । अत्र द्वितय-
त्रितयादिवत् “सङ्ख्याया अवयवे तयप्”—इति (पा० ५. २. ४२. सू०)

* वक्ष्यमाणपरिष्ठात् तृतीयाध्यायीयाद्यत्राण्यर्थे — ‘अनूच्ये पादद्वयवर्षिणी फलके’-
इति । “आसन्दी समभरण । तस्या शीर्षश्च वसन्त्यर्हो पादाराम्नां, शरश्च वषोश्च ही ।
हृद्द्वय रघन्तरं चानूच्ये च आभां, दध्यादिप्रक्षेपं च वामदक्षं च तिरये”—इति अथ० सं०
१५. १. १-५ । “अतुःसक्तयः पादा भवन्ति, अतुःसक्तौनूच्यानि”—इति शत० ब्रा० ६.
७. १. १५ । “चत्वारः पादास्तयार्थानूच्यानि”—इति च तत्रैव २८ ।

ब्रूयन्ते तयम् प्रत्ययः । अष्टसङ्ख्याका अवयवा येषां दध्वादीनां
ताम्यष्टातयानि । दीर्घश्चान्दसः । तानि च 'त्रिषुतानि'
नितरां सुतानि प्रक्षिप्तानि भवन्ति । वमसे प्रक्षेपणीयान्यष्ट-
द्रव्याणि कानि ? इति, तान्युच्यन्ते — दधि, मधु, सर्पिरित्येतानि
त्रौणि प्रसिद्धानि ; आतपयुक्तवर्षभवाः 'आतपवर्षाः' * , तादृश्व
आपश्चतुर्थं द्रव्यम् ; 'शब्दाणि' श्यामलणानि , पञ्चमं द्रव्यम् ;
'तोकानि' अङ्गुराणि षष्ठं द्रव्यम् ; सुरा, दूर्वेति द्रव्यद्वयं प्रसिद्धम् ॥

सम्पादिताया आसन्ध्याः प्रतिष्ठापनं विवक्षते — "तद्येषा
दक्षिणा स्फावर्त्तनिर्वेदेर्भवति , तत्रेतां प्राची मासन्दीं प्रतिष्ठा-
पयति ; तस्या अन्तर्वेदि ही पादौ भवतो बहिर्वेदि हावियं वै
श्रीस्तस्या एतत्परिमितं रूपं यदन्तर्वेद्यथैष भूमा परिमितो यो
बहिर्वेदि ; तद् यदस्या अन्तर्वेदि ही पादौ भवतो, बहिर्वेदि हा,
उभयोः कामयोरुपासैश्च यथाऽन्तर्वेदि यच्च बहिर्वेदि" - इति । पुरा
वेदिपरिग्रहार्थं स्फोरन लेखात्रयं कृतम् — दक्षिणा प्रतीच्युदीची
च । तत्र देवयजनदेशे येषां वेदेः सम्बन्धिनी दक्षिणा 'स्फावर्त्तनिः'
स्फास्य रेखा भवति , 'तत्र' तस्यां रेखायाम् 'एताम्' आसन्दीं
'प्राचीं' प्रागग्राम् अवस्थापयेत् । 'तस्याः' आसन्ध्या उत्तरदिग्गती
ही पादावन्तर्वेदि तिष्ठतः ; दक्षिणदिग्गती ही पादौ बहिर्वेदि
स्थापनीयौ । 'द्वयं' भूमिः 'श्रीर्वै' सम्पद्रूपैव । 'तस्याः'
भूमेरन्तर्वेदि यद् रूप मभिः , एतत् 'परिमितम्' अल्पम् , अथ
बहिर्वेदि 'यः' प्रदेशोऽस्ति , एष 'भूमा' बहुलः अत एव 'अपरि-

* "अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः" - इति कात्या० श्रौ० १५. ४. ५ । 'आतपे
वर्षन्ति, ताः अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्राजित आकाशात् पततीरादाय गृह्णाति'
- इति तद-व्याख्यानम् ।

मितः' इयानिति परिच्छेदरहितः । एवं सति वेदेर्मध्ये बहिष्वा-
सन्त्या द्वौ द्वौ पादाविति यदस्ति , तदुभयोः कामयोः प्राप्तौ
भवति,— यच्च कामो वेदिमध्ये लभ्यते, यच्च अन्यः कामो वेदेर्बहि-
र्लभ्यते, तदुभयसिद्धयर्थं मेवं स्थापन मिति ॥ १ (५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

व्याघ्रचर्मणास्तृणात्युत्तरलोम्ना प्राचीनग्रीवेण
क्षत्रं वा एतदारण्यानां पशूनां यद् व्याघ्रः क्षत्रं
राजन्यः क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्चयति तां पश्चात्
प्राङ्पुषिभ्याच्च जानु दक्षिण मभिमन्त्रयत उभाभ्यां
पाणिभ्यां मालभ्याग्निष्टा गायत्रां सयुक् छन्दसा-
रोहतु सवितोष्णिहा सोमो ऽनुष्टुभा बृहस्पतिर्बृहत्या
मित्रावरुणौ पङ्कान्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वेदेवा जगत्या
तानह मनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वारा-
ज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्या-

माधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीत्येता मास-
 न्दी मारोहेद्दक्षिणेनागे जानुनाथ सन्धेन तत्तद्वितीङ्
 चतुरस्ररैवै देवाश्छन्दोभिः सयूग् भूत्वैतां श्विय
 मारोहन्यथा मेत एतर्हि प्रतिष्ठिता अग्निर्गायत्रा
 सवितोष्णिहा सोमो ऽनुष्टुभा बृहस्पतिर्वृहत्या
 मित्रावरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिषट्पुभा विश्वेदेवा जगत्या
 ते एते अभ्यनूच्येते अग्नेर्गायत्राभवत्सयुग्वेति कल्पते
 ह वा अस्मै योगक्षेम उत्तरोत्तरिणीं ह श्विय मश्रुते
 ऽश्रुते ह प्रजाना मेष्वर्य माधिपत्यं य एव मेता
 अनु देवता एता मासन्दी मारोहति क्षत्रियः सन्नथेन
 मभिषेक्ष्यन्नपां शान्तिं वाचयति शिवेन मा चक्षुषा
 पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे । सर्वाः*
 अग्नौ रप्सुषदो हुवे वो मयि वर्चो बल मोजो
 निधत्तेति नैतस्याभिषिषिचानस्याशान्ता आपो वीर्यं
 निर्हणन्निति † ॥ २ (६) ॥

प्रतिष्ठिताया आसन्ध्या उपरि चर्मास्तरणं विधत्ते — “व्याघ्र-
 चर्मणासृणाल्यत्तरलोम्ना प्राचीनशीवण ; क्षत्रं वा एतदारण्यानां
 पशूनां यद् व्याघ्रः, क्षत्रं राजन्यः, क्षत्रेणैव तत् क्षत्रं समर्हयति”-
 इति । उत्तर मूर्धभागे लोमानि यस्य चर्मणस्तत् ‘उत्तरलोम’,
 प्राच्यां दिशि शीवा यस्य चर्मणस्तत् ‘प्राचीनशीवम्’ । तादृशेन

* “सर्वाः”-इति ख, ग ।

† “निर्हणन्निति”-इति ख, ग, ज ।

व्याघ्रचर्मणा ता मासन्दी मास्तृणीयात् । अरथ्ये एवावस्थिता
आरथ्याः पशवो हरिणादयः । यो व्याघ्रोऽस्ति एतदारथ्यपशूनां
मध्ये 'क्षत्रं वै' क्षत्रियवच्छूरः ; योऽयं 'राजन्यः' यजमानः, सोऽपि
'क्षत्रं' क्षत्रियजातित्वाच्छूरः । अतश्चर्मास्तरणाद् व्याघ्रचर्मरूपेण
'क्षत्रेणैव' यजमानरूपं 'क्षत्रं' समृद्धं करोति ॥ .

आमन्था अभिमन्त्रणं विधत्ते — "तां पश्चात्प्राङ्पुविश्याच्च
जानु दक्षिणं मभिमन्त्रयत उभाभ्यां पाणिभ्या मालभ्य" — इति ।
प्रतिष्ठापिताया आमन्थाः पश्चाद् भागे यजमानः प्राङ्मुख उप-
विश्य, दक्षिणं यत् जान्वस्ति, तत् 'आच्य' भूमिसृष्टं यथा भवति
तथा न्यग्भूतं कृत्वा, सव्यजानु जर्हमुखं मेवावस्थाप्य, उभाभ्यां
पाणिभ्यां मासन्दीम् 'मालभ्य' सृष्ट्वा, वक्ष्यमाणमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति — "अग्निद्वा गायत्र्या सयुक् छन्दसा-
रोहत, सवितोऽग्निद्वा, सोमोऽनुष्टुभा, इन्द्रस्यतिर्वृहत्या, मित्रा-
वरुणी पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या, तानह मनु राज्याथ
साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय
माहाराज्यायः धिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीति" — इति ।
हे आसन्दि । 'त्वा' त्वां गायत्र्या छन्दसा 'सयुक्' सहितः
अग्निः आरोहतु । 'उष्णिद्वा' छन्दसा सहितः सविता आरोहतु ।
एव' सोमइन्द्रस्यतिमित्रावरुणेन्द्रविश्वेदेवाः अनुष्टुवादिच्छन्दोभिः
सहिताः त्वा मारोहन्तु । 'तान्' अग्नादीन् देवान् 'अनु' पश्चाद्
अहम् आरोहामि । किमर्थम् ? राज्यादिसिद्धयर्थम् । 'राज्यं'
देशाधिपत्यम् । 'साम्राज्यं' धर्मेण पालनम् । 'भौज्यं' भोग-
समृद्धिः । 'स्वाराज्यम्' अपराधीनत्वम् । 'वैराज्यम्' इतरेभ्यो
भूपतिभ्यो वैगिष्यम् । एतदुक्तं मैहिकम्, अथासुषिकं सुच्यते —

‘पारमेष्ठ्यम्’ प्रजापतिलोकप्राप्तिः । तत्र ‘राज्य’ ऐश्वर्यम् ।
‘माहाराज्यं’ तत्रत्येभ्यसाधिक्यम् । ‘आधिपत्यं’ इतरान् प्रति
स्वामित्वम् । ‘स्वास्थ्यम्’ अपारतत्रयम् । ‘आतिउत्वं’ चिरकाल-
वासित्वम् ॥

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणाद्द्वा मारोहणं विधत्ते— “इत्येता
मासन्दी मारोहेद्दक्षिणेनाग्रे जानुनाथ सव्येन”—इति । ‘इति’—
शब्दः पूर्वोक्त मभिमन्त्रणमन्त्र’ परामृशति । तेनैव मन्त्रेण
‘एताम्’ आसन्दी मारोहेत् । तत्रायं प्रकारः -- दक्षिणेन जानुना
प्रथमं समारोहेत्, ततः सव्येनारोहेत् ॥

आरोहणं प्रशंसति— “तत्तदितीर्”-इति । ‘तत्’ आरो-
हणम्, ‘तत्’ आरोहणम्, ‘इति’ एवं सर्वे जनाः पूजयन्ति ।
पूजार्थेयं श्रुतिः ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— “चतुरक्षरैर्वै देवाश्छन्दोभिः सयुग्
भूत्वैतां त्रिय मारोहन् यस्या मेत एतर्हि प्रतिष्ठिता ; अग्निर्गा-
यत्रा, सवितोष्णिहा, सोमो ऽनुष्टुभा, बृहस्पतिर्वृहत्या, मित्रा-
वरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा, विष्टेदेवा जगत्या”-इति । चत्वार्यक्षरा-
ण्येकैकस्याश्छन्दसः ‘उत्तराणि’ अधिकानि तेषु गायत्रादिषु
जगत्यन्तेषु छन्दसु, तानि ‘चतुरक्षराणि’ ; तादृशीश्छन्दोभिः
‘सयुग् भूत्वा’ साहित्यं प्राप्य, ‘देवाः’ अग्न्यादयः ‘एताम्’ आसन्दीं
‘त्रियम्’ ऐश्वर्यरूपाम् आरोहन् । ‘यस्याम्’ आसन्द्याम् ‘एते’
अग्न्यादयः इदानीं मपि प्रतिष्ठिता वर्तन्ते । देवाश्छन्दोभिः सयुग्
भूत्वेत्ययं मर्थो अग्निर्गायत्रेत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

उक्तं मर्थं मन्त्रसंवादेन दृढयति— “ते एते अभ्यनूच्येते अग्ने-
र्गायत्राभवत्सयुग्मेति”—इति । ‘ते एते’ देवाश्छन्दसी परस्परसहिते

कथा चिदुचो अभ्यनूच्येते । सेय मृगग्निरित्यादिका (१८८५०) ।
येयं गायत्री, सेय मग्नेः 'सयुग्वा' सहवामिन्यभवत् । 'इति'
तस्या ऋचोऽर्थः ॥

क्षत्रियस्यारोहणं प्रशंसति— "कल्पते ह वा अस्मै योगक्षेम
उत्तरोत्तरिणीं ह त्रिय मश्रुते, ऽश्रुते ह प्रजाना मैश्वर्यं माधिपत्यं,
य एव मेता अनु देवता एता मासन्दी मारोहति क्षत्रियः सन्"—
इति । 'यः' पुमान् क्षत्रियः सन् एतः देवता अनु स्वयं मपि
उक्तेन प्रकारेण एता मासन्दी मारोहति, 'अस्मै' क्षत्रियाय
'योगक्षेमः' 'कल्पते' सिध्यति । अप्राप्तस्य लाभस्य प्राप्तिर्वागः,
प्राप्तस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमः, योगसहितः क्षेमो 'योगक्षेमः' ।
क्षिप्त्राय क्षत्रियः 'उत्तरोत्तरिणी' दिनेदिने वर्धमानां त्रियं
प्राप्नोति ; तथा सर्वानां प्रजानाम् 'मैश्वर्यं' नियामकत्वम्,
'माधिपत्यम्' अधिकत्वेन पालनञ्च प्राप्नोति ॥

अभिषेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनं विधत्ते— "अथैन मभि-
षेक्ष्यन्नपां शान्तिं वाचयति"—इति । 'अथ' आसन्द्धारोहणानन्त-
रम्, 'एनम्' आरूढं क्षत्रियं ग्रोऽन्योऽभिषेक्षति, स पुमान्
'अपां' शान्तिं जलदेवतानां शान्तिकरं मन्त्रं 'वाचयेत्' क्षत्रियस्य
अग्ने स्वयं सक्तदुक्ता तं क्षत्रियं पाठयेत् ॥

एतं शान्तिमन्त्रं दर्शयति— "शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः
शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे । सर्वा अग्नी रप्सुषदो हुवे वो मयि
वर्ची बल मोजो निधत्सेति"—इति । हं 'आपः' देवताः !
'शिवेन' शान्तेन अनुग्रहयुक्तेन चक्षुषा मा मवलोकयत, तथा
'शिवया' शान्तया 'तन्वा' मदीयां त्वचं मुपस्पृशत । 'अप्सु' जलेषु
सीदन्तीति 'अप्सुषदः' और्वादयोऽग्नयः, तान् अग्नीन् सर्वान्

‘वः’ युष्मदर्थं ‘हुवे’ आह्वयामि , यूय मपि ‘वर्चः’ कान्तिः
शरीरबलम् , तत्कारणम् ‘अोजः’ च मयि ‘निधत्त’ सम्पादयत ॥

तदेतच्छान्तिमन्त्रवाचनं प्रशंसति — “नैतस्याभिषिषिचानस्या-
शान्ता आपो वीर्यं निर्हणन्निति”-इति । ‘अशान्ताः’ उग्रा
आपः । तथा च अन्यत्र श्रूयते — “दिव्या आपो ऽशान्ताः”-
इति ताश्चापः शान्तिवाचनाभावे ‘अभिषिषिचानस्य’ अभिषेकं
प्राप्तस्य ‘एतस्य’ क्षत्रियस्य वीर्यं ‘निर्हण्युः’ विनाशयेयुः, सति तु
शान्तिपाठे ‘न निर्हणन्’ * नैव विनाशयन्ति,—‘इति’ अभिप्रायेण
शान्तिं वाचयेत् ॥ २ (६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथैन मुदुस्वरशाखा^१ मन्तर्जायाभिषिञ्चतीमा
आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य
वर्द्धनौरिमा राष्ट्रभृतो ऽमृताः । याभिरिन्द्र मभ्यषि-
ञ्चत् प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं ।
ताभिरङ्गिरभिषिञ्चामि त्वा महं राज्ञां त्वमधिराजो

* ‘न निर्हणन्’-इति क ।

भवेह । महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां ।
 देवो जनित्राजीजनद् भद्रा जनित्राजीजनद् । देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
 मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि
 बलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्याय । भूरिति य इच्छेदिम
 मेव प्रत्यन्न मद्यादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुषं भूर्भुव
 इत्यथ य इच्छेत् त्रिपुरुषं वा ऽप्रतिमं वा भूर्भुवः
 स्वरिति तद्वैक आहुः सर्वाग्निर्वा एषा यदेता व्याहृ-
 तयो ऽतिसर्वेण हास्य परस्मै कृतं भवतीति त मेतेना-
 भिषिञ्चेद्देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रिये-
 णाभिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्यायेति तदु
 पुनः परिचक्षते यदसर्वेण वाचो ऽभिषिक्तो भवती-
 श्वरो ह तु पुरायुषः प्रेतोरिति ह स्माह मत्यकामो
 जाबालो य मेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चतीतीश्वरो
 ह सर्वं मायुरैतोः सर्वं साप्रोद्विजयेनेत्यु ह स्माहोद्वा-
 लक आरुणिर्य मेताभिव्याहृतिभिरभिषिञ्चतीति त
 मेतेनैवाभिषिञ्चेद् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्च-
 सेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसे

ऽन्नाद्याय' भूर्भुवस्स्वरित्यथैतानि ह वै' क्षत्रियादीना-
नाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति' ब्रह्मक्षत्रे जर्गन्नाद्य म-
पा मोषधीनां रसो ब्रह्मवर्चस मिरापुष्टिः प्रजातिः
क्षत्ररूप' तदथो अन्नस्य रस' ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा
तद्यदेवाम् पुरस्तादाहुतौ जुहोति तदस्मिन् ब्रह्म-
क्षत्रे दधाति ॥ ३ (७) ॥

अभिप्रेकप्रकारं विधत्ते — “अथैन मुदुम्बरशाखा मन्तर्जा-
याभिषिञ्चति”—इति । ‘अथ’ शान्तिवाचनान्तरम्, ‘एनं’
क्षत्रियम् ‘उदुम्बरशाखा मन्तर्जाय’ गिरस्युदुम्बरशाखा व्यवधानं
कृत्वा चमसस्यैर्दध्यादिभिरभिषिञ्चेत् * ॥

तिस्र ऋचः, एकं यजुः, व्याहृतयथेत्येते अभिप्रेकमन्त्राः ।
तत्र प्रथमा ऋच माह— “इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य
भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य वर्द्धनीरिमा राष्ट्रभृतो ऽमृताः”—इति ।
‘आपः’—इत्यनेन दध्यादिसर्वद्रव्याणि उपलक्ष्यन्ते । ‘इमाः’
दध्यादिसहिताः आपः ‘शिवतमाः’ अतिशयेन शान्ताः । तथा
‘इमाः’ आपः ‘सर्वस्य’ दारिद्र्यादिरोगस्य ‘भेषजीः’ शीषधरूपाः ।
तथा ‘इमाः’ आपो राष्ट्रस्य ‘वर्द्धनीः’ अभिवृद्धिहेतवः । अत एव
‘इमाः’ आपो ‘राष्ट्रभृतः’ राष्ट्रधारिण्यः । स्वयं च ‘अमृताः’
विनाशरहिताः ॥

द्वितीया ऋच माह— “याभिरिन्द्र मभ्यषिञ्चत् प्रजापतिः

* “स्त्रितं प्राञ्च मभिषिञ्चति”—इत्यादि- (कात्या० श्रौ० १५.५, ३०-३३.) पाठा-
याभिप्रेकप्रकारविशेषायाभिप्रेकमन्त्राः ।

सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं । ताभिरद्भिरभिषिञ्चामि त्वा महं
राज्ञां त्व मधिराजो भवेद्दृह”-इति । पुनः प्रजापतिः ‘याभिः’
दृह्यदिसहिताभिरद्भिरिन्द्रादीनभ्यषिञ्चत्, हे क्षत्रिय ! ताभि-
रद्भिः त्वा महं अभिषिञ्चामि ; त्वं च ‘दृह’ लोकं राज्ञां सर्वेषां
अधिकः राजा भव ।

द्वितीया मृग गाह — “महात्सं त्वा महोनां सम्राजं वर्षि-
णीनां । देवी जनित्वाजीजनद् भद्रा जनित्वाजीजनद्”-इति ।
‘जनित्री’ ततोत्पादिका मातृरूपा देवी, त्वां ‘महोनां’ प्रकृत-
भ्यः पुरुषाणां मध्ये अतिगयेन महाराजम्, ‘वर्षिणीनां’ जनपदाणां
सर्वेषां ‘सम्राजं’ सम्यक् भूमेः पालयितारं कृत्वा, प्रकरोञ्जत्
उत्पादितवती ; अतो भवद्दीया ‘जनित्री’ माता, त्वयं वदता
पुण्यात्मा भूत्वीत्पादितवती ॥

तिस्रः ऋषो ऽभिषागं भक्षुर्विपश्ते — “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे
ऽसिनोर्बाहुभ्यां पृथो हस्ताभ्यां ममेस्तेजसा सूर्यस्य उदरेऽपृथो-
ऽग्निदेवाभिषिञ्चामि बलागं त्वयं प्रमत्तं त्वायानं” इति । हे
क्षत्रिय ! ‘सवितुः’ प्रेरकस्य देवस्य परमेश्वरस्य ‘प्रसवे’ मध्यस्तु
आयां मया त्वा मभिषिञ्चामि । केन साधनेन ? ‘आसिनोः’
देव्याः मखम्बिभ्यां बाहुभ्यां, न तु मदीयाभ्याम् ; तथा ‘पृथोः’
देवस्य हस्ताभ्याम् । अग्निवत्प्रमत्तो दग्धाकारो ‘बाहु’, अङ्गुलि-

• एवंविधमन्त्रपाठे तैत्तिरीया दृश्यं मन्त्रासनीयम् । तत्रापि ‘सवितुः’ प्रसवेऽपि
शक्रस्यभिषिञ्चामि, तेजस्यैव स्यात् । दृश्यं तु सवितुः । सोमस्य त्वं प्रमत्तस्य त्वं
कीत्याह; सोमो ये देवायाः पृथो, स्वयं च देवतयाभिषिञ्चति-इति तैत्तिरीय १०.१.३५ ।
सोमस्य त्वं प्रमत्तस्य तैत्तिरीयाणां वाचस्पतिपाठे अभिषिञ्चामि । (१०.१.५. ३५-
वा० सं० १-१०) ।

सहितावग्रभागी 'हस्ता' । तस्माग्निसम्बन्धिना 'नेजसा' शारीर-
कान्त्या , सूर्यस्य सम्बन्धिना 'वर्चसा' वाङ्मयप्रकाशेन , इन्द्र-
सम्बन्धिना 'इन्द्रियेण' चक्षुरादिपाटवेन । कस्मिं पयोजनायाय
अभिषेकः ? तव शारीरबलाय , 'त्रियै' हस्त्यग्नादिमन्त्रे ,
'यशसे' कीर्त्तये , 'अन्नाद्याय' अन्नसम्पत्तये ॥

अथ कामनाभेदेन व्याहृतौर्देशयति - "भूरिति य इच्छेदिस
मेव प्रत्यत्र मद्यादित्यथ य इच्छेत् द्विपुरुषं भूर्भुव इत्यथ य इच्छेत्
त्रिपुरुषं वा अप्रतिमं वा भूर्भुवस्स्वरिति" - इति । 'यः' अभिषेक्ता
'इस मेव' अभिषिच्यमानं क्षत्रियं प्रति असौ 'अन्न मद्यात्'
नीरोगी भवेदिति 'इच्छेत्' कामयेत , तं 'भूरिति' व्याहृत्या
अभिषिच्येत् । अथ 'यः' अभिषेक्ता पुत्रपौत्राभ्यां दाभ्यां पुरुषाभ्या
नाहितम् 'इमं' क्षत्रियं प्रति अन्न मद्यादिति कामयेत , तदानीं
'भूर्भुवः इति' व्याहृतिद्वयेन अभिषिच्येत् । अथ 'यः' अभिषेक्ता
पुत्रपौत्रप्रपौत्रैस्त्रिभिः पुरुषैः युक्तम् 'इमं' क्षत्रियम् प्रति पुरुष-
त्रयपर्यन्तं जीवित्वा सुखेनान्न मद्यादिति कामयेत ; अथवा त
मेतम् 'अप्रतिमं' स्वतुल्यक्षत्रियान्तररहितं कुर्यात् * इति काम-
येत , तदानीं 'भूर्भुवस्स्वरिति' व्याहृतित्रयेण अभिषिच्येत् ॥

अत्र किञ्चित् पूर्वपक्षमुद्गावयति - "तद्वैक माहुः, -
मरीचिर्वा एषा यदता आहृतयो ऽतिसर्वेण हास्य परस्मै कृतं
भवतीति ; त मेतेनाभिषिच्येद् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मनेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणा-
भिषिचामि बलाय त्रियै यशसे ऽन्नाद्यायेति" - इति । 'तच्च'
तस्मिन् एव अभिषेके ब्रह्मवादिनः केचिदेव माहुः, - या एता

* "कथाम्" - इति ख ।

व्याहृतयः सन्ति , 'एषा' व्याहृतिरूपा 'सर्वासर्वे' सर्वफलप्राप्ति-
साधनम् ; अथो व्याहृतिभिरभिषेके 'अस्य' अभिषिच्यमानस्य
'परस्मै' परस्य स्वस्मादन्यस्य क्षत्रियस्य 'अतिसर्वेण' तदपेक्षामात्र
मतिक्रम्य कृत्स्नेनापि मन्त्रजातेन अभिषेचनं कृतं भवति ; तदेत-
दधिकाभिषेचन मयुक्तम् 'इति' अभिप्रेत्य 'तं' क्षत्रियम् 'एतेन'
देवस्य त्वेत्यादिना यजुषा अभिषिञ्चेत् , न तु व्याहृतिभिरिति
तेषां पक्षः ॥

तं पक्षं दूषयति— "तदु पुनः परिचक्षते ; यदसर्वेण वाचो
ऽभिषिक्तो भवतीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह सत्य-
कामो जाबालो य मेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चतीति"—इति ।
'तदु' तदपि पूर्वीक्तं मतं पुनरन्ये ऽभिज्ञाः 'परिचक्षते' निरा-
कुर्वन्ति । 'यं' क्षत्रियम् 'एताभिः' व्याहृतिभिः नाभिषिञ्चति ,
'एषः' क्षत्रियो 'यद्' यस्मात् कारणाद् 'असर्वेण' सम्पूर्तिरहितेन
'वाचा' वाक्येन मन्त्रेण अभिषिक्तो भवति , तस्मादयं स्वाचिता-
दायुषः पुरा 'प्रैतोः' प्रैतुं मर्त्तुम् 'ईश्वरः' समर्थो भवति ; तस्माद्
आयुःक्षयहेतुत्वादयं पक्षो न युक्त इति जवालाया पुत्रः 'सत्य-
कामः' महर्षिराह स्म ॥

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्त माह— "ईश्वरो ह सर्व मायुरैतोः
सर्व माप्रोहिजयेनेत्यु ह स्माहोहालक आरुणिर्य मेताभिव्याहृति-
भिरभिषिञ्चतीति ; त मेतेनैवाभिषिञ्चेद् देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्या मनेस्तेजसा सूर्यस्य वर्च-
सेन्द्रियेणाभिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्याय मूर्भुवस्व-
रिति"—इति । 'यं' क्षत्रियम् 'एताभिः' व्याहृतिभिरभिषिञ्चति ,
स क्षत्रियः 'सर्व मायुरैतोः' सर्वात्मनायुः प्राप्तुम् 'ईश्वरः' समर्थो

भवति ; ततो 'विजयेन' शत्रून्भिभूय सर्वं भोगम् 'आप्नोत्'
आप्नोति । 'इति' एव वरुणस्य पुत्र उद्दालक आह स्र । तस्मात्
'त' क्षत्रियम् 'एतेन' व्याहृत्यन्तेन यजुषा अभिषिञ्चेत्, न तु
केवलेन । सोऽयं व्याहृत्यन्तो मन्वो नित्यप्रयोगे द्रष्टव्यः ; काश्य-
प्रयोगे तु व्याहृतिविकल्पः पूर्वं मुक्तः * ॥

अभिषेकाङ्गं होमं विधत्ते— "अथैतानि ह वै क्षत्रिया-
दीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति,— ब्रह्मक्षत्रे ऊर्गन्नाद्य मपा
मोषधीनां रसो ब्रह्मवर्चस मिरापुष्टिः प्रजातिः क्षत्ररूपं ; तद्यो
अन्नस्य रस ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा ; तद्यदेवाम् पुरस्तादाहुती
जुहोति, तदस्मिन् ब्रह्मक्षत्रे दधाति"—इति । 'अथ' अभिषेका-
नन्तरम्, होम उच्यते इति शेषः । 'इजानाद्' यागं कृतवतः
क्षत्रियात् 'एतानि' वक्ष्यमाणानि 'व्युत्क्रान्तानि' अपगतानि
भवन्ति । तानि निर्दिश्यन्ते— 'ब्रह्मक्षत्रे' एतस्य समीपे
वर्त्तमानं जातिद्वयम्, 'जक्' क्षीरादिरसः, 'अन्नाद्यम्' ओदना-
दिकम् ; तदेतदुभय मपा मोषधीनाञ्च 'रसः' सारः । 'अपां
सारः' क्षीरादिः, 'ओषधीनां रसः' अन्नाद्यम् । 'ब्रह्मवर्चसं'
श्रुताध्ययनसम्पत्तिः, 'इरापुष्टिः' अन्नसमृद्धिः, 'प्रजातिः' पुत्रो-
त्पादनम् । तच्च सर्वं क्षत्रियस्य स्वरूपम् ; अत्यन्त मपेक्षितत्वाद् ।
एतेषां व्युत्क्रान्तौ क्षत्रियस्य स्वरूपहानिरेव भवति । 'अथो' अपि
च 'अन्नस्य' ओदनस्य, 'रसः' रसस्य क्षीरादेः, 'ओषधीनां' ब्रीहि-
यवादीनां 'क्षत्रं प्रतिष्ठा' क्षत्रिय आश्रयः । तस्माद् उक्तो व्यति-
क्रमः क्षत्रियस्य न युक्तः । 'तत्' तथा सति 'यत्' यदि 'अमू'
बुद्धिस्ये आहुती अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य पुरस्ताद् जुहुयात्, 'तत्'

* 'भूरिति'-इत्यादिः, 'भूर्भवइति'-इत्यादिषु १९५ पृ० ६ पं० द्र० ।

तदानीम् 'अस्मिन्' अभिषेके ब्राह्मणजातिं, क्षत्रियजातिं, तदुप-
लक्षित मन्नादिकं च सर्वं मवस्थापयति । "ब्रह्म प्रपद्ये ०—०
स्वाहा"— "क्षत्रं प्रपद्ये ०—० स्वाहा"—इत्याहुतिदयं * ज्ञह्यादिति
तात्पर्यार्थः † ॥ ३ (७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदाथेप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ यदौदुम्बरीमन्दी भवत्यौदुम्बरशुभ्रम् उदु-
म्बरशाखोर्वा अन्नाद्य मुदुम्बर 'ऊर्ज मेवास्मिंस्तद-
न्नाद्यं दधात्यथ यद् दधि मधु घृतं भवत्यपां स ओष-
धीनां रसो ऽपा मेवास्मिंस्तदोषधीनां रसं दधात्यथ
यदातपवर्ष्या आपो भवन्ति तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं
चातपवर्ष्या आपस्तेज एवास्मिंस्तद् ब्रह्मवर्चसं च
दधात्यथ यच्छृणाणि च तोक्मानि च भवन्तीरायै

* परस्तात् ७, ४, ४. (११२-११६) द्रष्टव्यम् ।

† तै० सं० १. ८. १५, तै० ब्रा० १. ७. ८, वा० सं० १०. १७, वा० आ० (प्रत०)

५. ४. २ अभिषेकावतरणं द्रष्टव्यम् ।

तत्पुष्टैः रूपं मथो प्रजात्या' इरा मेवास्मिंस्तत्पुष्टि'
 दधात्यथो प्रजाति' मथ यत् सुरा भवति' चत्ररूपं
 तदथो अन्नस्य रसः' चत्ररूप मेवास्मिंस्तद्दधात्यथो
 अन्नस्य रस' मथ यद् दूर्वा भवति' चत्रं वा एतदोष-
 धीनां यद् दूर्वा' चत्रं राजन्यो नितत इव हीह
 क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति' प्रतिष्ठित इव' निततेव
 दूर्वाविरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठितेव' तद्यद् दूर्वा भवत्योष-
 धीना मेवास्मिंस्तत्* चत्रं दधात्यथो प्रतिष्ठा मेतानि
 ह वै यान्यस्मादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति' तान्ये-
 वास्मिंस्तद् दधाति तैरेवैनं' तत्समर्द्धयत्यथास्मै सुरा
 कंसं हस्त आदधाति' स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवम्ब
 सोम धारया' इन्द्राय पातवे सुत इत्याधाय शान्तिं
 वाचयति' नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संसृ-
 चाथां परमे व्योमनि' सुरा त्व भसि शुष्मिणी' सोम
 एष राजा मै नं हिंसिष्ट' स्वां योनि माविशन्ताविति
 सोमपीथस्य चैषा' सुरापीथस्य च व्यावृत्तिः' पीरवा यं
 रातिं मन्येत' तस्मा एनां प्रयच्छेत्तद्वि मित्रस्य रूपं
 मित्र एवैनां तदन्ततः प्रतिष्ठापयति' तथा हि मित्रे
 प्रतितिष्ठति' प्रतितिष्ठति य एवं वेद' ॥ ४ (८) ॥

* "मेवास्मिंस्तत्"—इति क, ग, ड । एव मिष्टीत्तरच च ।

अभिषेकसाधनानि क्रमेण प्रशंसितु मादावासन्धादित्रयं प्रशंसति— “अथ यदौदुम्बरीसन्धी भवत्यौदुम्बरश्चमस उदुम्बर-शाखीर्वा अन्नाद्य मुदुम्बर ऊर्जं मेवास्मिंस्तद्नाद्यं दधाति”— इति । आसन्धी-चमस-शाखानां कारणभूतो यः ‘उदुम्बरः’, सोऽयं रसस्यान्नस्य स्वरूपभूतः ; तेन ‘अस्मिन्’ यजमाने रस मन्त्रञ्च सम्पादयति ॥

दध्यादित्रयं प्रशंसति— “अथ यद् दधि मधु घृतं भवत्यपां स ओषधीनां रसो ऽपा मेवास्मिंस्तदीषधीनां रसं दधाति”— इति । दधिघृतयोः पशुभक्षितृणोदकजन्यत्वात् ओषधिरसत्वम् ; मधुनो मधुकरानीतपुष्परसजन्यत्वाद् ओषधिसारत्वम् ॥

आतपसहिता वृष्टिजन्या आपः प्रशंसति— “अथ यदातप-वर्था आपो भवन्ति, तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं चातपवर्था आपस्तेज एवास्मिंस्तद् ब्रह्मवर्चसं च दधाति”— इति * । आतपसम्बन्धात् तेजस्त्वम् , आहुतिफलरूपवृष्टिसम्बन्धाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् ॥

श्यामतृणान्यङ्कुराणि च प्रशंसति— “अथ यच्छृष्याणि च तोक्मानि च भवन्तीरायै तत् पुष्ट्यै रूप मथो प्रजात्या इरा मेवा-स्मिंस्तत् पुष्टिं दधात्यथो प्रजातिम्”— इति । तृणाना मङ्कुराणां च पशुत्वत्वात् तद्गुणेन पशुपुष्टिप्रजोत्पादनयोर्दृष्टत्वात् इरापुष्टि-प्रजातिरूपत्वम् ॥

* आध्वर्युर्वेदअभिषेकसाधनेषु सप्तदशविधा आपः श्रूयन्ते । ता यथा— मारस्वथः, वृषजर्मिः, सन्दमानाः, ओजस्वः, अपयत्यः, अपाम्यतिः, निवेष्टः, सूर्यत्वधमः, आतप-वर्था, वैशत्यः, कृष्याः, पुष्पाः, मधु, गौरुल्याः, पयः, घृतम्, मरीचः । “म मारस्वती-रेव प्रथमा गृह्णाति”—इत्यारभ्य, “सप्तदशैः सन्धरति”—इत्यन्तः अतः ० ब्रा० ५, ३, ४, ६-२२ कश्चिका द्रष्टव्याः । षोडश वेति च तत्रास्ति पदान्तरम् । तै० सं० १, ८, ११, तै० ब्रा० १, ७, ५ अपि एव नैव ।

सुरां प्रशंसति — “अथ यत् सुरा भवति, चक्ररूपं तद् ; अथो अन्नस्य रसः ; चक्ररूप मेवास्मिंस्तद्दधात्यथो अन्नस्य रसम्” —इति । सुरायाः चक्रियस्येव मदयोगात् चक्ररूपत्वम्, व्रीह्याद्यङ्गुरजन्यत्वादन्नरसत्वञ्च ॥

दूर्वां प्रशंसति— “अथ यद् दूर्वा भवति ; चक्रं वा एतदोषधीनां यद् दूर्वा, चक्रं राजन्यो, नितत इव हीह चक्रियो राष्ट्रे वसन् भवति, प्रतिष्ठित इव ; निततेव दूर्वावरोधैर्भूम्यां, प्रतिष्ठितेव ; तद्यद् दूर्वा भवत्योषधीना मेवास्मिंस्तत् चक्रं दधात्यथो प्रतिष्ठाम्”—इति । ओषधिजाती दूर्वायाः चक्रियजातित्वं राजसम्बन्धिचक्रियजातिसाम्यादवगन्तव्यम् * । तदेव साम्यं नितत इवेत्यादिना प्रपञ्चते । ‘इह’ राष्ट्रे चक्रियो वसन्, तेषु ग्रामेषु सञ्चारात् स्त्रपुरुषस्थापनाञ्च, स्वयं नितसं ‘ततः’ विस्तृतः ‘इव’ राज्यैश्वर्येण प्रतिष्ठित एव भवति; दूर्वा ‘अवरोधैः’ अधोमुखैः स्वकीयमूलैर्नितरां ‘तता इव’ व्याप्तेव, स्थैर्याद् एकत्र प्रतिष्ठितेव भवति । तथा सति ‘यद्’ यत्र दूर्वा भवति, तदानीम् ओषधि-सम्बन्धिचक्रियजातिम् ‘अस्मिन्’ यजमाने सम्पादयति, अपि च ‘प्रतिष्ठां’ स्थैर्यं मपि सम्पादयति ॥

प्रत्येकं प्रशस्य समुदायरूपेण प्रशंसति— “एतानि ह वै यान्य-स्मादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति, तान्येवास्मिंस्तद्दधाति ; तैरे-वैनं तत्समर्द्धयति”—इति । ‘इजानाद्’ यागं कृतवतः ‘अस्मात्’ चक्रियाद् यान्येव ‘एतानि’ दध्नुदुस्वरादीनि व्युत्क्रान्तानि भवन्ति,

* “अथ वाव माऽधूर्वा इति यद्ब्रवीदधूर्वाभ्येति, तस्माद् दूर्वा ; धूर्वा ह वै तां दूर्वा-त्याचक्षते परीक्षम् ; परीक्षकामा हि देवाः । तदेतत् चक्रम् । प्राची ऋषे रसः”—इति जव० ब्रा० ७. ४. २. १२ ।

तान्येव 'अस्मिन्' क्षत्रिये सम्पाद्य, तैरेवैतं संसृष्टं करोति ॥

अभिविक्तस्य क्षत्रियस्य पानपात्रं विधत्ते — "अथास्मै सुरा-
कांसं हस्त आदधाति"—इति । 'अथ' अभिषेकानन्तरम्, 'अस्मै'
अस्य क्षत्रियस्य हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्रं मादध्यात् ॥

तत्र मन्त्रं माह— "स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया
इन्द्राय पातवे सुतः (सं० ८.१.१.)"—इति । हे सोम ! त्वत्समानं
सुराद्रव्यं 'स्वादिष्ठया' अतिशयेन स्तादुभूतया, 'मदिष्ठया' अति-
शयेन मदहेतुभूतया त्वदीयया 'धारया' पवस्व यजमानं शोधय ।
हे द्रव्यविशेष ! 'इन्द्राय पातवे' इन्द्रस्य पानार्थं 'सुतः' अभिपूतः
सम्पादितोऽसि ॥

मन्त्रान्तरेण शान्तिवाचनं विधत्ते— "इत्याधाय शान्तिं
वाचयति"—इति । 'इति' अनेन पूर्वोक्तमन्त्रेण हस्ते सुरायुक्तं
कांस्यपात्रं माधाय, वक्ष्यमाणमन्त्रेण शान्तिं वाचयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— "नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं ; मा
संसृक्षायां परमे व्योमनि ; सुरा त्व मसि शुष्मिणी, सोम एष
राजा, मैतं हिंसिष्ठं स्वां योनि माविशन्ताविति"—इति । हे सुरा-
सोमौ ! 'वां' युवयोः 'देवहितं' देवैः सम्पादितं 'सदः' स्थानं
'नाना कृतं' पृथगेव निष्पादितम् । अतः 'परमे व्योमनि' उत्कृष्टे
उदराकाशे 'मा संसृक्षायां' मा संसर्गं कुरुतम् । संसर्गं हि
सोमस्य बाधः स्यात् । हे मद्य ! त्वं 'शुष्मिणी' बलवती सुरासि,
एष सोमो राजा, तौ बलवन्तौ युवा सुभौ 'स्वां योनि माविशन्तौ'
उदरमध्ये विभागेन स्वं स्वं स्थानं प्रविशन्तौ 'एतं' पातारं 'मा
हिंसिष्ठं' हिंसितं सुपद्रुतं मा कुरुतम् । 'इति' एतं मन्त्रं क्षत्रिय-
स्थायै कथयित्वा, तं वाचयेत् ॥

तस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “सोमपीथस्य चैषा सुरा-
पीथस्य च व्यावृत्तिः”—इति । ‘एषा’ मन्त्रप्रतिपाद्या सोमपान-
सुरापानयोः परस्परव्यावृत्तिः ; सा संसृत्वाया मिति संसर्गस्य
निषिद्धत्वात् ॥

पीतशेषस्य दानं विधत्ते— “पीत्वा यं रातिं मन्येत , तस्मा
एनां प्रयच्छेत् , तद्धि मित्रस्य रूपं ; मित्र एवैनां तदन्ततः
प्रतिष्ठापयति, तथा हि मित्रे प्रतितिष्ठति”—इति । कांस्यपात्र-
गतां सुरां ऋत्रियः स्वयं पीत्वा , ‘यं’ पुरुषं ‘रातिं’ स्वस्य धन-
दातारं मित्रं मन्येत , ‘तस्मै’ पुरुषाय ‘एनाम्’ अवशिष्टां सुरां
प्रयच्छेत् : ‘तत्’ एकपात्रगतद्रव्यपानं मित्रस्य स्वरूपम् ; परस्परं
मित्रयोः सहभाजनदर्शनात् । ‘तत्’ तेन दानेन ‘अन्ततः’ पानान्ते
मित्रे एव ‘एनां’ सुरां प्रतिष्ठापयति । ‘तथा हि’ तथैव कुर्वन्,
स्वयं मपि मित्रे प्रतितिष्ठति भवति ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रतितिष्ठति य एवं वेद”—इति ॥ ४ (८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्यवरोहत्यूर्वा अन्नाद्य
मुदुम्बरजर्ज मेव तदन्नाद्य मभि प्रत्यवरोहत्युपर्ये-

वासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोह माह प्रति-
 तिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि प्राणापानयोः
 प्रतितिष्ठाम्यहोरात्रयोः प्रतितिष्ठाम्यन्नपानयोः प्रति
 ब्रह्मन् प्रति क्षत्रे प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठामीत्यन्ततः
 सर्वेणात्मना प्रतितिष्ठति सर्वस्मिन् ह वा एतस्मिन्
 प्रतितिष्ठत्युत्तरोत्तरिणो ह श्रिय मश्रुते ऽश्रुते ह
 प्रजाना मेष्वर्य माधिपत्यं य एव मेतेन पुनरभिषे-
 केणाभिषिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहत्येतेन प्रत्यवरोहेण
 प्रत्यवरोह्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनो नमो ब्रह्मणे नमो
 ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्यो ब्रह्मणे नमस्कृत्य
 वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै सञ्जित्या
 इति वाचं विसृजते स यन्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे
 नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्यो ब्रह्मणे नमस्करोति
 ब्रह्मणे एव तत्क्षत्रं वश मेति तदात्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं
 वश मेति तद्राष्ट्रं समृद्धं तदीरवदा हास्मिन् वीरो
 जायते ऽथ यद्वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै
 सञ्जित्या इति वाचं विसृजते एतद्वै वाचो जितं
 यद् ददामीत्याह यदेव वाचो जितांश्च * तन् म
 इदं मनु कर्म सन्निष्ठाता इति विसृज्य वाच

* "जितांश्च"-इति क, ख, घ। "जितंश्च"-इति च।

मुपीत्यायाहवनीये समिध मभ्यादधाति' समिदमि
सम्वेङ्क्ष्वेन्द्रियेण वीर्येण स्वाहेतौन्द्रियेणैव तद्वीर्येणा-
त्मान मन्ततः समर्द्धयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि
प्राङ्मुदङ्ङभ्युत्क्रामति कृप्तिराम दिशां मयि देवेभ्यः
कल्पत कल्पतां मे योगक्षेमोऽमथ' मे ऽस्त्वित्यपरा-
जितां दिश मुपतिष्ठते' जितस्यैवापुनः पराजयाय
तत्तद्वितीं ३' * ॥ ५ (६) ॥

आसन्ध्या अवरोहं विधत्ते — “अग्रीदुस्वरशाखा मभि प्रत्य-
वरोहयूग्वा अन्नाद्य मुदुस्वर ऊर्ज मेव तदन्नाद्य मभि प्रत्यवरो-
हति”-इति । ‘अथ’ अभिषेकानन्तरम्, भूमौ उदुस्वरशाखा
भवस्थाप्य, ताम् ‘अभि’लक्ष्य प्रत्यवरोहेत् । योऽथ मुदुस्वरः स
‘ऊर्जै’ रसरूप एव ; तत्फले माधुर्यसङ्गावात् । तथान्नाद्यस्वरू-
पश्च ; तद्गच्छेन्नोदरपूरणात् । तस्माद् उदुस्वरशाखायां प्रत्यवरोहे-
त्ऊर्ज मन्नाद्यं चाभिलक्ष्यावरोहति ॥

तत्र प्रकारं विधत्ते — “उपर्येवासीनी भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य
प्रत्यवरोह माह”-इति । आसन्ध्या उपर्येव स्वय मुपविष्टः,
प्रथमतः पादौ भूमाधवस्थाप्य प्रत्यवरोहसाधनभूतं मन्त्रं पठेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति — “प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः, प्रति-
तिष्ठामि प्राणापानयोः, प्रतितिष्ठाम्यहोरात्रयोः, प्रतितिष्ठाम्यन्न-
पानयोः, प्रति ब्रह्मन्, प्रति क्षत्रे, प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठा-

* “तत्तद्वितीं ३”-इति ग, ड ।

मीति"-इति । भूमौ यदवरोहणं , तद् द्यावापृथिव्यादिषु सर्वेष्ववस्थान मिति मन्त्रार्थः ॥

अनेन मन्त्रेण क्रियमाणं प्रत्यवरोहं प्रशंसति— "अन्ततः सर्वेषात्मना प्रतितिष्ठति, सर्वस्मिन् ह वा एतस्मिन् प्रतितिष्ठत्युत्तरोत्तरिणो ह श्रिय मश्नुते, श्नुते च प्रजाना मेष्वयं माधिपत्यं, य एव मेतेन पुनरभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहति" इति । 'य' क्षत्रियः उक्ताभिषेकाद्दूर्ध्वं मनेन मन्त्रेण प्रत्यवरोहति , स पुरुषः 'अन्ततः' अभिषेकस्थान्ते धनिकत्वादिना सर्वेषु रूपेषु प्रतितिष्ठती भवति । 'एतस्मिन् सर्वस्मिन्' द्यावापृथिव्यादिके प्रतितिष्ठती भवति । उत्तरेत्यादि पूर्ववद् (१८०५०) योजनीयम् ।

प्रत्यवरोहाद्दूर्ध्वं कर्त्तव्यं विधत्ते— "एतेन प्रत्यवरोहेण प्रत्यवरूह्योपस्थं कृत्वा, प्राङ्आसीनी नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्यो ब्रह्मणे नमस्कृत्य , वरं ददामि जित्वा अभिजित्यै विजित्यै सञ्चित्या इति वाचं विसृजते"-इति । प्रत्यवरूह्येति दीर्घात्सन्देशः । 'एतेन' पूर्वोक्तेन प्रत्यवरोहमन्त्रेण 'प्रत्यवरूह्य' भूमौ 'उपस्थम्' आसनविशेषं कृत्वा , प्राङ्मुख आसीनी नमस्कारमन्त्रं त्रिः पठित्वा, तत्र सित्यादिमन्त्रेण वाचं विसृजेत् । चाग्विसर्गोऽलौकिकव्यवहारः । 'जितिः' जयसात्वम् । अभितः सर्वेषु दिवेषु जितिः 'अभिजितिः' । प्रबलदुर्बलशतृणां तारतम्येन विविधो जयेः 'विजितिः' । पुनः शत्रुत्वराहित्याय सम्यग् जितिः 'सञ्चितिः' । एतस्मिद्वयं ब्राह्मणाय 'वरं' गां ददामि ॥

ॐ "समभ्यद्वीक्षरविभ्यां जानुभ्यां सोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिर्ह परिष्यन्"-इति वाच्यं श्रौ० ६. ५. ४ ।

१ "वरी दक्षिणा"-इति तै० सं० १. ८. २ । तै० ब्रा० २. १६. ३ । "वरी दक्षिणा

नमस्कारमन्त्रं प्रशंसति— “स यन्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे
नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कृत्वा ब्रह्मणे नमस्करोति, ब्रह्मण एव तत्त्वत्वं
वश मेति ; तद्यत्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं वश मेति, तद्द्राष्टुं समृद्धं, तद्दीर-
वदा हास्मिन् वीरो जायते”—इति । ‘मः’ क्षत्रियो मन्त्रेण नमस्करो-
तीति यदस्ति, तेन ‘ब्रह्मण एव’ ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियजातिर्वश
मेति । ‘तत्’ तेन ब्राह्मणाधीनत्वेन तद्द्राष्टुं सर्ववस्तुसमृद्धं वीर-
पुरुषोपेतं च भवति ; ‘अस्मिन्’ क्षत्रिये ‘वीरः’ पुरुष आजायते ॥

वरदानमन्त्रं प्रशंसति— “अथ यद्वरं ददामि, जित्वा अभि-
जित्यै विजित्यै सञ्जित्या इति वाचं विसृजते ; एतद्धं वाचो जितं,
यद् ददामीत्याहुः ; यदेव वाचो जितांश्च ; तन् म इदं मनु कर्म
सन्निष्ठाता इति”—इति । वर मित्यादिमन्त्रेण वाचं विसृजत इति
यदस्ति (२०६ पृ०), तस्मिन् मन्त्रस्वरूपे ददामीति यदाहुः,
एतदेव वाक्यमस्यधि ‘जितं’ जयः । यदेव वाचो जित मस्ति,
[पूजार्थं जिता मिति दीर्घः *] ‘तद्’ वाग् वचरूपं ‘मे’ मदी-
यम् ‘इदं कर्म’ अनुष्ठानं ‘सन्निष्ठाते’ सम्यगवतिष्ठताम् ; ‘इति’
तस्य मन्त्रस्याभिप्रायः ॥

समिदाधानं विधत्ते— “विसृज्य वाचं मुपोत्थायाहुवनीये समिध
सभ्यादधाति”—इति । उक्तेन प्रकारेण वाङ्नियमं परित्यज्य, तस्मा-
दासनात् उद्यितो वक्ष्यमाणमन्त्रेणाहुवनीये समिधं प्रक्षिपेत् ॥

वरी हि राजस्य”—इति तै० ब्रा० १. ६. १. ५ । “पशुर्दक्षिणा धेनुवरी वा”—इति कात्या०
श्री० ६. ७. २६ । “आचार्याय वरं ददाति ; गौत्रोद्धारणस्य, यामी राजस्य”—इति पार०
१०. १. १०. १२ । “अन्नं निविदां शस्त्रे— वरमेव ददाति”—इति २भा० ४२५० ।

* मद्रहृष्टेषु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ‘जितांश्च’—इति प्रुताङ्गी विद्यते ; पूजार्थां प्रुतिरिची-
चिता, उक्तञ्च तथा बहुवैव, वक्षति चोपरिष्ठादनेकत (२०६ पृ०) ।

तं मन्त्रं दर्शयति— “समिदसि सम्येङ्क्षेन्द्रियेण वीर्येण स्वाहेति”—इति । हे काष्ठ ! त्वं ‘समिदसि’ समिन्धनसाधनमसि । इङ्क्षि-धातोर्लीङ्गमध्यमपुरुषैकवचनम् ‘एङ्क्ष्व’-इति ; स च गत्यर्थः * । ‘उ’-शब्दो ऽनर्थकः । इन्द्रियपाटवेन , शरीरसामर्थ्येन च ‘समेङ्क्ष्व’ संयोजय, तदर्थं स्वाहुतमिदं भस्म ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “इन्द्रियेणैव तदीयेणात्मानमन्ततः समर्पयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि प्राङ्, उदङ्, इभ्यु-त्क्रामति”—इति । ‘तत्’ तेन समिदाधानमन्त्रेण आत्मानमभिषेककर्मान्ते वीर्येन्द्रियाभ्यां समृद्धं करोति । समिधं प्रक्षिप्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पदत्रयमभित उत्क्रामेत् । यदा प्राङ्-दडिति प्रन्तरालवर्तिनी मैशानी दिग्मभिलक्ष्योत्क्रामेत् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “ऋषिरसि दिशां मयि देवेभ्यः कल्पत, कल्पतां मे योगक्षेमो ऽभयं मे ऽसु”—इति । दिग्विशेषमभिलक्ष्य क्रियमाणं त्रैपदोत्क्रमणं दिशां ‘ऋषिः कल्पनं, स्वाधीनत्वसम्प्रादनम् ; तथा सम्प्रादकमसि । अतो मयि देवार्थं ‘कल्पत’ कल्पनं सामर्थ्यं कुरु । बहुवचनं कान्दमम् । ‘मे’ मम ‘योगक्षेमः’ योगसहितः क्षेमः ‘कल्पताम्’ सम्प्राद्यताम् ; तथैव ‘मे’ मम सर्वत्र ‘अभयं’ भयराहित्यमस्तु ॥

दिगुपस्थानं विधत्ते— “इत्यपराजितां दिग्ममुपतिष्ठते, जितस्यैवापुनः पराजयाय ; तत्तद्वितीर्णं”—इति । ‘इति’ अनेन पूर्वोक्तेन ऋषिरसीत्यादिनैव मन्त्रेण पराजयरहितां प्राचो मुदीचीं वा दिग्ममुपतिष्ठते । अथवा ‘अपराजितां दिग्मम्’ ऐशानीम् उपतिष्ठते । पूर्वं जितस्यैव दिग्विशेषस्य, पुनः परा-

* “उङ् उङ्क्षि०—० इङ्क्ष इङ्क्षि०—० त्रीणि त्रीणि गत्यर्थः”—इति षा०पा०भा० १३८-१५५ ।

जयराष्ट्रित्थार्थं मुपस्थानम् । लोकाश्च सर्वे तद्पस्थान मिति पूज-
यन्ति । पूजार्थेयं सानुनासिका मृतिः ॥ ५ (६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (६) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे'त एतस्यां
प्राच्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते दक्षि-
णास्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते प्रती-
च्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते उदीच्यां
दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते एतच्चित्रवा-
न्तरदेशे येतिरे'य एष प्राङ्मुहूर्त्ते ह ततो जिग्युस्त'
यदि चत्रिय उपधावेत्सेनयोः समायत्योस्तथा मे कुरु
यथाह मिमां सेनां जयानीति'स यदि तथेति ब्रूयाद्
वनस्पते वीडुङ्को हि भूया इत्यस्य रथोपस्थ मभि-
मृश्याथैन' ब्रूयादातिष्ठस्वैता' ते दिश मभिमुखः
सन्नङ्गो रथो ऽभिप्रवर्त्ततां * स उद्दङ् स प्रत्यङ् स

* "ऽभिप्रवर्त्ततां"-इति उ ।

दक्षिणा स प्राङ् सो ऽभ्यमित्त्वा मित्यभीवर्त्तेन हवि-
 षेत्येवैन मावर्त्तयेदथैन मन्वीक्षेताप्रतिरथेन शासेन
 सौपर्णेनेति जयति ह तां सेनां यद्यु वा एन मुपधा-
 वेत्सङ्ग्रामं संयतिष्यमाणस्तथा मे कुरु यथा ऽह मिमं
 सङ्ग्रामं सञ्चयानीत्येतस्या मेवैनं दिशि यातयेज्जयति
 ह तं सङ्ग्रामं यद्यु वा एन मुपधावेद्राष्टादप्रकथ्यमान-
 स्तथा मे कुरु यथा ऽह मिदं राष्ट्रं पुनरवगच्छानी-
 त्येता मेवैनं दिश मुपनिष्क्रमयेत् तथाह राष्ट्रं पुन-
 रवगच्छत्युपस्थायामित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृह्णा-
 नभ्येत्यप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानिति सर्वतो-
 हास्मा अनमित्र मभयं भवत्युत्तरोत्तरिणां ह शिश्रु
 मश्रुते ऽश्रुते ह प्रजाना मेष्वथ भाधिपत्यं य एव
 मेता समित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृह्णानभ्येत्यत्य
 गृह्णान् पश्चाद् गृह्यत्याग्नेरुपविष्टायान्वारब्धाय
 ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्तिस्त्र आज्याहुती-
 रैन्द्रीः प्रपद जुहोत्येनात्त्या अरिष्टा अज्यान्या
 अभयाय ॥ ६ (१०) ॥

अपराजितां दिश मुपतिष्ठत इति यदुक्तं , तत्रैशान्या दिशो
 मुख्यापराजितत्वं दर्शयति — “देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे ;
 त एतस्यां प्राच्यां दिशि येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते
 दक्षिणस्यां दिशि येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिशि

येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त उदीचां दिशि येतिरे ; तांस्ततो
 ऽसुरा अजयंस्त एतस्मिन्नवान्तरदेशे येतिरे ; य एष प्राङ्दृष्ट् ते ह
 ततो जिग्युः”-इति । पुरा कदाचिद् देवाश्च अमुराश्च ‘एषु’
 भूरादिलोकेषु निमित्तभूतेषु ‘संयेतिरे’ युद्धं कृतवन्तः । तत्र
 प्राचादिषु चतसृषु यत्रयत्र युद्धं कृतम् , तत्रतत्रासुराणा मेव
 विजयो ऽभूत् । ‘य एष प्राङ्दृष्ट्’ दिग्दृश्यस्पर्शी कश्चिद्वान्तरदेश
 ऐशान्यात्मकः, एतस्मिन् देशे यदा युद्धं कृतं, तदा ‘ते’ देवाः ‘ततः’
 देशान्निमित्तभूतात् ‘जिग्युः’ जयं प्राप्ताः । तस्मादिय मेशानी
 दिग्पराजिता पूर्वाक्तमन्त्रेणीपस्थेषा ॥

त मेत मभिषिक्तक्षत्रियवृत्तान्तं तावदवस्थाप्य, तत्रसङ्गागतं
 पुरुषान्तरवृत्तान्तं दर्शयति— ‘तं यदि क्षत्रिय उपधावेत् मेनयोः
 समायत्योस्तथा मे कुरु, यथाह मिमां सेनां जयानीति ; स यदि
 तथेति ब्रूयाद्, वनस्पते वीडुङ्गो हि मृया इत्यस्य रथोपस्थ मभि-
 मृश्याथैनं ब्रूयाद्”-इति । क्वचिद् * देशे युद्धार्थं मुभे सेने पर-
 स्परं समागच्छतः । तयोः समागच्छन्त्याः ‘मेनयोः’ मध्ये यः
 कोऽपि ‘क्षत्रियः’ विजयार्थी सन् ‘तम्’ अभिषिक्तं ऐशानीदिगुप-
 स्थानयुक्तं राजानं यदि ‘उपधावेत्’ शरणं गच्छेत् । केन अभि-
 प्रायेण ? इति, सोऽभिधीयते— हे अभिषिक्त क्षत्रिय ! यथा
 अहम् इमां शत्रुसेनां जयानि, तथा मे अनुग्रहं कुरु इति तदभि-
 प्रायः । तदानीं ‘सः’ अभिषिक्तः क्षत्रियः यदि ‘तथा-इति’
 अङ्गीकारं ब्रूयात्, तदानीं “वनस्पते”-इत्युक्त्वा (सं० ६. ४७.
 २६. १*) जयार्थिनः पुरुषस्य रथोर्ध्वभाग मभिमृश्यानन्तरम् ‘एनं’
 जयार्थिनं प्रति वक्ष्यमाणं मन्त्रं ब्रूयात् ॥

* ‘कामिश्चिद्’ ख ।

तं सन्त्रं दर्शयति— “आतिष्ठस्वैतां ते दिश मभिसुखः सवहो
रथोऽभिप्रवर्त्ततां ; स उदङ् , स प्रत्यङ् , स दक्षिणा, स प्राङ् ,
सोऽभ्यभिच मिति”—इति । हे जयार्थिन् ! ‘एताम्’ ऐशानीं दिशम्
‘आतिष्ठस्व’ प्राप्नुहि । ते रथः ‘एताम्’ ऐशानीं दिशं प्रत्यभिसुखः
‘सन्त्रः’ सर्वायुधादिसन्नाहोपेतः अभितः प्रवर्त्तताम् । ततः
‘सः’ रथ उदङ्मुखः प्रवर्त्तताम् ; ततः ‘सः’ रथः प्रत्यङ्मुखः
प्रवर्त्तताम् ; ततः ‘सः’ रथः दक्षिणामुखः प्रवर्त्तताम् ; ततः ‘सः’
रथः प्राङ्मुखः प्रवर्त्तताम् ; तत उदङ्मुखं ‘अभ्यभिच’ त्वदीयं
शतं प्रति प्रवर्त्तताम् ॥

जयार्थिनं प्रति एतन्नन्वकथनादूर्ध्वं मभिषिक्तस्य कर्त्तव्यं
दर्शयति— ‘अभीवर्त्तेन हविरेत्येवैन मावर्त्तयेदथेन सन्वीक्षेना-
प्रतिरथेन शमेन सौपर्णेनिति”—इति । “अभीवर्त्तेन” इत्यादि-
सूक्तेन (सं० १०.१७४. ५) ‘एनं’ जयार्थिनं मुक्तक्रमेण दिक्ष्वावर्त्त-
येत् । ‘अथ’ अनन्तर भावर्त्तमानं मेनं सूक्तवयेण अन्वीक्षेन ।
“आशुः शिशानः”—इति (सं० १०.१०३. १) अप्रतिरथं सूक्तम्,
“शास इत्या”—इति (सं० १०. १५२. ३) शाससूक्तम्, “प धारा
वन्तु सधुनः”—इति सौपर्णं सूक्तम् ॥

अभिषिक्तस्य कृत्यं मुक्ता जयार्थिनः कृत्यं दर्शयति—“जयति
ह तां सेनाम्”—इति ॥

सेनाद्वययुद्धे जयार्थं प्रयोगं मुक्ता पुरुषद्वययुद्धेऽपि न माह—
“यद्यु वा एन मुपधावेत्सङ्ग्रामं संयतिथ्यमायस्तथा मे कुन यथा
ऽह मिमं सङ्ग्रामं सञ्जयामीत्येतस्या मेवेनं दिशि यातयेज्जयति ह

॥ आशु० ग० सू० ३. ११ द० ।

†, ‡ आशु० ग० सू० ३. १२ द० ।

§ आशु० ग० सू० ३. १५.— इमां ३४०५० द० ।

तं सङ्ग्रामम्”-इति । यः कोऽपि पुमान् ‘संवतिथ्यमाणः’ युद्धं करिष्यन् तं सङ्ग्रामं जेतुम् ‘एनम्’ अभिषिक्तं यदि उपधावेत् , तथा मे कुर्विति पूर्ववत् (२११ पृ०) ॥

राष्ट्राद् अष्टस्य पुनरपि राष्ट्रप्रामार्थं प्रयोगं दर्शयति—“ यद्यु-
क्ता एन मुपधावेद्द्राष्ट्रादपरुध्यमानस्तथा मे कुरु यथा ऽह मिदं
राष्ट्रं पुनरवगच्छानीत्येता मेवैनं दिश मुपनिष्क्रमयेत्तथा ह राष्ट्रं
पुनरवगच्छति”-इति । यथा वै सेनयोर्युद्धे पुरुषयोर्युद्धे वा अभि-
षिक्तेन उदीचीं दिशं प्रति प्रस्थापितस्य जयः , तथैव राष्ट्रभ्रष्टो
ऽपि अभिषिक्तेनैशानीं दिशं प्रस्थापितो राष्ट्रं पुनः प्राप्नोति ॥

इत्थं प्रामाणिकं प्रयोगत्रयं मङ्गला प्रकृतमेव अभिषिक्तविषयं
प्रयोगमाह—“उपस्थायामित्वाणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्यप-
चाच्च इन्द्र विश्वां अमित्रानिति सर्वतो हास्त्रा अनमित्तं सभयं
भवत्युत्तरोत्तरिणीं ह श्रियं मश्रुते ; ऽश्रुते ह प्रजाना मेश्वर्यं
माधिपत्यं ; य एव मेता ममित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येति”
-इति । पूर्ववत् (२०८ पृ०) “कृत्स्निरसि”-इत्यादिमन्त्रेण अभि-
षिक्तस्य पदत्रयाभ्युक्तमेणैशानदिशुपस्थानं चाभिहितम् , तां दिशं
मुपस्थाय, अनन्तरम् ‘अमित्राणां’ शत्रूणां ‘व्यपनुत्तिं’ विशेषिणा-
पनोदनहेतुम् , अत एव व्यपनुत्त्याभिधानाम् “अप प्राचः”-
इत्यादिका मृचं (सं०१०.१३१.१.) ब्रुवन् , स्वगृहानभिगच्छेत् ।
तस्या मृचि द्वितीयपादे मुदस्वेतिश्रवणादिय मृगमित्वाणां व्यप-
नुत्तिः । ‘अस्मै’ एवं गृहं भागच्छतोऽस्य यजमानस्य ‘सर्वतः’
सर्वासु दिक्षु शत्रुराहित्यलक्षणं सभयं भवति । न केवलं भय-
राहित्यं किन्तु उत्तरोत्तराभिहृदिसम्पत्प्राप्तुपायादिकं मपि यथो-
क्तमन्त्रोच्चारणेन गृहानभ्यागतो भवति ॥

गृहप्रामेरुद्धुं कर्त्तव्यं विधत्ते — “एत्य गृहान् पश्चाद् गृह्य-
स्याग्नेरुपविष्टायान्वारब्धाय ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीता-
स्त्रिस्त आज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यनार्त्त्या अरिष्ट्या अज्यान्या
अभयाय”-इति । ‘एत्य’ गृहान् प्रत्यागत्य, योऽयं ‘गृह्यः’ गृहे
वर्त्तमानः औपासनोऽग्निः, तस्य पश्चाद् भागे ‘उपविष्टाय’ आसी-
नाय ऋत्विजे ‘अन्वारब्धाय’ उपसृष्टवते क्षत्रियाय, तादृशस्य
क्षत्रियस्य अनार्त्त्यादिसिद्धयर्थम् ‘ऋत्विक्’ अध्वर्युः ‘अन्ततः’ सर्व-
प्रयोगान्ते ‘कंसेन’ कांस्यपात्रेण ‘चतुर्गृहीताः’ चतुर्वारस्वीकृताः
‘ऐन्द्रीः’ इन्द्रदेवताकाः वक्ष्यमाणैस्त्रिभिः मन्त्रैस्त्रिस्त आज्याहुतीः
प्रपदं यथा भवति तथा जुहुयात् । ‘प्रपदं’ प्रकृष्टं पदम् ।
तथा च आहुः—

“पादा यस्यासु यावन्तो यावदक्षरसम्भिताः ।

ऋच्यध्ययन मेतेषां प्रपदं तद्विदुर्बुधाः”-इति ॥

अतः प्रपदशब्देन अक्षरपादादिवैकल्यरहितं लाक्षणिकं मुञ्चरण
मभिधीयते । ‘अनार्त्तिः’ व्याधिपीडाराहित्यम् । ‘अरिष्टिः’
शत्रुभिरहिंसा । ‘अजानिः’ द्रव्यहानिराहित्यम् । ‘अभयं’
शैरादिभयराहित्यम् * ॥ ६ (१०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१०) ॥

* तै० सं० १, ८ १ ५, तै० ब्रा० १, ०, ९, अरा० ब्रा० ५, ४, ३, कात्या० श्रौ० १५, ६ ६० ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

पर्यु षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्रा भूर्ब्रह्म प्राण
ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह
प्रजया सह पशुभिर्णि सच्चणिर्दिषस्तरध्या ऋणया न
द्वयसे स्वाहा अनु हि त्वा सुतं सोमं मदामसि महे
सम भुवो ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म
वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्ये राज्ये वाजा
अभि पवमान प्रगाहसे स्वाहा अजीजनो हि पवमान
सूर्यं विधारे श खर्ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय
मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिः
कनना पयो गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या स्वाहेत्यना-
र्त्तो ह वा अरिष्टो ऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्वय्यै विद्यायै
रूपेण सर्वा दिशो ऽनु सञ्चरत्यैन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो
यस्मा एता ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्त्रिस्र
आज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यधान्ततः प्रजाति मा-
शास्ते गवा मश्वानां पुरुषाणा मिह गावः प्रजायध्व
मिहाश्वो इह पुरुषाः इहो सहस्रदक्षिणो वीर-
स्नाता निषीदत्विति बहुर्ह वै प्रजया पशुभिर्भवति
य एव मेता मन्ततः प्रजाति माशास्ते गवा मश्वानां
पुरुषाणा मेष इ वाव क्षत्रियो विकृष्टो य मेवविदो

याजयन्त्यथ ह तं व्येव कर्षन्ते यथा ह वा दूढं निषा-
दा वा' सेळगा वा पापकृतो वा वित्तवन्तं पुरुष
मरण्ये गृहीत्वा कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्त्येव
मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्त
मादाय द्रवन्ति य मनेवंविदो याजयन्त्येतद् स्य वै
तद्विद्वानाह जनमेजयः पारिच्छितं एवंविदं हि वै मा
मेवंविदो याजयन्ति तस्माद्दहं जयाम्यभीत्वरी सेनां
जयाम्यभीत्वयां सेनयां न मा दिव्या न मानुष्य
द्रुषव ऋक्न्त्येष्यामि सर्व मायुः सर्वभूमिर्भविष्या-
मीति न ह वा एनं दिव्या न मानुष्य द्रुषव ऋक्-
न्त्येति सर्व मायुः सर्वभूमिर्भवति य मेवंविदो
याजयन्ति याजयन्ति ॥ ७ (११) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

उक्ताहुत्यर्थं प्रथमं मन्त्र माह - "पर्युषु प्र धन्व वाजसातये
परि वृत्वा भूर्ब्रह्म प्राण ममृतं व्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं
स्वस्तये ; सह प्रजया सह पशुभिर्णि सन्नणिर्हिषस्तरथ्या ऋणया
न ईयसे स्वाहा"-इति । अत्र "पर्युषु"-इत्यादिकाया ऋषः
परि वृत्वाणि सन्नणिरिति द्वितीयः पादः* ; तस्मिन् पादे 'वृत्वा-
णि'-इति यत्र पदं , तस्य पदस्य मध्ये भूरित्यादिकं पशुभि

* "पर्युषु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्वाणि सन्नणिः ; सहप्रजया स्वस्तये न
ईयसे"-इति सं. ६. ११०. १ ।

रित्यन्तं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । इत्येतदक्षरद्वयं पुरस्तात् ,
 षीत्येतत् परस्तात् , मध्ये प्रक्षेपः । अत एव अस्योच्चारणस्य
 प्रपद मिति नाम सम्भवम् । प्रक्षिप्तं पदजातं यस्मिन् उच्चारणे
 तदुच्चारणं 'प्रपदम्' । तत्र तावत् संहिताया माम्नाताया ऋचो
 ऽय मर्थः— हे इन्द्र ! 'वाजसातये' अन्नलाभाय । 'परि-उ-षु'-इति
 निपातत्रयममूहेन परित इत्येतावानेवार्थो ऽभिधीयते । 'परितः'
 सर्वतः 'प्र धन्व' प्रकर्षेण धारय । धारणार्थो धन्वति-धातुः ।
 अस्मभ्य मन्नं धातुं चित्तं धारयेत्यर्थः । 'सन्नाणि' शत्रून् 'परि
 सन्नाणिः' परितः निराकरिष्युर्भव । सन्नाणि-धातुरीचित्यान्निरा-
 करणं ब्रूते । 'दिषः' शत्रून् 'तरध्वै' तरितुम् 'ऋण्याः' प्रयत्नं
 प्राप्ता, 'नः' अस्मदर्थम् 'ईयमे' चेष्टसे इति । अस्या ऋचि 'सन्नाणि'
 -इतिपदस्य मध्ये प्रक्षिप्तस्य भूरित्यादि-पशुभिरित्यन्त-पदजात-
 स्याय मर्थः— 'अयं' क्षत्रियः 'असौ' विष्णुगुप्तादिनामको भूरा-
 दीन् 'प्रपद्यते' शरणं गच्छति । 'भूः' पृथिवी, 'ब्रह्म' वेदः,
 'प्राणः' प्रसिद्धः , 'अमृतं' भरणरहितम् । देवतारूपं भूरादिकं
 शरणं प्रपन्नस्य क्षत्रियस्य 'प्रजया' पुत्रादिरूपया सह, 'पशुभिः'
 गवादिभिश्च सह 'स्वस्तये' क्षेमाय, त्वं 'शर्म' सुखं, 'वर्म' कवचम्,
 'अभयं' भयरहितं देवतादिरूपं स्यान्नञ्च, कुर्यिति शेषः । एत-
 त्तिद्वयार्थं 'स्वाहा' तुभ्य मिदं सुहुत भस्व ॥

प्रपदनामकं प्रथमं मन्त्रं सुक्ता, तन्नामकं द्वितीयं मन्त्रं माह—
 "अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे सम भूवो ब्रह्म प्राण ममृतं
 प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्य
 राज्ये वाजा अभि पवमान प्र गाहसे स्वाहा"—इति । अत्रापि
 "अनु हि त्वा"—इत्येतस्या ऋचि 'महे समर्थं राज्ये'—इति द्वितीयः

पादः * । तत्र 'समर्थ'—इति यत् पदं, तस्य समेत्यक्षरद्वय मध
स्तात् कृत्वा, यैत्येतत् तृतीय मक्षर सुपर्यवस्थाप्य, भुव इत्यादिकं
पदजातं प्रक्षेपणीयम् । तस्या ऋचो ऽय मर्थः— हे साम !
'सुतम्' अभिषुते त्वाम् 'अनुमदामसि' वयं हृष्यामः । समर
युद्धम्, त महति 'समर्थः' शूरः ; तथाविध हे इन्द्र ! 'महे'
महति राज्ये † 'एनं' क्षत्रियं, स्थापयेति शेषः । हे 'पवमान
शोधक ! 'वाजान्' अत्रानि 'अभिप्रगाहसे' सर्वतः प्रकर्षणं गाहमे
विलोडयसि, मम्पादयसीत्यर्थः । पदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्य
आदौ 'भुवः'—इत्यन्तरि च मुच्यते ; ब्रह्मेत्यादिकं स्वाहाकारान्नं
पूर्ववत् (२१७ पृ०) ॥

प्रपदनामकं तृतीयं मन्त्रमाह — 'अज्जीजनो हि पव
मान सूर्यं विधारे श श्वर्र्ण प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय समौ शर्म
वर्माभयं स्वस्तये सह गजया सह पशुभिः क्षना पयो गोजीरया
रंहमाणः पुरथ्या स्वाहेति"—इति । अत्रापि 'विधारे शक्नना'
इति द्वितीयः पादः † । तत्र तस्य शक्नतेतिपदस्य शैत्येक मक्षर
मधस्तादुच्चार्य, कनेत्यक्षर सुपरिष्ठादवस्थाप्य, मध्ये स्वरित्यादिकं
पशुभिरित्यन्तं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । तस्या ऋचो ऽय मर्थः—
हे 'पवमान' शोधक ! इन्द्र ! त्वं सूर्यम् 'अज्जीजनः' उत्पादित-
वानसि । 'शक्नना' स्वशक्त्या 'पयः' जलं 'विधारे' विशेषेण

* "अनु हि त्वा सुतं सीम सदामासि ननु समर्थः पयः । राजा वानि पवमान
प्र गाहमे"—इति सं० ९. ११०. २ ।

† पदसंहितायां तु 'समर्थराज्यं'—इत्येकं पदम्, सप्तमक्षरान्तं इति च तद्वाक्याने
कृतं मनेनेवाचार्येण संहिताभाषे ।

‡ "अज्जीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्नना पयः । गोजीरया रंहमाणः
पुरथ्या"—इति सं० ९. ११०. ७ ।

मेघमध्ये धारयति । 'गोजीरया' गवां जीवनेन निमित्तेन
'रंहमाणः' वृष्टिप्रदानार्थं सञ्चरन् , 'पुर' पूर्णफलं 'ध्या'
चित्तया * । गोजीरयेत्युपलक्षणं , सर्वप्राणिजीवन मित्यर्थः ।
अत्रापि 'शकना'-इतिपदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्यादौ 'स्वः'-
इति व्युत्पत्तिकोऽभिधीयते ; बह्वेत्यादिकं स्वाहाकारान्तं पूर्ववत्
(२१७ पृ०) । एतेषां प्रपदनामकानां मन्त्राणां लक्षणं पूर्वं मेव
'पादा यस्यास्तु'-इतिश्लोकेनोदाहृतम् (२१४ पृ०) । पर्युषित्या-
दिकाया ऋचौ मध्ये मूर्ध्नि प्राणेत्यादिकायाः अस्या ऋचौ
यावन्तः पादाः यावदक्षरसंज्ञिताः, तेषां सर्वेषां पतनं प्रपद मिति
तस्य लक्षणवाक्यस्यार्थः ॥

उक्तमन्त्रत्रयसाध्या आहुतीः प्रशंसति— "अनात्ती ह वा
अरिष्टोऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्रय्यै विद्यायै रूपेण सर्वा दिशोऽनु
मञ्जरत्येन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो यस्मा एता ऋत्विगन्ततः कंसेन चतु-
र्गृहीतास्तिस्त्र आन्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोति"—इति । 'यस्मै'
क्षत्रियाय 'ऋत्विक्' अध्वर्युः 'अन्ततः' अभिषेकाद्योगान्ते यद्योक्त-
कमेण जुहोति । असी क्षत्रियः 'अनात्तः' रोगरहितः, 'अरिष्टः'
शत्रुभिरहिंसितः, तैः शत्रुभिः युद्धेऽप्यजितः, सर्वतो 'गुप्तः' इन्द्रेण
रक्षितः । केन साधनेन रक्षित इति, तदुच्यते— 'त्रय्यै विद्यायै
रूपेण' वेदत्रयोक्तमन्त्रेणेत्यर्थः । तेन रक्षितः सन् , 'सर्वा दिशः'
प्राच्याद्याः 'अनुसञ्चरति' अनुक्रमेण विजयायै प्रवर्तते , मरणा-
दूर्ध्वम् ऐन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

होमादूर्ध्वं माशीर्मन्त्रपाठं विधत्ते— "अथान्ततः प्रजाति

* " 'पुरम्या' बहुविधप्रज्ञानेन"—इति संहिताभाष्ये सायणः ।

। मूलपाठस्तु अजीत इति दीर्घसंज्ञः ; तस्यैव व्याख्यानं सजित इति ।

माशास्ते,— गवा मश्वानां पुरुषाणा मिह गावः प्रजायध्व मिहा-
श्व इह पुरुषाः इहो सहस्रदक्षिणी वीरस्वाता निषीदत्विति”-
इति । ‘अथ’ होमानन्तरम्, ‘अन्ततः’ प्रयोगान्ते “इह गावः”-
इत्यादिमन्त्रेण * गवादीनां ‘प्रजातिम्’ उत्पत्तिम् ‘आशास्ते’
प्रार्थयेत् । मन्त्रस्याय मर्थः— गावः ‘इह’ मद्राशु ‘प्रजायध्वं’
प्रकर्षेणोत्पन्ना भवत । एव मश्वः, पुरुषाश्च । ‘इहो’ अस्मिन्
एव राष्ट्रे ‘सहस्रदक्षिणः’ यागेषु सहस्रसङ्ख्यादक्षिणादानमीजो
‘वीरः’ पुत्रः ‘स्वाता’ प्रजानां रक्षकः सन्, निषीदतु ॥

अनेन मन्त्रेण प्रार्थनं प्रशंसति— “बहुर्ह वै प्रजया पशुभि
र्भवति य एव मेता मन्ततः प्रजाति माशास्ते गवा मश्वानां पुरु
षाणाम्”-इति । य एव माशास्ते क्षत्रियः, प्रजादिभिः बहुर्ह
वै स्या मिति ; स एव तथा भवति ॥

पुनरभिषेकप्रश्ने ऽस्मिन् क्षत्रिययागे याजयितृणा ऋत्विजां
वेदनं प्रशंसति— “एष ह वाव क्षत्रियो ऽविकृष्टो य मेवंविदो
याजयन्ति”-इति । ‘एवम’ उक्ताभिषेकप्रकारं जानन्त ऋत्विजा
‘य’ क्षत्रियं याजयति, ‘एष एव’ क्षत्रियः सर्वेषु ‘अविकृष्टः’
अनपकृष्टः ; न ह्यस्य कदाचिदप्यपकर्षी भवति ॥

ऋत्विजा मभिषेकपरिज्ञानाभावं निन्दति— “अथ ह तं
श्रेव कर्तेन्ते, यथा ह वा इदं निषादा वा सेळगा वा पापकृता
वा वित्तवन्तं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्तं मन्वस्य वित्त मादाय
द्रवम्येत् मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्तं मन्वस्य वित्त मादाय
द्रवन्ति, य मनेवंविदो याजयन्ति”-इति । ‘अनेवंविदः’ मभि-
षेकप्रकारं मजानन्त ऋत्विजो ‘य’ क्षत्रियं याजयन्ति, ‘तं’

* मा० म० ब्रा० १, २, १२ । “अणोऽपि प्रया निः”-इति तत्र पाठः ।

क्षत्रिय' 'विकर्षन्ते एव' विकृष्ट मपकृष्टं कुर्वन्त्येव । तत्रेदं निदर्शनं
मुच्यते — 'निषादाः' नीचजातयो मनुष्याः, 'सेळगाः' चीराः । इळा
शन्न', तथा सह वर्तन्ते इति 'सेळाः' धनिकाः, तान् धनापह्रा-
रार्थं गच्छन्तीति चीराः 'सेळगाः' । 'पापकृतः' हिंसाकारिणः ।
न एते त्रिविधा दुष्टाः 'वित्तवन्तं' बहुधनोपेतं पुरुषं मरण्यमध्ये
गृहीत्वा 'कर्त्तुं मन्वस्य' कस्मिंश्चिदन्धकूपादिरूपे गतं तं प्रक्षिप्य,
तदीयं धनं मपहृत्य 'द्रवन्ति' पलायन्ते ; एवमेव अनभिज्ञा
ऋत्विजो यजमानं नरकरूपं कर्त्तुं मन्वस्य, नरकहेतोरनुष्ठाने
अवस्थाप्य, दक्षिणारूपेण तदीयं द्रव्यं मपहृत्य, स्वगृहेषु गच्छन्ति ॥

उक्ताभिर्पैकपर्यन्तक्षत्रिययागं मुदाहरणमुखेन प्रशंसति—
“एतद्भ्रमं वै तद्विद्वानाह जनमेजयः पारित्तितः,— एवंविदं हि
वै मां मेवंविदो याजयन्ति, तस्माद्दहं जयाम्यभीत्वरीं सेनां जया-
म्यभीत्वरीं सेनया न मां दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छन्त्येषामि
सर्वं मायुः सर्वभूमिर्भविष्यामीति”-इति । परिचितस्य राज्ञः
पुत्रो जनमेजयः, 'तदेतत्' सर्वं प्रयोगमाहात्म्यं विद्वान्, सभा-
मध्ये एव मुवाच— अहं मप्येवंवित्, ऋत्विजो ऽप्येवंविदः ;
तस्माद् अभिषेकान्तेन यागेन हन्हयुजे जयामि । किञ्च 'अभीत्व-
रीम्' अभितो युद्धार्थं मुद्रयुक्तां परकीयां सेनां सदृश्या सेनया
जयामि । तथाविधं मां 'दिव्या इषवः' देवप्रेरिता वाणाः न
प्राप्नुवन्ति, 'मानुष्यः' चेषवः नाप्नुवन्ति, अपमृत्युरहितः सर्वं
मप्यायुः प्राप्स्यामि, सर्वां चतुस्सागरपरिवेष्टितां भूमिर्यस्या-
धीना सोऽथ 'सर्वभूमिः', तादृशो भविष्यामीति ॥

जनमेजयवाक्योदाहरणं दृढीकृतं मर्थं निगमयति— “न
हं वा एनं दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छन्त्येति, सर्वं मायुः

सर्वभूमिर्भवति , य मेवंविदो याजयन्ति--याजयन्ति"-इति ।
 स्पष्टोऽर्थः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ७ (११) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (सप्तविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (११) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थास्रतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधरश्वरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(५७)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथात ऐन्द्रो महाभिषेकस्ते देवा अजु-
वन्त्सप्रजापतिका । अयं वै देवाना मोजिष्ठो बलिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमः । इम मेवाभिषिञ्चा-
महा इति तथेति । तद्वैतदिन्द्र मेवं तस्या एता मा-
सन्दीं समभरन्नृचं नाम । तस्यै बृहच्च रथन्तरञ्च । पूर्वी
पादावकुर्वन् । वैरूपं च वैराजं चापरी । शाक्तरैवते
शीर्षण्ये । नौधसञ्च कालेयं चानूच्ये । ऋचः प्राचीना-
तानान्त्सामानि । तिरश्चीनवायान् । यजुष्यतीक्षाशान्
यश्चास्तरणं । श्रिय मुपवर्हणं । तस्यै सावता च बृहस्प-
तिश्च । पूर्वी पादावधारयतां । वायुश्च पृषा चापरी ।
मित्रावरुणौ शीर्षण्ये । अश्विनावनूच्ये । स एता मा-
सन्दी । मारोहदसवस्त्वा गायत्रेण कृन्दसा । त्रिवृता
स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना । ऽऽरोहन्तु । तानन्वारोहामि
साम्नाज्याय । रुद्रास्त्वा वैष्टुभेन कृन्दसा । पञ्चदशेन
स्तोमेन । बृहता साम्ना । ऽऽरोहन्तु । तानन्वारोहामि
भौज्यायादित्यास्त्वा जागतेन कृन्दसा । सप्तदशेन

स्तोमेन वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानग्वारोहामि
 खाराज्याय विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन कृन्दसैक-
 विंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानग्वारो-
 हामि वैराज्याय साध्याश्च त्वाप्ताश्च देवाः पाङ्केन
 कृन्दसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्त्रेण साम्ना ऽऽरोहन्तु
 तानग्वारोहामि राज्याय मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च
 देवा अतिकृन्दसा कृन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
 रैवतेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानग्वारोहामि पारमे-
 ष्ठाय महाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाय-
 रोहामीत्येता मासन्दी मारोहत् त मेतस्या मास-
 न्या मासौन विश्वे देवा अब्रुवन्न वा अनभ्युत्क्रुष्ट
 इन्द्रो वीर्यं कर्तुं महत्यभ्येन मुत्क्रोशामेति तथेति
 तं विश्वे देवा अभ्युत्क्रोशन्निमं देवा अभ्युत्क्रोशत
 सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं खराजं खाराज्यं
 विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं
 पारमेष्ठ्यां क्षत्र मजनि क्षत्रियो ऽजनि विश्वस्य
 भूतस्याधिपतिरजनि विश्वा मत्ता ऽजनि पुरां भेत्ता
 ऽजन्यसुराणां हन्ता ऽजनि ब्रह्मणो गोप्ता ऽजनि
 धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति त मभ्युत्क्रुष्टं प्रजापतिरभि-
 षेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमन्वयत् ॥ १ (१२) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुनः कार्योऽभिषेकोऽन्ते क्रत्वन्तात्वेन वर्णितः ।

अभिषेकः पुमर्थो यस्तस्योपोद्घात उच्यते ॥ १ ॥

तत्रादाविन्द्रस्याभिषेकं प्रतिजानीते — “अथात ऐन्द्री महा-
भिषेकः”—इति । ‘अथ’ मानुषक्षत्रियाभिषेकोक्त्यनन्तरम्, यती
दैवो ऽभिषेको बुभुक्षितः, अतः कारणादिन्द्रसम्बन्धी महाभि-
षेकः, कथ्यत इति शेषः । आरोहणाभ्युत्क्रोशनाभिमन्त्रणादिभि-
र्वक्ष्यमाणैरस्याभिषेकस्य महत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

तदभिषेकार्थं देवविचारं दर्शयति— “ते देवा अन्नवन्त्सप्रजा-
पतिका,— अयं वै देवाना भोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः
पारयिष्णुतम इम मेवाभिषिञ्चामहा इति ; तथेति ; तद्वै तदिन्द्र
मेव”—इति । प्रजापतिना सह वर्त्तन्ते इति ‘सप्रजापतिकाः’ ।
‘ते’ अन्नादयो देवाः परस्पर मिदम् ‘अन्नवन्’ हस्तेन एनं प्रदर्शय
कथयन्ति । अय मेवेन्द्रो ‘देवानां’ मध्ये ‘भोजिष्ठः’ अतिशयेना-
ष्टमधातुयुक्तः, ‘बलिष्ठः’ अतिशयेन शरीरबलयुक्तः, ‘सहिष्ठः’ अति-
शयेन वैर्यभिभवशीलः, ‘सत्तमः’ अतिशयेन स्वभक्तेषु साधुः, ‘पार-
यिष्णुतमः’ अतिशयेन प्रक्रान्तस्य कार्यस्य समाप्तिकृत् ; तस्मादिम
मेव सर्वे वय मभिषिञ्चामहे । इति क्वैचिद् उक्ते सति, अन्ये
सर्वेऽपि ‘तथा—इति’ अङ्गीकृत्य, ‘तद्वै’ तदानी मेव, ‘तदिन्द्र
मेव’ तं सर्वैरनुमित मिन्द्र मेव, अभ्यषिञ्चन्निति शेषः ॥

तत्र प्रकारं दर्शयति— “तस्मा एता मासन्दीं समभरन्नृचं
नाम ; तस्यै बृहच्च रथन्तरच्च पूर्वो पादावकुर्वन्, वैरुपं च वैराजं
चापरौ, शाक्तरैवते शीर्षण्ये, नीधसच्च कालियं चानूष्ये, ऋचः
प्राचीनातानाग्त्वामानि शिरस्त्रीनवायान्, यजुष्यतीकाशान् ,

यथ आस्तरणं , श्रिय उपवर्हणं ; तस्यै सविता च बृहस्पतिश्च
 पूर्वौ पादावधारयतां, वायुश्च पूषा चापरी, मित्रावरुणौ शीर्षण्ये,
 अश्विनावनूचे ; स एता सामन्दी मारोहद्-इति । 'तस्यै'
 इन्द्रार्थम् 'एतां' वक्ष्यमाणां वेदमयी सामन्दीं ममभक्तम् । 'ऋत्वे'
 नाम'-इति आसन्त्या विशेषणम्, ऋतूपा सेतनामिका मित्यर्थः ।
 'तस्यै' तस्या ऋतूपाया आसन्त्या बृहदादीन्धृसाभानि पूर्वपादा-
 व्यष्टावयवान् अकुर्वन् । आसन्त्यां शयानस्तोत्रस्य शिरोदेशस्य
 फलकं 'शीर्षण्ये', तच्च पाददेशावस्थितस्य फलकस्योपलक्षणम् ;
 अत एव 'शीर्षण्ये'-इति द्विवचनं मुच्यते । 'अनूचे' पाद्वन्द्य-
 वर्तिनी फलके । ऋतूपा ये मन्त्राः सन्ति , तान् 'प्राचीना-
 तानान्' प्राकृत्यगायतनत्वेन विस्तारितान् दीधेतन्विशेषान-
 कुर्वन् । गीयमानानि 'सामानि' 'तिरथीनयायान्' तिर्यक्तन-
 वयनहेतून् ऋतुविशेषान् अकुर्वन् । यजूषि 'अतीकाशान्' वज्र-
 न्तरालच्छिद्रविशेषान् अकुर्वन् । 'यगः' कीर्त्तिः , देवतारूपम्
 तदासन्त्या उपरि आस्तरणम् । 'श्रियं' या तु श्रीः सम्पदभिमा-
 निनी देवता , ताम् 'उपवर्हणम्' शिरस उपधानं अकुर्वन् ।
 'तस्यै' तस्या आसन्त्याः पादादीन्धृसावयवान् सवितादशो ऽष्टौ
 देवा अधारयन् । इन्द्रः 'एतां' वेदमयीं वक्ष्यमाणैः षण्मन्त्रै-
 रारोहत् ॥

तान् मन्त्रान् दर्शयति — "वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा त्रिवृता
 स्तोमिन रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि साम्नाञ्चाय;
 रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमिन बृहता साम्ना ऽऽरो-
 हन्तु, तानन्वारोहामि भीज्याया ; ऽऽदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा
 सप्तदशेन स्तोमिन वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि

स्वाराज्याय ; विश्वे त्वा देवा आनुहुमेन कन्दसैकविंशेन स्तोमेन
 वैराजीन साम्ना ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि वैराज्याय ; साध्याश्च
 त्वास्याश्च देवाः पाङ्क्तेन कन्दसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्रेण साम्ना
 ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि राज्याय ; मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च देवा
 अतिच्छन्दसा कन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्ना ऽऽरोहन्तु,
 तानन्वारोहामि पारमेष्ठ्याय ; माहाराज्यायाधिपताय स्वावश्या-
 यातिशायारोहामीत्येता मासन्दी भारोहत्”-इति । यस्मादयो
 देवगणाः, गायत्र्यादिच्छन्दोभिः, विवृदादिस्तोमैः ; रथन्तरादि-
 सामभिश्च सह द्वे आसन्दि ! त्वां प्रथमत आरोहन्तु ; तान् ‘अम्’
 पश्चाद्ग्रह भारोहामि । ‘आसयाः’-इत्यनेनापि अस्वादिशब्दवत्
 कश्चिदेवगणविशेष उच्यते । साम्नाज्यादीन्वारोहणप्रयोजनानि ।
 एतै च शब्दाः पूर्वाध्याये “व्यासन्नभक्षा स्तृणाति”-इत्यस्मिन्
 श्लोके (१८६ पृ०) व्याख्याताः । एतै षड्भिर्मन्त्रैरिन्द्र उक्ता
 मासन्दी भारोहत् ॥

इन्द्रारोहणादृद्धं देवाना मभ्युत्क्रोशनं दर्शयति— “त मेतस्या
 मासन्त्या मासीनं विश्वे देवा अम्रुवन्,— न वा अनभ्युत्क्रुष्ट
 इन्द्रो वीर्यं कर्तुं महत्सभ्येन सुत्क्रोशामेति ; तथेति ; तं विश्वे देवा
 अभ्युत्क्रोशन्निमं देवा अभ्युत्क्रोशत सस्त्राजं सास्त्राज्यं भोजं भोज-
 पितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं
 परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं, अत मजनि ऋत्रियो ऽजनि विश्वस्य भूते-
 त्याधिपतिरजनि विशा मत्ता ऽजनि पुरां भेत्ता ऽजन्यसुराणां
 हन्ता ऽजनि ब्रह्मणो गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति”-इति ।
 ‘एतस्यां’ वेदमय्याः मासन्त्या मासीनं ‘तम्’ इन्द्रं प्रति ‘विश्वे’
 सर्वं देवाः परस्पर मिदं मम्रुवन् । यथा लोके वन्दिनो गुणकथनेन

राज्ञः कीर्त्तिं कुर्वन्ति, एव मत्तापि गुणकीर्त्तनम् 'अभ्युत्क्रो-
शनम्', तेन रहितः 'अनभ्युत्क्रुष्टः' इन्द्रो युद्धादौ वीर्यं कर्त्तुं नैवा-
र्हति ; कीर्त्तिं मन्तरेण परेषां प्रीत्यनुदयात् । तस्माद् अभितः
'एनम्' इन्द्रम् 'उत्क्रोशाम' उद्घोषयामि । 'इति' एवं विचार्य,
'तथा-इति' अङ्गीकृत्य, 'तम्' इन्द्रम् सर्वे देवा अभ्युदक्रोशनम् । इम
मित्यादिरभ्युत्क्रोशनप्रकारः । हे देवाः ! 'इमम्' इन्द्रम् अभितः
'उत्क्रोशत' उद्घोषयत । कीदृश मिन्द्रम् ? सम्राट्स्वरूपम्, अत
एव साम्राज्यं कर्त्तुं महम् ; 'भोज' भोक्तारम्, अत एव 'भोज-
पितरं' भोगपालकम् ; स्वराङ्गपत्वादेव स्वराज्यं कर्त्तुं महम् ;
विराङ्गपत्वादेव वैराज्यं कर्त्तुं महम् ; राजरूपत्वाद् 'राजपितरं'
सर्वेषां राज्ञां पालकम् ; परमेष्ठिरूपत्वात् पारमेष्ठ्यं पदं मनुभवितुं
योग्यम् । 'क्षत्र मजनि' ईदृशी क्षत्रियजातिलोके समुत्पन्ना ।
तज्जातिमान् क्षत्रियः पुरुषः समुत्पन्नः । सर्वस्य प्राणिजातस्याधि-
पतिरुत्पन्नः । 'विशां' प्रजानाम् 'अत्ता' भोक्ता समुत्पन्नः ।
'पुरां' परकीयानां 'भेत्ता' विदारयिता समुत्पन्नः । असुराणां
'हन्ता' घातकः समुत्पन्नः । 'ब्रह्मणः' वेदस्य 'गोप्ता' रक्षकः समु-
त्पन्नः । 'इति' अयं मुत्क्रोशनमन्त्रः ॥

अभ्युत्क्रोशनादूर्ध्वं प्रजापतिकर्त्तव्यं दर्शयति— "तं मभ्युत्क्रुष्टं
प्रजापतिरभिषेक्षन्नेतयर्चाभ्यमन्त्रयत"—इति । 'एतया' निषसा-
देति (२२६ पृ०) वक्ष्यमाणया ॥ १ (१२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा' साम्रा-
ज्याय भौज्याय' स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय
राज्याय' माहाराज्यायाधिपत्याय' स्वावश्यायाति-
ष्ठाय सुक्रतुरिति' त मेतस्या मासन्द्या मासीनं'
प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं औदुम्बर्यार्द्र्या
शाखया' सपलाशया जातरूपमयेन च' पवित्रेणान्त-
र्द्याभ्यषिञ्चद् इमा आपः शिवतमा इत्येतेन
तृचेन' देवस्य त्वेति च यजुषा' भूर्भुवस्वरित्येताभिश्च
व्याहृतिभिः' ॥ २ (१३) ॥

“एतयर्चाभ्यमन्त्रयत”-इत्यत्र योऽयं मन्त्र ऋक्शब्देन विव-
क्षितः, तं मन्त्रं दर्शयति— “निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा
साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय
माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाय सुक्रतुरिति”-इति ।
‘धृतव्रतः’ स्वीकृतनियमो ‘वरुणः’ सर्वस्यारिष्टस्य निवारयितेन्द्रः.
‘पस्त्यासु’ गृहेष्वागत्य, साम्राज्यादिफलसिद्धयर्थं ‘सुक्रतुः’ शोभन-
सङ्कल्पो भूत्वा ‘निषसाद’ अस्या मासन्द्यां निषण्वान् ॥

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितस्येन्द्रस्याभिषेकप्रकारं दर्शयति—
“त मेतस्या मासन्द्या मासीनं प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्-
मुखं औदुम्बर्यार्द्र्या शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवि-
त्रेणान्तर्द्याभ्यषिञ्चद्, इमा आपः शिवतमा इत्येतेन तृचेन,
देवस्य त्वेति च यजुषा, भूर्भुवस्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः”-

इति । 'एतस्यां' पूर्वीक्तायां वेदमव्या मासव्या मासीनं 'तम्'
 इन्द्रं प्रजापतिरभ्यषिञ्चत् । किं कुर्वन् ? 'पुरस्तात्' आसव्याः
 पूर्वस्यां दिशि प्रत्नङ्मुखस्तिष्ठन् । किं कृत्वा ? 'आर्द्रया' आर्द्र-
 पत्रोपेतया उदुम्बरशाखया मुवर्णमयेन च पवित्रेण 'अन्तर्द्वय'
 व्यवधानं कृत्वा । केन मन्त्रेण ? "इमा आपः"-इत्यादिकेन,
 ऋत्विजाभिषेके प्रोक्तेन (१८६ प्र०) त्रिविधेन मन्त्रजातेन ॥२(१३)॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथैनं प्राच्यां दिशि वसती देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च
 यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय तस्मादेतस्यां
 प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्या-
 येव ते ऽभिषिच्यन्ते समाळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते
 एता मेव देवानां विहितं मन्वथैनं दक्षिणस्यां दिशि
 रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्ने-
 तेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भौ-

ज्याय' तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि' ये के च
 मत्वतां राजानां भौज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते' भोजेत्ये-
 नानाभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव देवानां विहिति'
 मन्वथैर्न प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचनेतेन च
 यजुपैतामिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय' तस्मादेतस्यां
 प्रतीच्यां दिशि' ये के च नोच्याना राजानो ये ऽपा-
 च्यानां स्वाराज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते' स्वराज्ये-
 नानभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव देवानां विहिति'
 मन्वथैर्न मदीच्यां दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचनेतेन च
 यजुपैतामिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय' तस्मादेतस्या
 मदीच्यां दिशि' ये के च परेण हिमवन्त' जनपदा
 उत्तरकुरुव उत्तरमद्रा इति' वैराज्यायैव ते ऽभि-
 षिच्यन्ते' विराज्येनानभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव
 देवानां विहिति' मन्वथैर्न मथां ध्रुवायां' मध्यमायां
 प्रतिष्ठायां दिशि' साध्याश्चाप्रास्य देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचनेतेन च यजु-
 पैतामिश्च व्याहृतिभी राज्याय तस्मादेतस्यां ध्रुवायां
 मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि' ये के च कुरुपञ्चालानां

राजानः 'सवशीशौनराणां' राज्याथैव ते ऽभिषिच-
न्ते 'राज्येनानभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव देवानां
विहितं मन्वथैन मूर्धायां दिशि मरुतस्याङ्गिरसश्च
देवाः 'षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन
च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः' पारमे-
ष्ठाय 'माहाराज्यायाधिपत्याय' स्वावश्यायातिष्ठा-
येति' स परमेष्ठी प्राजापत्यो ऽभवत् स एतेन महा-
भिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रः सर्वां जित्तीरजयत् सर्वा-
ल्लोकानविन्दत् 'सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ मतिष्ठां
परमता मगच्छत्साम्राज्यं भौजं स्वाराजं वैराजं
पारमेष्ठं राजं माहाराज माधिपत्यं' जित्वा
स्त्रिलोके † स्वयम्भूः 'स्वराळमृतो ऽमुष्मिन्त्स्वर्गे
लोके' सर्वाङ्कामानाप्नुा ऽमृतः समभवत् सम-
भवत् ॥ ३ (१४) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य प्रजापतिहताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविशेषं
रभिषेकः कृतः ; तत्र प्राच्यां दिशि त मभिषेकं दर्शयति—
“अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभि-

* 'सर्वान्लोके'—इति क, 'सर्वालोके'—इति ग, 'सर्वालोके'—इति ख, ड ।

† 'स्त्रिलोके'—इति क, ग, 'स्त्रिलोके'—इति ड ।

रभ्यपिञ्चनेतेन च तृचेनेतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय”-इति । ‘अथ’ प्राजापत्याभिषेकानन्तरम्, ‘एनम्’ इन्द्रं प्राच्यां दिशि अवस्थिता वसतो देवा एकत्रिंशत्सु अहस्तु पूर्वोत्तमन्त्रैः अभ्यपिञ्चत् ; तच्च साम्राज्यसिद्धये भवति ॥

इदानीं लौकिकाचारप्रदग्नेनेन्द्रस्य प्राच्यां दिशि त मभिषेकं दृढयति— “तस्माद्देतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव ते ऽभिषिचन्ते मन्त्राढित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मनु”-इति । यस्माद् वसुभिः प्राच्यां दिश्यभिषेकः कृतः, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि ‘प्राच्यानां’ पूर्वदिग्वर्तिनां मनुष्याणां ये के च राजानः भन्ति, ते सर्वेऽपि ‘देवानां’ वभूनां सम्बन्धिनीम् ‘एता मेव विहिति’ पूर्वोक्त मेव विधानम् अनु ‘साम्राज्याय’ साम्राज्यसिद्धयर्थं मभिषिचन्ते । अत एव अभिषिक्तान् ‘एनान्’ राज्ञः ‘मन्त्राट्’ ‘इति’ अनेन शब्देन व्यवहरन्ति ॥

दिगन्तरिषुः देवान्तरैरिन्द्राभिषेकं दृढयति— “अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिषेव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च तृचेनेतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्भौज्याय तस्माद्देतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भौज्यायैव ते ऽभिषिचन्ते भोजित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्त्रथेनं प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिषेव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च तृचेनेतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय तस्माद्देतस्यां प्रतीच्यां दिशि ये के च गीच्यानां राजानो ये ऽप्राच्यानां स्वाराज्यायैव ते ऽभिषिचन्ते स्वराढित्ये-

* “दिगन्तरेऽपि”-इति ख ।

नानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्वथैर्न मुदीच्या
दिशि विश्वे देवाः षड्भिद्यैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च
तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय तस्मादेतस्या
मुदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव
उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते विराळित्येनानभि-
षिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्वथैर्न मस्यां ध्रुवायां
मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चासाश्च देवाः षड्भिद्यैव पञ्च-
विंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-
तिभी राज्याय तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये
के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्याद्यैव ते ऽभि-
षिच्यन्ते राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति
मन्वथैर्न मूर्द्धायां दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिद्यैव पञ्च-
विंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-
तिभिः पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठा-
येति स परमेष्ठी प्राजापत्यो ऽभवत्”-इति । प्रथमपदं यवदु
व्याख्येयम् । ‘सत्वतां’ दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तमानाः प्राणिनः
सत्वन्नामकाः * , तेषाम् । ये राजानोऽभिषिक्ताः, ते ‘भोज’ इति
अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानाः प्राणिनो
नीच्या अपाच्याश्च† । निकर्षं मञ्चन्तीति ‘नीच्याः’, अपकर्षं मञ्च-
न्तीति ‘अपाच्याः’ । जाल्या निकर्षः, व्यवहारेणापकर्षः । उभय-
विधानां प्राणिनां ये राजानः सन्ति, ते ‘स्वराट्’ इति अनेन

* “तदेतद् गायथाभिगीतम्— ‘शतानीकः समन्तासु मीध्वं सात्राजितो जयम् ।
आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वता निव’-इति”-इति शत० ब्रा० १३. ५. ४. २१ ।

† ‘उद्धाः कुन्तलाय अपाच्याः’-इति हे० अभि० चि० ९६१ ।

शब्देन व्यवह्रियन्ते । उदीच्यां दिशि 'हिमवत्' परेष' हिम-
वत्पर्वतस्य परभागे 'जनपदाः' ग्रामविशेषाः 'उत्तरकुरवः' उत्तर-
कुरुनामकाः *, 'उत्तरमद्राः' उत्तरमद्रनामकाः सन्ति, तत्रत्या
राजानो 'विराट्' 'इति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'मध्यमा
दिक्' मध्यदेशः । स च प्राच्यादिभिदिभिः सर्वाभिरपेक्ष्यत्वेन
'ध्रुवः' भवति ; तदपेक्षयैव पूर्वा पश्चिम्यादिः व्यवहारः । स च
देशः सर्वेषां वैदिकानां माथयः । तत्र ये वशदेशैः † उशीनर-
देशैश्च सहिताः कुरुपञ्चालदेशाः सन्ति, तेषां देशानां ये राजानः,
ते 'राजा' 'इति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'ऊर्ध्वायां दिशि'
स्वर्गरूपायाम्, मनुष्यस्य सञ्चाराभावात् तत्र राजानो नोदाहृताः,
किन्तु इन्द्रस्यैवाभिषेक उक्तः । तस्यां दिश्यभिषेकेण 'तः' इन्द्रः
'परमेष्ठी' परमपदे अवस्थितः, 'प्राजापत्यः' प्रजापतिसम्बन्धी
अभवत् ॥

इन्द्रस्य मिन्द्राभिषेकं निगमयति-- "स एतेन महाभिषेके-
णाभिषिक्त इन्द्रः सर्वा जित्तीरजयत् सर्वोल्लोकानविन्दत् सर्वेषां
देशानां श्रेष्ठ्य मतिष्ठां परमना मगच्छत्प्राज्ञं भोज्यं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं भाह्वाराज्यं भाधिपत्यं जित्वास्मिन्नाके
स्त्रयभूः स्वराठमृतो ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्ना
ऽमृतः समभवत्-समभवत्"-इति । पूर्वोक्ताभिषेकेण अभिषिक्तः

* 'अहो सह शरीरेण प्राप्तीऽपि परमं गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुष्यामथ
वाप्यमरावतीम्"-इति महा० भा० १३ प० २८४१ । 'नेत्रेभ्यो सर्वगुणीपपत्रं ददाति वै
थस्तु नरो विजाय । स्वाध्यायचारिवगुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुभूरेण'-इति च
तत्रैव २८५८ ।

† वश इत्यस्यैवाक्षरविपर्ययेणकारहययोगेन च महाभारतादौ प्रसिद्धः किं शिति-
रिति ? । तथा आदिपर्बणि 'शिविरीशीनरः'-इति २६६८ ।

इन्द्रः 'जितीः' जेतव्याः सर्वा युद्धभूमीः अजयत् । तेन जयेन
 सर्वान् लोकान् 'अविन्दत्' अलभत ; देवानां मध्ये 'श्रेष्ठाम्'
 अतिशयेन प्रशस्तत्वम् , 'अतिष्ठां' सर्वानतिक्रम्यावस्थानं 'परम-
 ताम्' उत्कृष्टत्व मगच्छत् । जातितः उत्तमत्वं श्रेष्ठम् , गुणै-
 रुत्तमत्वं परमत्वम् । साम्राज्यादीनि पदानि अस्मिंल्लोके 'जित्वा'
 प्राप्य 'स्वयम्भूः' प्रजापतिरूपः , 'स्वराट्' स्वतन्त्रराजः , 'अमृतः'
 इतरमनुष्यवदल्पकाले मरणरहितः सन् 'अमुष्मिन्' परोक्षे स्वर्गे
 लोके सर्वान् 'कामान्' भोगान् प्राप्य 'अमृतः' मरणरहितो मुक्तः
 समभवत् ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ३ (१४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (अष्टत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ स य इच्छेदेवंविच्छत्रिय मयं^१ सर्वा
जितीर्जयेतायं^२ सर्वाँल्लोकान् * विन्देतायं^३ सर्वेषां
राज्ञां^४ श्रेष्ठा मतिष्ठां परमतां गच्छेत्^५ साम्राज्यं
भौज्यं^६ स्वाराज्यं वैराज्यं^७ पारमेष्ठं^८ राज्यं^९ माहाराज्य
माधिपत्यं मयं^{१०} समन्तपर्यायी स्यात्सर्वभूमिः सार्व-
युष^{११} † आन्तादा परार्धात्^{१२} पृथिव्यै समुद्रपर्यन्तायो
एकराळिति^{१३} त मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण^{१४} चत्रियं
शापयित्वा ‡ ऽभिषिञ्चेद् याञ्च^{१५} राज्ञी मजायेथा
याञ्च^{१६} प्रेतासिं तदुभय मन्तरेणोष्ठापूर्त्तं^{१७} ते लोकं^{१८}
सुकृत मायुः प्रजां वृञ्चीयं^{१९} यदि मे द्रुष्टोरिति^{२०} स य
इच्छेदेवंविच्छत्रियो ऽहं^{२१} सर्वा जितीर्जयेय^{२२} महं^{२३}
सर्वाँल्लोकान् विन्देयं^{२४} महं^{२५} सर्वेषां राज्ञां^{२६} श्रेष्ठा
मतिष्ठां परमतां गच्छेयं^{२७} साम्राज्यं भौज्यं^{२८} स्वाराज्यं
वैराज्यं^{२९} पारमेष्ठं^{३०} राज्यं^{३१} माहाराज्यं माधिपत्यं महं^{३२}

* "सर्वान् लोकान्" क, "सर्वालोकान्" ग, "सर्वाँल्लोकान्" उ ।

† "सर्वयुषः" क, ख ।

‡ "शापयित्वा" उ ।

समन्तपर्यायी स्यां' सार्वभौमः सार्वायुष' आन्तादा
 परार्द्धात्' पृथिव्यै' समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति' स न
 विचिकित्सेत्स ब्रूयात्सह श्रद्धया' यां च रावी मजाये
 ऽहं' यां च मेतास्मि' तदुभयमन्तरेणोष्ठापूर्त्तं मे
 लोकं' सुकृत मायुः प्रजां वृञ्जीथा' यदि ते द्रुह्येय
 मिति ॥ १ (१५) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुरुषार्थाभिषेकार्थं मादावेन्द्राभिषेचनम् ।

उक्तं भद्रं पुमर्थोऽयं मभिषेक उदीर्यते ॥ १ ॥

त मभिषेकं विधत्ते— “स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रिय मयं सर्वा
 जितीर्जयेतायं सर्वलोकान् विन्देतायं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्य मतिष्ठं
 परमतां गच्छेत् साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमंष्ठं राज्यं
 माह्वाराज्यं माधिपत्यं मयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः
 सार्वायुष आन्तादा परार्द्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति
 त मेतेनेन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वा ऽभिषिञ्चेत्”--
 इति । ‘एवंवित्’ इन्द्रसम्बन्धिमहाभिषेकविद् ‘यः’ आचार्यः
 क्षत्रियं प्रति सर्वजयादिफलं मिच्छेत्, ‘सः’ आचार्यः क्षत्रिय
 मेतं ‘शापयित्वा’ शपथं कारयित्वा, ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन इन्द्र-
 सम्बन्धिना महाभिषेकविधानेन ‘तं’ क्षत्रियं मभिषिञ्चेत् ।
 कीदृशी फलेच्छा ? इति, साभिधीयते— ‘अयं’ क्षत्रियो जेतव्याः
 सर्वा युद्धभूमिर्जयेत् ; तथा ‘सर्वान् लोकान्’ देशविशेषान् लभेत ;
 ‘सर्वेषां’ राज्ञां मध्ये श्रेष्ठ्याद्याधिपत्यान्तगुणयुक्तो भवेत् ; ‘समन्त-
 पर्यायी’ देशतः कालतः सर्वव्यापी स्यात् ; ‘आ आन्तात्’ समुद्र-

तीरपर्यन्तं सार्वभौमत्वं देशव्याप्तिः, 'आ परार्धात्' परार्धशब्दा-
भिधेयकालसङ्ख्यापर्यन्तं सर्वायुषत्वं कालव्याप्तिः ; एवंविधो भूत्वा
समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्याः एक एव राजा अस्तु ; 'इति' अन-
येच्छयः आचार्यो महाभिषेकेण त मभिषिञ्चेत् ॥

शापयित्वेति यदुक्तं, त मेव शपथप्रकारं दर्शयति — “याञ्च
रात्री मजायेथा, याञ्च प्रेतासि, तदुभय मन्तरेणेषापूतं ते लोकं
सुकृत मायुः प्रजां वृञ्जीयं यदि मे द्रुह्येरिति”-इति । अभि-
षिच्यमान ! हे क्षत्रिय ! यद्याचार्याय मे 'द्रुह्येः' द्रोहं कुर्याः,
तदानीं त्वं 'यां रात्रि मजायेथाः' यस्यां रातावृत्तवोऽसि, 'याञ्च
रात्रिं प्रेतासि' यस्यां रात्री मरिष्यसि, 'तदुभय मन्तरेण' उत्पत्ति-
मरणदिनयोर्हयोर्मध्ये 'ते' तव 'इष्टापूतं' श्रौतस्मार्त्तकर्मद्वयं,
तथा पुण्यलोकं, तत्रेतुभूत मन्यदपि मुक्तं, दीर्घ मायुः, 'प्रजां'
पुत्रादिकां 'वृञ्जीयं' त्वत्तो वर्जयेयम् ; 'इति' एतद् आचार्यस्य
वाक्यम् । तदेतदङ्गीकारयित्वा पश्चादभिषिञ्चेत् आचार्यः ॥

क्षत्रियार्थां यादृशीं फलपरम्परां कामयित्वा शपथं कारयति,
क्षत्रियोऽपि तादृशीं फलपरम्परां कामयमानः शपथं कुर्यात् ।
तदेतत् क्षत्रियवाक्यं दर्शयति— “स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियो
ऽहं सर्वा जितीर्जयेय महं सर्वलोकान् विन्देय महं सर्वेषां राज्ञां
श्रेष्ठ्य मतिष्ठां परमतां गच्छेयं साम्राज्यं भीज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं
पारमेष्ठ्यं राज्यं माह्वाराज्यं माधिपत्यं महं समन्तपर्यायी स्यां
सार्वभौमः सर्वायुष आन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया
एकराळिति, स न विचिकित्सेत्, स ब्रूयात् सह श्रद्धया, याञ्च रात्री
मजाये ऽहं याञ्च प्रेतासि, तदुभय मन्तरेणेषापूतं मे लोकं सुकृत
मायुः प्रजां वृञ्जीया यदि ते द्रुह्येय मिति”-इति । 'यः' क्षत्रियः

‘एवंवित्’ महाभिषेकमाहात्म्याभिन्नः, सर्वजयादिकं समुद्रपर्यन्तं, पृथिव्या मेकराजत्वपर्यन्तं फलजात मिच्छेत् (पूर्वत्राचार्यताज्ञ-
त्वात् जयेत विन्देतेत्यादिः प्रथमपुरुषप्रयोगः, अत्र तु त्रित्रिय-
वाक्यत्वात् जयेय मित्यादिः उत्तमपुरुषप्रयोगः), ‘सः’ त्रित्रियः
फलकामी ‘न विचिकित्सेत्’ आचार्योक्ते ऽर्थे संशयं न कुर्यात् ।
‘सः’ त्रित्रिय आचार्यस्याभीष्टं शपथ मेवं कुर्यात्, — हे आचार्य !
अहं यदि ते द्रुह्येयम्, तदानीं त्वं मम जन्ममरणमध्यवर्तीष्टा-
पूर्त्तादिकं सर्वं ‘वृञ्जीथाः’ नाशयेः, इति अहया सहितं शपथं
ब्रूयात् ॥ १ (१५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्पत्यानि सम्भ-
रत नैय्यग्रोधान्यौदुम्बराण्याश्वत्यानि प्राक्षाणीति
क्षत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधो यन्नैय्यग्रो-
धानि सभरन्ति क्षत्र मेवास्त्रिंस्तदधाति भौज्यं वा
एतद् वनस्पतीनां यदुदुम्बरो यदौदुम्बराणि सम्भ-
रन्ति भौज्य मेवास्त्रिंस्तदधाति साम्राज्यं वा एतद्

वनस्पतीनां यदप्रवृत्यो' यदाप्रवृत्यानि सम्भरन्ति
साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति' स्वाराज्यञ्च ह वा एतद्
वैराज्यञ्च वनस्पतीनां यत् प्रवृत्तो' यत्प्राचाणि सम्भ-
रन्ति' स्वाराज्यवैराज्ये एवास्मिंस्तद्वधात्यथ ततो
ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौषधानि सम्भरत' तोक्मकृतानि
व्रीहीणां महाव्रीहीणां' प्रियङ्गूनां यवाना मिति' लक्षं
वा एतदौषधीनां यद् व्रीहयो' यद् व्रीहीणां तोक्म
सम्भरन्ति' लक्ष मेवास्मिंस्तद्वधाति' साम्राज्यं वा एत-
दौषधीनां यन् महाव्रीहयो' यन्महाव्रीहीणां तोक्म
सम्भरन्ति' साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति' भीज्यं
वा एतदौषधीनां यत् प्रियङ्गवो' यत् प्रियङ्गूनां
तोक्म सम्भरन्ति' भीज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति' सैनान्यं
वा एतदौषधीनां यद्यवा' यद्यवानां तोक्म सम्भ-
रन्ति' सैनान्य मेवास्मिंस्तद्वधाति' ॥ २ (१६) ॥

सम्भारान् विधत्ते— “अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वनस्प-
त्यानि सम्भरत,— नैश्वयोधान्यौदुम्बराख्याश्वत्यानि भ्राक्षाणीति”
—इति । ‘अथ’ लत्रियगपथानन्तरम्, गत आचार्येणाभिषेकः
कर्तव्यः, ‘ततः’ कारणादाचार्यः परिचारकान् ब्रूयात्,— वन-
स्पतिसम्बन्धीनि न्ययोधादीनि (फलानि चतुर्विधानि *) हे
परिचारकाः ! सम्पादयतेति ॥

* वसुधैविज्ञानः कृतपदद्वयं च च पुस्तकयोर्भाषि ।

तत्र वृक्षचतुष्टयं क्रमेण प्रशंसति— “क्षत्रं वा एतद् वन-
स्पतीनां यद्यग्रोधो ; यन्नैयग्रोधानि सम्भरन्ति, क्षत्र मेवास्मिंस्तद्-
धाति ; भौज्यं वा एतद् वनस्पतीनां यदुदुम्बरो ; यद्दीदुम्बराणि
सम्भरन्ति, भौज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; साम्राज्यं वा एतद् वनस्प-
तीनां यदश्वत्थो ; यदाश्वत्थानि सम्भरन्ति, साम्राज्य मेवास्मिंस्त-
द्धाति ; स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च वनस्पतीनां यत् प्लक्षी ;
यत् प्लाक्षाणि सम्भरन्ति, स्वाराज्यवैराज्ये एवास्मिंस्तद्धाति”—
इति । न्यग्रोधस्य वनस्पतीनां मध्ये राजवद् व्याप्त्याधिक्यात् क्षत्र-
त्वम् ; उदुम्बरादीनां भौज्यादिसाधनत्वात् तद्रूपत्वम् । अतश्चतुर्विध-
फलसम्पादनेन यजमाने क्षत्रभौज्यादीनि फलानि सम्पादयति ॥

सम्भारान्तराणि विधत्ते — “अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौष-
धानि सम्भरत तोक्मकृतानि,— व्रीहीणां, महाव्रीहीणां,
प्रियङ्गूनां, यवाना मिति”—इति । ‘अथ’ नैयग्रोधादिफल-
सम्पादनानन्तरम्, यतो व्रीह्याद्यङ्गुरसम्पादन मपेक्षितम्,
‘ततः’ आचार्यं एवं ब्रूयात्,— हे परिचारकाः ! ‘तोक्मकृतानि’
अङ्गुरनिमित्तान्यौषधिद्रव्याणि चतुर्विधानि सम्पादयत । सूक्ष्म-
बीजरूपा व्रीहयः, प्रौढबीजरूपा महाव्रीहयः, प्रियङ्गवो
यवाश्च प्रसिद्धाः ॥

चतुर्विध मोषधिद्रव्यं प्रशंसति— “क्षत्रं वा एतदोषधीनां
यद् व्रीहयो ; यद् व्रीहीणां तोक्म सम्भरन्ति, क्षत्र मेवास्मिंस्त-
द्धाति ; साम्राज्यं वा एतदोषधीनां यन्नहाव्रीहयो ; यन्नहा-
व्रीहीणां तोक्म सम्भरन्ति, साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; भौज्यं
वा एतदोषधीनां यत् प्रियङ्गवो ; यत् प्रियङ्गूनां तोक्म सम्भरन्ति ;
भौज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; सैनान्यं वा एतदोषधीनां यद्यवा ;

यद्यवानां तोक्ता सम्भरन्ति, सैनान्य मेवास्त्रिंस्तद्धाति"—इति ।
 ओषधीनां मध्ये व्रीहीणां बलहेतुत्वात् सत्रत्वम्, महाव्रीह्यादीनां
 मपि अनुष्ठानद्वारा साम्राज्यहेतुत्वात् तद्रूपत्वम् ; अतो व्रीह्यादि-
 तोक्तानां महुराणां सम्पादनेन यजमाने सत्रसाम्राज्यादिकं सर्वं
 सम्पादयति ॥ २ (१६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथास्मा औदुम्बरी मासन्दी सम्भरन्ति तथा उक्तं
 ब्राह्मणं औदुम्बरश्चमसो वा पात्री औदुम्बरशाखा
 तानेतान्त्वम्भारान्त्वम्भृत्यौदुम्बर्यां पात्र्यां वा चमसे
 वा समावपेयुस्तेषु समोक्षेषु द्विवि मधु सर्पिरा-
 तपवर्ष्या आपो ऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्यैता मासन्दी
 मभिमन्त्रयेत् बृहच्च ते रथन्तरञ्च पूर्वी पादौ भवतां
 वैरूपञ्च वैराजं चापरौ शाक्तरैवते शीर्षण्ये नौध-
 सञ्च कालियं चानूच्ये ऋचः प्राचीनातानाः सामानि
 तिरस्वीनवाया यजूष्यतीकाशा यश आस्तरणं श्रीरूप-

बर्हणं सविता च ते बृहस्पतिश्च पूर्वी पादौ धार-
 यतां वायुश्च पूषा चापरौ मित्रावरुणौ शीर्षण्ये
 अश्विनावनूच्ये इत्यथैन मेता मासन्दी मारोहयेद्
 वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा * त्रिवृता स्तोमेन रथ-
 न्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह साम्राज्याय
 रुद्रास्त्वा चैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता
 साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह भौजायादित्यास्त्वा
 जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना
 ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह स्वाराज्याय विश्वे त्वा देवा
 आनुष्टुभेन छन्दसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना
 ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह वैराजाय मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च
 देवा अतिच्छन्दसा छन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैव-
 तेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह पारमेष्ठाय
 साध्याश्च त्वाप्तयाश्च देवाः पाङ्केन छन्दसा त्रिणवनेन
 स्तोमेन शाक्वरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह
 राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठा-
 यारोहित्येता मासन्दी मारोहयेत् तमेतस्या मासन्द्या
 मासौनं राजकर्तारो ब्रूयुनं वा अनभ्युत्क्रुष्टः क्षत्रियो
 वीर्यं कर्त्तुं महत्यभ्येन मुत्क्रोशामेति तथेति तं राज-
 कर्तारो ऽभ्युत्क्रोशन्तीमं जना अभ्युत्क्रोशत सम्राजं

* "छन्दसा" - इति ड । एव मिहोत्तरवापि ।

साम्भोज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं
 वैराज्यं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यां राजानं राजपितरं जत्र
 मजनि क्षत्रियो ऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि
 विशो मत्ता ऽजन्यमितागां हन्ता ऽजनि दाह्यगानां
 गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति त मध्यत्क्रुष्ट
 मेवंविद्भिषेक्ष्यन्नेतयच्चीभिसन्त्ययेत् ॥ ३ ॥ (१७) ॥

आसन्त्यादिसम्भारान् विधत्ते - 'अथाग्ना श्रीदुस्वरी सा-
 सन्दी सम्भरन्ति ; तस्या उक्तं ब्राह्मण श्रीदुस्वरभयसां वा पात्री
 वोदुस्वरशाखा ; तानितारक्षन्भारान्सम्पत्वीदुस्वकां एतानां वा
 चमसे वा समावपेयुस्तेषु समीपेषु दधि मधु सर्पिरातपवर्षा आपो
 ऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्येता मासन्दी मभिसन्त्ययेत्' इति । 'अथ'
 वानस्यत्वौषधिसम्भारानन्तरम्, 'असौ' क्षत्रियार्थोदुस्वरो मासन्दीं
 सम्पादयेयुः । 'तस्याः' चासन्त्या विधायकं 'ब्राह्मणं' "पादेग-
 मात्ताः पादाः"-इत्यादिना पूर्व वक्ष्येत् ॥ चतुर्विंशो
 दण्डयुक्तः पात्रविशेषश्चमसः ॥ आकारनियमरहिता

* प्राय एष एव सुष्ठुः किञ्चिदुपान्तः पर्यन्तं भविष्यति (२२९४०) ।

† १८२५० २५०, १८४५० १०५० ।

‡ 'चमसो देवपानः'-इति ऋ० सं० १०. १६. ८ । 'श्रीदुस्वरेण चमसेन ननु-
 सक्तिना'-इति अत० ब्रा० ७. २. ११. २ । 'वयोधे रोहितक पणान्तमकाप्रनिर्मितय
 स भवति । 'द्वय चमसान्महत्तानधः'-इति आ० या० ६. २. २२ । 'सदमत'-
 इति च मानववृत्तम् । तथापि ते सुष्टियुक्ताः ; किञ्च हीनुः, ब्रह्मणः, उद्गातुः,
 सुन्तः, प्रशास्तः, ब्राह्मणाश्चसिनः, पीतुः, नष्टः, आघोषस्य, अस्वात्कस्यति इत् ।
 कात्या० श्रौ० (९. ९. २५ ; १९. ३.) भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‘पात्री’ * । तयोः पात्रीचमसयोरन्यतर मीदुम्बरं सम्पादयेत् । यदा, पात्री सृज्यते, शाखा चौदुम्बरी सम्पादनीया । ततः पात्रीचमसयोरन्यतरस्मिन् वानस्पत्योषधिसम्भारान् समावपेयुः । समीपेषु तेषु सम्भारेषु दध्यादीनां सेचनं कृत्वा चमसं भूमौ प्रतिष्ठाप्य एता मासन्दीं वक्ष्यमाणमन्त्रेणाभिभन्तयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— “बृहस्पते रथन्तरत्र पूर्वीं पादौ भवतां, वैश्वदेव वेराजं चापरीं, शाकुररेवते शीर्षण्ये, नीधसत्र कालेयं चानूचे, ऋचः प्राचीनाताताः, सामानि तिर्य्यीनवाद्या, यजुष्य-
तौकाया, यम आस्तरणं, श्रीरुपवर्हणं, सविता न ते बृहस्पतिश्च
पूर्वीं पादौ धारयतां, वायुश्च पूषा चापरीं, मित्रावरुणौ शीर्षण्ये,
अश्विनावनूचे इति”—इति । इन्द्रासन्दीप्रतिष्ठादकवाक्यवदयं
मन्त्रो व्याख्येयः † ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं माचार्यैकं तस्यं दर्शयति— “अथैन सेता
मासन्दो भारोहयेद्”—इति । ‘अथ’ अभिपिक्तम् ‘एनं’ क्षत्रिय
एतस्या मासन्दारूढं कुर्यात् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “वसवस्त्वा गायत्रेण कृन्दसा, चिहृता
स्तोमेन, रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह साम्नाज्याय ;
रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन कृन्दसा, पञ्चदशेन स्तोमेन, बृहता साम्ना
ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह भौज्याय ; आदित्यास्त्वा जागतेन कृन्दसा,

* पात्री द्विविधा भवति । तत्र ‘द्रुडापात्री’ अरुद्रिमात्री मध्यमङ्गुलीता ; ‘पुरी
डाशपात्री’ प्रादेशमात्री समचतुरस्रा अर्थात् षडङ्गुलपरिमितपरिमण्डलस्वातन्त्री ;
‘षष्ठपात्री’ हविर्भारणी अतिविपुला ; सेनाकारनियमरहिता इति विदेकः । कात्या०
श्री० १. ५. ३६ सू० या० ४० ५० ।

† २२५.५० २१५० आरभ्य द्रष्टव्यम् ।

सप्तदशेन स्तोत्रेण, वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारोह स्वारा-
ज्याय ; विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन कन्दमैत्राग्निं स्तोमन, वैरा-
जेन साम्ना ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारोह वैराज्याय . भक्तय त्वाङ्गि-
रसस्य देवा अतिच्छन्दसा छन्दसा , जगन्तमिण स्तोमिन , रेवतेन
साम्ना ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारोह प्राणोद्देशाय ; साध्याय ताम्राय
देवाः पाङ्केन छन्दसा , त्रिणवेन स्तोमिन , आक्षरेण साम्ना ऽऽरो-
हन्तु ; तानन्वारोह राज्याय साक्षराज्यायाधियत्याय स्वायत्या-
यातिष्ठायारोह्येता सामन्दी मारोद्देशेत्" - इति । इन्द्रोद्देश-
मन्त्रवत् व्याख्येयम् ॥ । तत्र सातोऽपकर्तुः प्रथमोऽन्तात्
'आरोहामि' - इत्युत्तमपुरुषः, अतः त्वानामैप्रदीप्यत्वात्, 'आरोह'
-इति मध्यमपुरुषः । तत्रत्यगोः पञ्चम्यउयन्त्रयोः अत्र अत्र
विपर्यासो ऽध्ययनसम्प्रदायशायः । (२२७५०) । अनेन अन्तेषु
आचार्यः आसन्त्यां अत्रिय मारोद्देशेत् ॥

आरोहणादूर्ध्वं अभ्युत्क्रोशनं विधाते - "तं भवत्यः सायन्त्या
सासोनें राजकर्त्तारो ज्युर्न वा अतम्युःकृष्टः क्षत्रियो वायुः कर्त्तु
मर्ह्यभ्येन सुत्क्रोशमेति ; तमेति ; तं राजकर्त्तारो ऽभ्युत्क्रोश-
स्तोमं जना अभ्युत्क्रोशन मन्त्रानां साध्यायं प्रीजं गीतपितरं
स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं परमेष्ठिनं पाण्डेया राजान
राजपितरं ; तत्र मजनि, अत्रियो ऽजनि, विश्वस्य अतस्याधि-
पतिरजनि, विशा मत्ता ऽजन्मिवाणां हन्ता ऽजनि, आद्याणानां
गोमा ऽजनि, धर्मस्य गोमा ऽजनीति" - इति । राजः कर्त्तारो
'राजकर्त्तारः' पितृभ्रात्रादयः । इन्द्रविषप्रारभ्युत्क्रोशनवाक्ययादिकं
वाक्यं व्याख्येयम् ॥

आचार्यस्य क्षत्रियाभिमन्त्रणं विधत्ते — “त मभ्युत्क्रुष्ट मेवं-
विदभिषिच्यन्नेतयर्चाभिमन्त्रयेत”—इति । पूर्ववद् (२२८ पृ०)
व्याख्येयम् ॥ ३ (१७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्रा-
ज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेश्याय
राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायाति-
ष्ठाय सुक्रतुरिति त मेतस्या मासन्द्या मासीन मेवं-
वित् पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं औदुम्बर्वाद्रिया
शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्त-
र्ध्याभिषिञ्चतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन त्वेन
देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च व्याह-
तिभिः * ॥ ४ (१८) ॥

* पुरस्तादप्याजात एष खण्डः । अस्ति च तत्र द्वयोः पाठभेदः (२२९ पृ०) ।

एतयर्चेत्युक्तं (२४५पृ० ६पं०) मन्त्रं दर्शयति — “निपसाद्
धृतवतो वरुणः पश्यास्वा, साम्राज्याय भौज्याय स्ताराज्याय
वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाभिपत्याय स्वाश्या-
यातिश्राय सुक्रतुरिति”-इति । पूर्ववद् (२२६पृ०) व्याख्येयम् ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं सभिषिक्तप्रकारं दर्शयति — “त मेतस्या
मासन्त्या मासीन मेवंवित् पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख श्रीदु-
स्वर्याद्रिया शाखया सपलाशया जातरूपमथेन च पवित्तेषाम्-
र्षायाभिषिञ्चतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन तृचेन, देवस्य त्वेति
च यजुषा, भुर्मुवस्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः”-इति । इन्द्राभि-
वेकवाक्यवद् (२३०पृ०) व्याख्येयम् ॥ ४ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां चतुर्थोध्याये
(एकोनचत्वारिंशोध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्च-
विंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचेनैतेन च यजुषै-
ताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय दक्षिणस्यां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभि-
षिञ्चन्त्वेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-

तिभिर्भौजाय प्रतीच्यां त्वा दिश्यादित्या देवाः षड्-
 भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचनै-
 तेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराजायोदौच्यां
 त्वा दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभि-
 रभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचनैतेन च यजुषैताभिश्च
 व्याहृतिभिर्वैराजायोद्घायां त्वा दिशि मरुतश्चाङ्गि-
 रसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्च-
 न्त्वेतेन च तृचनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः
 पारमेष्ठ्यायास्यां त्वा ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां
 दिशि साध्याश्चाप्राश्व देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैर-
 होभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचनैतेन च यजुषैता-
 भिश्च व्याहृतिभी राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय
 स्वावश्यायातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्यो भवति
 स एतेनन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः
 सर्वा जितीर्जयति सर्वाँल्लोकान् * विन्दति सर्वेषां
 राज्ञां श्रेष्ठ्यं मतिष्ठं परमतां गच्छति साम्राज्यं
 भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं
 माधिपत्यं जित्वा ऽस्मिँल्लोके† स्वयम्भूः स्वराळ्मृती
 ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्ना ऽमृतः सन्ना-

* "सर्वाल्लोकान्" घ, "सर्वान् लोकान्" क, ड । "सर्वाँल्लोकान्" ख ।

† "ऽस्मिँल्लोके" घ, "ऽस्मिँल्लोके" क, ड ।

वति य मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वा
ऽभिषिञ्चति ॥ ५ (१६) ॥

अभिषेकादूर्ध्वं अभिमन्त्रणं साह — “प्राच्यां त्वा दिशि
वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेने-
तेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय ; दक्षिणस्यां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भोज्याय ; प्रतीच्यां त्वा
दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय ; उदीच्यां त्वा
दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय ; ऊर्ध्वायां
त्वा दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिर-
भिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः पार-
मेष्ठ्याय ; अस्यां त्वा भ्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्या-
श्चासयाश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः राज्याय माहाराज्यायाधि-
पत्याय स्वावश्यायातिष्ठायैति ; स परमेष्ठी प्राजापत्यो भवति” —
इति । उक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितः क्षत्रियः परमेष्ठिपदस्य योग्यो
भूत्वा प्रजापतेः सम्बन्धीति ॥

महाभिषेकं सुपसंहरति — “स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभि-
षिक्तः क्षत्रियः सर्वां जित्तीर्जयति, सर्वांलोकान् विन्दति, सर्वेषां
राज्ञां श्रेष्ठ्यं मतिष्ठां परमतां गच्छति ; साम्राज्यं भोज्यं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं माधिपत्यं जित्वा ऽस्मिँल्लोके

स्वयम्भूः स्वराठमृतो ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्ना ऽमृतः
सम्भवति, य मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वा ऽभिषि-
ञ्चति”-इति । ‘यं क्षत्रियं’ आचार्यः स्वद्रोहराहित्याय शपथं
कारयित्वा इन्द्रसम्बन्धिना महाभिषेकेण अभिषिञ्चति, सोऽभि-
षिक्तः क्षत्रियः इन्द्रवत् सर्वं जयादि फलं प्राप्नोति ॥ ५ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

बुद्धियं वा एतदस्मिंस्लोके * यद्दधि यद्दधा
ऽभिषिञ्चतीन्द्रिय मेवास्मिंस्तद्दधाति रसो वा एष
ओषधिवनस्पतिषु यन् मधु यन् मध्वाभिषिञ्चति
रस मेवास्मिंस्तद्दधाति तेजो वा एतत्प्रशूनां यद् घृतं
यद् घृतेनाभिषिञ्चति तेज एवास्मिंस्तद्दधात्यमृतं वा
एतदस्मिंस्लोके † यदापो यदङ्गिरभिषिञ्चत्यमृतत्व
मेवास्मिंस्तद्दधाति सो ऽभिषिक्तो ऽभिषिक्ते ब्राह्म-
णाय हिरण्यं दद्यात् सहस्रं दद्यात् चेतं चतुष्पाद्

* , † “०स्मिन् लोके” क, “०स्मिंस्लोके” ख, ड, “०स्मिंस्लोके” घ ।

दद्यादथाप्याहुरसङ्घात मेवापरिमितं दद्यादपरि-
मिती वै क्षत्रियो ऽपरिमितस्यावरुद्धा इत्यथास्मै
सुराकंसं हस्त आदधाति स्वादिष्ठया मदिष्ठयां
पवस्व सोम धारया इन्द्राय पातवे सुत इति तां
पिवेद् यद्दक्ष शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबक्क-
चीभिः इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजान मिह
भक्षयामि अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि
पीतये तम्पा व्यशुही मद मिति यो ह वाव सोम-
पीथः सुरायां प्रविष्टः सहैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेके-
णाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति न सुरा तां
पीत्वा ऽभिमन्त्रयेतापाम सोमं शन्नो भवेति तद्यथै-
वादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं
शिव मुपस्पृशत्याविस्त्रसं एवं हैवैतेनैन्द्रेण महाभिषे-
केणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा सोमो वान्यदा-
न्नाद्यं सुखं शिव मुपस्पृशत्याविस्त्रसः ॥ ६ (२०) ॥

अभिषेकसाधनानि दध्यादिद्रव्याणि प्रशंसति— “इन्द्रियं
वा एतदक्षिणलोके यद्दधि, यद्दधा ऽभिषिञ्चतीन्द्रिय मेवास्मिं-
स्तद्दधाति ; रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन् मधु, यन् मध्वा-
भिषिञ्चति रस मेवास्मिंस्तद्दधाति ; तेजो वा एतत् पशूनां यद्
दृप्तं, यद् दृप्तेनाभिषिञ्चति तेज एवास्मिंस्तद्दधाति ; अमृतं वा
एतदक्षिण् लोके यदापो, यदक्षिरभिषिञ्चत्यमृतस्य मेवास्मिंस्तद्द-

धाति"—इति । दध्न इन्द्रियपाटवहेतुत्वाद् इन्द्रियत्वम् । मधुनः पुष्पजन्यत्वेन ओषधिवनस्यतिरसत्वम् । घृतस्य स्निग्धभास्वरत्वेन पशुतेजस्त्वम् । अपां चाप्यायनहेतुत्वादसृतत्वम् । एतैर्द्रव्यै-
रभिषिक्ते सति यजमान इन्द्रियादिकं सम्पादयति ॥

आचार्याय दक्षिणादानं विधत्ते — “सो ऽभिषिक्तो ऽभिषेक्ते
ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यात् , सहस्रं दद्यात् , क्षेत्रं चतुष्पाद्दद्यात् ;
अथाप्याहुरसङ्घात मेवापरिमितं दद्यादपरिमितो वै क्षत्रियो
ऽपरिमितस्यावरुद्धा इति”—इति । हिरण्यस्यैव सङ्घात सहस्र
मिति, सहस्रनिष्कपरिमित मित्यर्थः* । चतुष्पाच्छब्देन गवादिक
मभिधीयते । पूर्वोक्तसहस्रपक्ष मपेक्ष्याधिकाभिप्रायेण असङ्घात
मिति पक्षान्तरं मुक्तम् ; तस्यैव व्याख्यानं मपरिमित मिति ।
इयदेवेति सङ्घानियमो नास्ति किन्तु स्वशक्त्यनुसारेण प्रभूत
मेव दद्यात् । क्षत्रियो हि देशाधिपतित्वेन ‘अपरिमितः’
बहुधनयुक्तः , अतः ‘अपरिमितस्य’ प्रभूतस्य फलस्य सिद्ध्यर्थं
मित्यभिप्रायेण पक्षान्तरम् ॥

दक्षिणायां दत्ताया माचार्यकर्त्तव्यं दर्शयति — “अथाग्ने
सुराकंसं हस्त आदधाति, स्वादिठया मदिश्या पवस्व सोमधारया
इन्द्राय पातवे सुत इति”—इति । ‘अथ’ दक्षिणास्वीकाराद्-
नन्तरम् , ‘अग्ने’ अस्य क्षत्रियस्य हस्ते सुरया पूर्णं कांस्यपात्रं

* “सर्वपाः षट् यवी मध्यस् , शिष्यवं त्वेककणालम् ।

पञ्चत्रयस्यको माषस् , ते सुवर्णसु षोडश ।

*** । चतुस्वीवर्णिको निष्कः”—इत्यादि म० सं० ८. १३३-३८ । “अभिषेच-
नीये तु द्वाविंशत-द्वाविंशतं सहस्राणि पृथङ् सुख्येभ्यः , षोडश-षोडश द्वितीयेभ्यः ,
अष्टावष्टौ तृतीयेभ्यः , चत्वारि-चत्वारि पादित्यः”—इति आश्व० श्रौ० ९. २. ६-५ ।

स्वादिष्ठयेति मन्त्रेण स्थापयेत् । म च मन्त्रः कत्वज्ञाभिषेके
व्याख्यातः (२०२४० पूर्व०) ॥

क्षत्रियकर्त्तव्यं दर्शयति— “तां पिबेद् , यदत्र शिष्टं रसिनः
सुतस्य , यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः , इदं तदस्य मनसा शिवेन ,
सोमं राजान मिह भक्षयामि ; अभि त्वा वृषभा मुते , सुतं
सृजामि पीतये, त्वम्पा व्यश्रुही मद मिति”-इति । ‘तां’ कांस्य-
पात्रस्यां सुरां क्षत्रियो यदत्रेतिमन्त्रहरेण पिबेत् । ‘अत्र’ कांस्य-
पात्रे ‘रसिनः’ रसयुक्तस्य ‘सुतस्य’ अभिषुतस्य व्रीह्याद्यङ्कुरजस्य
पेयद्रव्यस्य यत् ‘शिष्ट’ योऽवशिष्टो भागः , ‘यत्’ च द्रव्यं
‘शचीभिः’ कर्मविशेषैः संस्कृत मिन्द्रो ऽपिबत् । शचीशब्दः
कर्मनाम * । ‘इह’ अस्मिन्नभिषेककार्येण ‘सोमं राजानं’ सोम-
सदृशं ‘यस्य’ पेयद्रव्यस्य , ‘तदिदं’ स्वरूपं ‘शिवेन’ शान्तेन
भक्तियुक्तेन मनसा भक्षयामि । सोऽय मेको मन्त्रः । (वा० सं०
१८. ३५.) हे ‘वृषभ’ श्रेष्ठ ! इन्द्र ! त्वा मभिलक्ष्य ‘मुते’ अस्मिन्
द्रव्ये अभिषुते सति ‘पीतये’ तव पानार्थं ‘सुतम्’ अभिषुतं द्रव्यं
‘सृजामि’ त्वद्भस्ते ददामि । ‘त्वम्प’ तेन द्रव्येण त्वसो भव ।
‘मद’ इमं ‘व्यश्रुहि’ विशेषेण प्राशुहि । अथं द्वितीयो
मन्त्रः (सं० ८. ४५. २२.) ॥

तदिदं पानं प्रशंसति— “यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्र-
विष्टः, सृष्टैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो
भवति ; न सुरा”-इति । ‘यो ह वाव’ यः खलु ‘सोमपीथः’
सोमस्य पानविशेषः ‘सुरायां’ सुराद्रव्ये प्रविष्टोऽस्ति , ‘एतेन’
सोमपानविशेषेण सृष्टैव पूर्वोक्तेन्द्राभिषेकविधानेन अभिषिक्तस्य

* निघ० २, २. २२ । निघ० ३, १. १ : १२, ३. ५।

क्षत्रियस्य द्रव्यविशेषो भक्षितो भवति ; न तु सुरा भक्षिता भवति * । सोऽयं मन्त्रद्वयस्य महिमा † ॥

पानादूर्ध्वं मभिमन्त्रणं विधत्ते— “तां पीत्वा ऽभिमन्त्रयेता-
पाम सोमं, शन्नो भवेति”—इति । “अपाम सोमम्”—इत्युग्रेका
(सं० ८. ४८. ३. †), “शन्नो भव”—इति द्वितीया (सं० ८.
४८. ४. §) ; ताभ्या मभिमन्त्रयेत ॥

इदानीं दृष्टान्तेन पानं प्रशंसति— “तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः
पितरं , प्रिया वा जाया पतिं, सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः, एवं
हैवेतेनेन्द्रेण महाभिपेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा सोमो
वान्यदानान्यं सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः”—इति । ‘तत्’
तत्र पाने, प्रादौ लौकिकं निदर्शनं मुच्यते,— यथैव प्रियः पुत्रः
शिवं सुखं यथा भवति तथा पितरं सुपस्पृशति , प्रिया वा जाया
च पतिं यथा स्पृशति । ‘शिवं’ शान्तम् ; शास्त्रनिविद्धमार्गेण
यत् सुखं, तत् नरकहेतुत्वादुग्रम् ; विहितमार्गेण तु तदभावा-
च्छान्तम् ; सुखस्पर्शस्यावधिर्मेत्याविस्त्रस इत्यनेनोच्यते । ‘आ
अविस्त्रसः’ आ अविस्त्रंसनाद्, देहपातपर्यन्तं मित्यर्थः । यथा

* “न वा एतदधी न हिरण्यं, यत् सोमम् ; न स्त्री न पुमान्, यत् क्लीवः ; न
सोमो न सुरा, यत् सोत्रामणीसम्बद्धैः”—इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ३ । “सुरा सुनोतेः”—
इति निरु० १. ४. १ ।

† “आनायवचनादहिसा प्रतोयेत”—इति, “आनायवचनादितत् भवति”—इति अ
निरु० १. ५. १ ; ७. ७. १ ।

‡ “अपाम सोमं मन्त्रता अमृमागन्धं व्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनं मन्त्रान् कृण्वदरातिः किं तु धूर्तिरन्वत मर्षस्य”—इति तत्पाठः ।

§ “अं नो भव इदं आ पीत इन्दो पितेव सोमं नूनो सुशेवः ।

सखेव सखा उदग्रंस धीरः प्र च आयुर्जीवसे सोमं तारीः”—इति तत्पाठः ।

स्पर्शहयं दृष्टहेतुः, 'एवं हेव' अनेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तैर्महा-
भिषेकविधिना अभिषिक्तस्य त्रिपयस्य सुरा वा सोमो वा अन्या-
न्यद्रव्याणि वा देहपातपर्यन्तं शान्तमुखस्पर्शप्रदानि ॥ ६ (२०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः काव-
षिथो जनमेजयं पारिहित मभिषिषेच तस्माद् जग-
मेजयः पारिहितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परी-
यायाश्वेन * च मेध्येनेजे तद्देवाभियज्ञगाथा गीयते
आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् अश्वं
बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजय इत्येतेन ह वा
ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शार्यातं
मानव मभिषिषेच तस्माद् शार्यातो मानवः समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे
देवानां हापि सचे गृहपतिरासैतेन ह वा ऐन्द्रेण

* "परियायाश्वेन" च । एव मिह सर्वत्र, उत्तरखण्डे ऽपि ।

महाभिषेकेण सोमशुष्पा वाजरत्नायनः शतानीकं
 सात्राजित मभिषिषेच तस्माद् शतानीकः सात्रा-
 जितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च
 मेध्येनेज एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतना-
 रदावाम्बाष्टा मभिषिषिचतुस्तस्माद्दाम्बाष्टाः समन्तं
 सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेज एतेन
 ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदौ युधां-
 श्रौष्टि मौयसैन्य मभिषिषिचतुस्तस्माद् युधाश्रौष्टि-
 रौग्रसैन्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाया-
 श्वेन च मेध्येनेज एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण
 कश्यपो विश्वकर्माणं भौवन मभिषिषेच तस्माद्
 विश्वकर्मा भौवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्वेन च मेध्येनेज भूमिर्ह जगावित्युदा-
 हरन्ति न मा मर्त्यः कश्चन दातु मर्हति विश्वकर्मन्
 भौवन मां दिदासिथ निमङ्क्ष्ये ऽहं सलिलस्य मध्ये
 सोधस्त एष कश्यपायास सङ्गर इत्येतेन ह वा
 ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं पैजवन
 मभिषिषेच तस्माद् सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेज एतेन ह
 वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवत्स आङ्गिरसो मरुत्त

माविक्षित मभिषिषेच' तस्माद् मरुत्त आविक्षितः
समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाप्रवेन च मेध्ये-
नेजे तदप्येषः* श्लोको ऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारा
मरुत्तस्यावमन् गृहे' आविक्षितस्य कामप्रेर्विष्वे
देवाः सभासद् इति ॥ ७ (२१) ॥

उक्तं महाभिषेकं चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणेन प्रशंसति—
“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावशेयो जनमेजयं
पारिक्षित मभिषिषेच ; तस्माद् जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाप्रवेन च मेध्येनेजे”—इति । काव-
शस्य पुत्रः, तुरनामको महर्षिः, पारिक्षितपुत्रं जनमेजयम्, उक्त-
विधानेन अभिषिषेच ; तस्माद्देव कारणाम् जनमेजयः ‘सर्वतः’
‘समन्तं’ दिक्षु पृथिवीं ‘समन्तम्’ अन्तेन समुद्रतीरेण संयुक्तं यथा
‘वति तथा ‘जयन्’ विजयं प्राप्नुवन् ‘परीयाय’ परितश्चकार ।
अभिषेकमाहात्म्येनैव दिग्विजयं कृतवानित्यर्थः । अभिषेक-
प्रसादादेव ‘मेध्येन’ यागयोग्येन अश्वेन च ‘नेजे’ दृष्टवान्, अश्व-
मेधं कृतवानित्यर्थः ॥

अस्मिन्नर्थे काश्चिद् गाथा सुदाहरति— “तदेवाभियज्ञगाथा
गीयते”—इति । ‘तत्’ तस्मिन् जनमेजयकृतान्ते ‘एषा’ यक्ष्यमाणा
‘गाथा’ यज्ञविषया गीतिः वैदिकैः अभितो गीयते ॥

तां गाथां दर्शयति— “आमन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरित-
स्रजम्, अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजय इति”—इति ।
आमन्दीवानिति देशविशेषस्य नामधेयम् । तस्मिन् देशे जनमे-

* क-ख-पुष्पकयीरिह निर्निर्गमपाठः ।

जयो 'देवेभ्यो' देवार्थं यागयोग्यं मखं बबन्ध । कीदृशं मखम् ?
 'धान्यादं' धान्यं मेवात्ति , 'रुक्मिणं' रुक्मशब्देन ललाटगतं प्रवेत-
 लाञ्छनं सुफलक्षयते , तदुक्तम् , हरितवर्णां सूक् यस्यासौ 'हरित-
 सूक्' पुष्पमाला इव वर्णां देहं व्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः, सारं कर्मसु
 श्रेष्ठं यागं गच्छतीति 'सारङ्गः' । 'इति' अनया गायया जनमे-
 जयस्य अभिषेकमहिमोदाहृतः ॥

जनमेजयवत् शार्यातनामकं राजानं मुदाहरति -- "एतेन
 ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवनी भार्गवः शार्यातं मानवमभि-
 षिषेच ; तस्माद् शार्यातो मानवः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे ; देवानां हापि सत्रे गृहपतिरास" --
 इति । भृगोः पुत्रः , च्यवननामको महर्षिः , मनुवंशीत्यन्तं
 शार्यातनामकं राजानम् अभिषिषेच । तस्मात् फलं पूर्ववत् ।
 किञ्च देवानां सम्बन्धिनि सत्रेऽपि शार्यातो गृहपतिरभूत् ॥

शतानीकनामानं राजानं मुदाहरति -- "एतेन ह वा ऐन्द्रेण
 महाभिषेकेण सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं सात्राजित
 मभिषिषेच ; तस्माद् शतानीकः सात्राजितः समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे" -- इति । सोमशुष्म-
 नामकः कश्चिन् महर्षिः , स च वाजरत्नस्य पौत्रः । तथाविधो
 मुनिः , सात्राजितः पुत्रं शतानीकनामकं क्षत्रियम् अभिषिषेच ।
 शेषं पूर्ववत् ॥

आम्बाष्ठ्यनामानं राजानं मुदाहरति -- "एतेन ह वा
 ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदावाम्बाष्ठ्यमभिषिषेचतुस्त-
 स्मादावाम्बाष्ठ्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च
 मेध्येनेजे" -- इति ॥

युधांश्रीष्टिनामक मुयसेनस्य पुत्रं राजानं मुदाहरति—
 “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण परेतनासदा युधांश्रीं सौय-
 सैन्य मभिषिषिचतुस्तस्माद् युधायादिसायमेव समस्त भवेतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मध्येमेजे” इति ॥

भुवनाख्यस्य पुत्रं विश्वकर्मनामकं राजानं मुदाहरति—
 “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण कश्यपाः कश्यपाः सायन
 मभिषिषेच ; तस्माद् विश्वकर्मा भोवनः परान् भवेतः पृथिवीं
 जयन् परीयायाश्वेन च मध्येमेजे” इति ॥

भोवनाभिषेकमाहात्म्यं प्रशंसितं पुराणमहाप्रियोजितं मुदा
 हरणं दर्शयति— “भूमिर्ह जगावित्पदाहरन्ति” इति । ‘भांसां’
 देवता ‘जगौ’ भोवनं प्रति किञ्चिद् वाक्यं यात्रापि सुकाली
 ‘इति’ एवं पूर्वं महर्षयः सदाहरन्ति ॥

तां गाथां दर्शयति— “न मा मध्ये कथनं दातुं महति
 विश्वकर्मन् भोवन मां दिदामिद्य, निमङ्क्ष्ये ऽहं मलिनस्य मध्ये
 मोघस्त एष कश्यपायाम सङ्गर इति” इति । भुवनाख्यस्य
 पुत्र ! हे विश्वकर्मन् ! कश्चिदपि मनुष्यः ‘भां’ भूमिं दातुं
 नाहति । अत एव मीमांसका विचार्य सवस्वदाने महाभूमिदानं
 निवारितवन्तः* । एवं सति, त्वं ‘मां’ भूमिं ‘दिदाभिद्य’ कश्यपाय
 त्वदीयाचार्याय दातुं मिच्छसि, अहं तु ‘मलिनस्य’ समुद्रस्य
 मध्ये ‘निमङ्क्ष्ये’ निमज्जनं करिष्ये ; तथा सति, ‘ते कश्यपाय’
 त्वदीयाचार्यस्य कश्यपस्य ‘एष सङ्गरः’ भूमिप्रतिग्रहविषयः ‘भोवः
 आस’ अर्थ एव बभूव । ‘इति’ इदंय मपि महाभूमिमज्जनं
 महाभिषेकसङ्घिन्ना निवारित मिति तात्पर्यार्थः ॥

* मी० द० ६, ७, १, २, ३ अधि० द्रष्टव्यम् ।

सुदा इत्येतन्नामकं पिजवनस्य पुत्रं राजान मुदाहरति—
“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं वैजवन
मभिषिषेच ; तस्माद् सुदाः वैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे”—इति ॥

अविच्छिन्नामकस्य पुत्रं मरुत्तनामानं राजान मुदाहरति—
“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवत्तं अङ्गिरसो मरुत्त मा-
विच्छित्तं मभिषिषेच ; तस्माद् मरुत्तं आविच्छित्तः समन्तं सर्वतः
पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे”—इति । संवत्तनामको
महर्षिः , अङ्गिरसः पुत्रः ॥

तेन कृतं मरुत्ताभिषेकं प्रशंसितुं श्लोकं मुदाहरति— “तद-
प्येषः श्लोको ऽभिगीतः”—इति । ‘तत्’ तस्मिन् अपि मरुत्ताभि-
षेकमाहात्म्ये ‘एषः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ पादवद्धो मन्त्रः ‘अभि-
गीतः’ अभितः सर्वैः पठितः ॥

तं श्लोकं दर्शयति— “मरुतः परिवेष्टारी मरुत्तस्यावसन् गृहे,
आविच्छित्तस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद इति”—इति । मरुत्त-
नाम्नो राज्ञो गृहे मरुत्तञ्जुका देवाः भोजनकाले परिवेषणस्य
कर्तारो भूत्वा अवसन् ; तथैव ‘आविच्छित्तस्य’ अविच्छित्त-पुत्रस्य
‘कामप्रेः’ सर्वकामपूरितस्य मरुत्तस्य गृहे ‘विश्वे’ सर्वे देवाः
‘सभासदः’ सभाया मुपविष्टाः, सेवन्त इति शेषः । ‘इति’ एष सर्वो
ऽपि महाभिषेकस्य महिमैत्यभिप्रायः ॥ ७ (२१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनसुत्वारिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोद्दमय आचैयो
ऽङ्ग मभिषिषेच तस्माद्दङ्गः * समन्तं सर्वतः पृथिवीं
जयन् परीयायाप्रवेन च मेध्येनेजं स होवाचानांपाद्मी
दश नागसहस्राणि दश दाम्नीसहस्राणि ददामि ते
ब्राह्मणोप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्यस्येति

तदप्येते श्लोका अभिगीताः

याभिर्गोभिरुद्दमय प्रैयमेधा † अयाजयन्
द्वे द्वे सहस्रे बहाना ‡ माचैयो मध्यतो ददात्
अष्टाशीतिसहस्राणि § श्वेतान् वैरोचनी हयान्
प्रष्टीन् ¶ निश्चृत्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते
देशाद्देशात्समीळहानां सर्वासा माहादहितृणाम्
दशाददात्सहस्राण्याचैयो निष्ककण्ठाः
दश नागसहस्राणि दत्त्वाचैयो ऽवचलुके
श्रान्तः पारिकुटान् प्रैषद् दानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः
शतं तुभ्यं शतं तुभ्य मिति स्मैव प्रताम्यति
सहस्रं तुभ्य मित्युक्त्वा प्राणान्तरम् प्रतिपद्यत

इति ॥ ८ (२२) ॥

• "तस्माद्दङ्गः" क ।

‡ "बहानां" च ।

† "प्रैयमेधा" ख, घ, ङ ।

§ "अष्टाशीतिः सहस्राणि" ख, घ, ङ, च, ठ ।

¶ "प्रष्टीन्" क ।

अङ्गनामकं राजानमुदाहरति— “एतेन ह वा ऐन्द्रेण
महाभिषेकेणोदमय आत्रेयो ऽङ्गमभिषिषेच ; तस्माद्दङ्गं समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीथायाश्चेन च मेध्येनजे” इति । उदमय-
नामकः कश्चित् महर्षिः अत्रेः पुत्रः, अङ्गमभिषिषेद ॥

तस्याङ्गाभिषेकस्य माहात्म्यं दर्शयितुं कश्चिद् वृत्तान्तं
माह— “स होवाचान्नीपाङ्गो,— दश नागसहस्राणि दश दासी-
सहस्राणि ददामि ते, ब्राह्मणोप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्वयस्वेति”-
इति । यो ऽयमङ्गनामको राजा उक्तः, ‘सः’ अयम् ‘अन्नीपाङ्गः’
महदस्याङ्गसीष्ठवः, सम्पूर्णवयव इत्यर्थः । स कदाचित् स्वकीया-
भिषेककर्त्तरि उदमयनामके पुरोहिते स्तार्थं वागं कुर्वाणे सति,
तं प्रत्येव मुवाच । हे ब्राह्मण ! ‘अस्मिन्’ त्वदीये यज्ञे माम्
‘उपह्वयस्व’ समाह्वानं कुरु ; अहं मागत्य त्वदीययज्ञे दक्षिणा-
सम्पूर्यर्थं तुभ्यं गजसहस्राणि दासीसहस्राणि च ददामीति * ।
स्यं बहुदानभम्पनिः, सद्बुद्धिश्च महाभिषेकप्रसादलब्धा ॥

एव मेवार्थं प्रपञ्चयितुं श्लोकानुदाहरति— “तदप्येते श्लोकाः
अभिगीताः”-इति । ‘तत्’ तस्मिन्नप्यङ्गराजपुरोहितस्य वागे
दानप्रतिपादकाः ‘एते’ पञ्च श्लोकाः ‘अभिगीताः’ सर्वतो ऽभिज्ञैः
पठिताः ॥

तत्र प्रथमं श्लोकं माह— “याभिर्गोभिरुदमयं प्रियमेधा
अयाजयन्, द्वे द्वे सहस्रे बहाना मात्रेयो मध्यतो ऽददात्”-
इति । प्रियमेधस्य पुत्राः ‘प्रियमेधाः’ महर्षयः, उदमयनामकं
अङ्गराजपुरोहितं ‘याभिर्गोभिः’ दक्षिणारूपाभिः ‘अयाजयन्’,
ता गावी वक्ष्यन्त इति शेषः । ‘बहम्’-इति शतकोटिसङ्ख्याया

* मूलं तु “दश नागसहस्राणि, दश दासीसहस्राणि”-इति विद्यते ।

नामधेयम् * । 'बहानां' शतकोटिसङ्ख्याकानां गवां मध्ये, प्रति-
दिनं हे हे महस्त्रे 'मध्यतः' मध्यन्दिनसवने अत्रिपुत्र उदमयो
दत्तवान् ॥

द्वितीयं श्लोक माह— "अष्टाशीतिमहस्त्राणि श्वेतान्
वैरोचनो हयान्, प्रष्टीन् निशृत्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते"—
इति । 'वैरोचनः' विरोचनस्य पुत्रः अङ्गनामको राजा, स्वकीय-
पुरोहिते उदमयनामके 'यजमाने' यागं कुर्वाणे, स्वयं मागत्त्र
अष्टाशीतिमहस्त्रमङ्गानखान् श्वेतवर्षान् 'प्रष्टीन्' पृष्ठवाहनयोग्य-
वयस्कान् 'निशृत्य' स्वकीयाश्वबन्धनस्थानाविस्मार्य 'प्रायच्छत्'
दत्तवान् ॥

तृतीयं श्लोक माह— "देशादेशात्मसौलहानां सर्वाभा मास्तु-
दुहितृणाम्, दशाददात्सहस्त्राण्यापेयो निष्ककण्ठः" इति ।

* दश, [शतं], सहस्रम्, अयुतम्, प्रयुतम्, नियुतम्, अर्बुदम्, अर्बुदम्,
निस्रुवम्, बहम्, अक्षितम् । एताश्च सङ्ख्याः क्रमात् दशगुणोत्तरा बहिष्वाः ।
ना० ब्रा० १०. १४. २ द्रष्टव्यम् । तथाच प्रयुतमिति लक्षस्यैव नामान्तरम्, अर्बुद-
मिति च कोटिर्नामान्तरम्; एवं शतकोटिर्नाम स्यान्निर्गुणमिति, तथा बह मिति तु
न्यान् महस्त्रकोटिरेव नामधेयमिति विचार्यम् । कस्यचिन्मते निष्क वाशब्दः स्यात् बहमिति
नान्तस्यार्थे । तथा च 'बहानां' स्थिराणां दानार्थरहितानां गवा मिति, देवयजन-
भार्गस्यानां गवा मिति वाच्यः सुभाष्येत् । नास्तदव्याख्यानं ता० ब्रा० १. १. ६
सा० भा० द्रष्टव्यम् । "चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बहू (बह) भवति ।
तथाहि— 'हिरण्येन ०—० सप्त च (२६०५० ०, ८५०)'—इति युक्त्यानि सप्तधिक-
शतं बहानि त्रीशुकेनीलरशुके चतुर्दशशतत्वेन सङ्गृहीतात्,— 'अदात् कर्मणि मन्तः
नियुतानि चतुर्दश'—इति (२८ श्लो०) । एवं चतुर्दशलक्षणां सप्तधिकशतभागी बह
मित्युक्तं भवति । इयञ्च बहसङ्ख्या श्लोकेन सङ्गृह्यते— 'चतुर्दशानां लक्षणां सप्त-
धिकशतांशकः । बहं चतुरशीत्यसहस्राणि त्रयोदश'—इति—इति भाग० पु० ९. २०. २६
श्लोकस्य १०. ७०. ९ श्लोकस्य च व्याख्याने स्वामी श्रीधरः ।

‘देशादेशात्’ दिग्विजयकाले तत्तद्देशविशेषात् ‘समीळ्हीनां’ सम्यक् ‘आ’ समन्तात् ‘ऊटानाम्’ आनीतानाम् ‘आव्यदुहित्वाणां’ धनिकपुत्रीणां सर्वासां ‘दश सहस्राणि’ ‘आत्रेयः’ ‘अङ्गराजपुरोहितो दत्तवान् । ताश्च दुहितरो ‘निष्ककण्ठाः’ आभरणोपेतकण्ठयुक्ताः ॥

चतुर्थं श्लोक माह— “दश नागसहस्राणि दत्त्वात्रेयो ऽवचक्रुके , आन्तः पारिकुटान् प्रैषद् दानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः”- इति । अङ्गराजस्य पुरोहितो ब्राह्मणः आत्रेयः , अवचक्रुककर्मणो गजसहस्राणि दशसङ्ख्याकानि दत्त्वा , दानेन आन्तः सन् ‘पारिकुटान्’ परिचारकान् ‘प्रैषत्’ प्रेषितवान् , हे परिचारकाः ! यूयं दत्तेत्येव मुक्तवानित्यर्थः ॥

पञ्चमं श्लोक माह— “शतं तुभ्यं शतं तुभ्य मिति स्त्रैव प्रताम्यति, सहस्रं तुभ्य मित्युक्ता प्राणान्त्स प्रतिपद्यत इति”- इति । परिचारकाणां मध्ये एकैकशो वक्तुं मशक्तः , तुभ्यं शतं तुभ्यं शत मिति शतसङ्ख्या प्रोक्ता ; तत्रापि ‘प्रताम्यति स्त्रैव’ इत्यानि मेव प्राप्तवान् । ततः शतसङ्ख्यां परित्यज्य सहस्रं तुभ्य मित्युक्ता, तस्या मपि सङ्ख्यायां बहुशः प्रोक्तायां आन्तः सन् , ‘प्राणान् प्रतिपद्यते स्म’ मध्ये मध्ये अमपरिहाराय दीर्घश्वासं कृतवान् इत्यर्थः । अङ्गराजस्य पुरोहितयागे तादृशसामर्थ्यं महाभिषेकप्रसादलब्धमिति तात्पर्यार्थः ॥ ८ (२२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२२) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण' दीर्घतमा
मामतेयो' भरतं दौषन्ति * मभिषिषेच' तस्माद्दु
भरतो दौषन्ति' समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
परीयायाप्रवैरु च मेध्यैरीजे'

तदप्येते श्लोका अभिगीताः'

हिरण्येन परीवृतान्' कृष्णाञ्कुकदतो † सुगान्'
मष्णारे भरतो ऽददाकृतं बहानि सप्त च'
भरतस्यैष दौषन्ते'रग्निः साचीगुणे ‡ चितः'
यस्मिन्त्यहस्रं ब्राह्मणा' बहूनां गा विभेजिरे'
अष्टासप्ततिं भरतो' दौषन्तिर्यमुना मनु'
गङ्गायां वृत्रघ्ने ऽनघात् पञ्चपञ्चाशतं हृद्यान्'
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा ऽन्वान् अध्याय मेध्यान्'
दौषन्तिरत्यगाद्राज्ञो' मायां मायवत्तरः §
महाकर्म भरतस्य' न पूर्वे नापरे जनाः'

दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां' नीदापुः पञ्चमानवा'
इत्येतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं' बृहदुक्य ऋषि
दुर्मुखाय पाञ्चालाय प्रोवाच' तस्माद् दुर्मुखः

* "दौषन्ति" क, "दौःषन्ति" ख, घ, ज, ङ। एत मिहानरशापि ।

† "कृष्णान् यत्कदतो" क, "कृष्णाङ्कुकदतो" ख, ग।

‡ "साचिगुणे" क।

§ "मायावत्तरः" क।

पाञ्चाली' राजा सन् विद्यया' समन्तं सर्वतः पृथिवीं
 जयन् परीयायैतं ह वा ऐन्द्र' महाभिषेकं' वासिष्ठः
 सात्यहव्यो ऽत्यरातये' जानन्तपये प्रोवाच' तस्मादत्य-
 रातिर्जानन्तपिरराजा सन् विद्यया' समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयाय स होवाच वासिष्ठः' सात्य-
 हव्यो ऽजैषीवै' समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् मा
 गमयेति स होवाचात्यरातिर्जानन्तपिरराजा' ब्राह्मणो-
 त्तरकुर्वन् जयेथ मथ त्व मु हेव पृथिव्यै' राजा ह्यः
 सेनापतिरेव ते ऽहं ह्य मिति स होवाच वासिष्ठः
 सात्यहव्यो' देवसेनं वै' तन्न वैतन्मर्त्यां जेय मर्हत्य-
 द्रुक्षी वै म आ ऽत इह' इह इति' ततो सात्यरातिं
 जानन्तपि मात्तवीर्यं निःशुक मभिन्नतपनः' शुद्धिमाणाः
 शैव्यो * राजा जघान' तस्मादेव विदुषे ब्राह्मणायैव
 चक्रुषे' न क्षत्रियो दुक्षेत्रेद्राष्ट्रादव गच्छेयन्त इति
 प्राणो जहदिति-जहदिति ॥ ६ (३३) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे ऽष्टमपरिच्छितायां तृतीयाध्यायः ॥ ४ ॥

दुष्प्रसन्नस्य पुत्रं न भरताख्यं राजान सुदाहरति—' एतेन ह
 वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा मासोऽपी भरतं दीष्यन्ति
 मभिषिषेच ; तस्माद् भरतो दीष्यन्ति ; समन्तं सर्वतः पृथिवीं

जयन्, परीयायाश्चैरु च मेधैरीजे" इति । समताख्यायाः
स्त्रियाः पुत्रो 'दीर्घतमाः' इत्येतयामा मुनिभरत मभिपिषेच ।
भरतोऽपि दिग्विजयेन पृथिवीं परीत्य, मेधैरखैरपीजे । 'उ च'
-इति निपातयोः समूहः समुच्चयार्थः ॥

भरताभिषेकमाहात्म्यं दर्शयितुं श्लोकान् उदाहरति—
"तदप्येते श्लोका अभिगीताः" इति । 'तत्' तस्मिन् भरताभि-
षेकमाहात्म्ये अपि 'एते' वक्ष्यमाणाः पञ्च श्लोकाः परिगीयन्ते ॥

तत्र प्रथमं श्लोक माह— "द्विरख्येन परीष्टान् कृष्णा-
श्चक्रदती मृगान् ; मणारि भरतो उदात्तं वदति न स च'
इति । मृगशब्देनात्र गजा विवक्षिताः ; मृगवदिति बाहुल्य-
विवक्षया वा मृगशब्दः । ते च गजाः 'द्विरख्येन परीष्टताः' अर्थात्
भरणयुक्ताः, शरीरपुष्ट्या वर्णोत्कर्षे सत्ययुक्तं कृष्णाः प्रतिभासन्ते,
शुक्लाभ्यां इन्ताभ्यां युक्ताः । तद्वृत्तान् गजान्, मणारनामके
देशे, भरतनामको राजा दत्तवान् । शत सिद्ध्यादिना तत्कच्छी-
यति । 'वहम्'—'वृन्दम्'—इत्येते पर्यायी * । वृन्दशब्दश्च शत-
कांठिवाचित्वेन गणितग्रन्थकारैर्दर्शितः ॥

"एकं दश च शतं च सहस्रञ्चायुतनियुतं तथा ।

प्रयुतकोट्यर्बुदवृन्दं स्थानं स्थानाद् दशगुणात्" इति † ।

* नात्र मानं किञ्चित् पश्यामः ।

† "एकदशशतसहस्रायुतत्रयप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदं सवृत्तः (शतः)
वर्द्धनिवृत्ती महापञ्चशद्वसखात् । जगन्धियान्त्र मध्यं परार्धं मिति दशगुणागराः
मेधाः रुद्राया व्यवहाराय कृताः पूर्वाः"—इति लीला० । "एकं दश शतं चैव
सहस्रं नयुतं तथा । तत्र च नियुतं चैव कोटिरर्बुदं मेव च । वृन्दः खर्वो निखर्वश्च
अवपती च रागरः । अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृत्ता प्रथोत्तरम्"—इति ब्रह्माण्ड पु० ।

मानि च शतकोटिरूपाणि 'बहानि' सप्ताधिकशतसङ्ख्याकानि ।
तावतो गजान् दत्तवानित्यर्थः * ॥

द्वितीयं श्लोक माह — “भरतस्यैव दौष्पन्तेरग्निः साचीगुणे
वितः ; यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहवो गा विभेजिरे”-इति ।
साचीनामगुणके कस्मिंश्चिद् देशे दुष्पन्तपुत्रस्य भरतस्य एषोऽग्नि-
स्थितः , अग्निचयनं कृतवानित्यर्थः । 'यस्मिन्' अग्निचयने
सहस्रसङ्ख्याका ब्राह्मणाः 'बहवः' प्रत्येकं शतकोटिसङ्ख्याया † 'गाः
विभेजिरे' गवां विभागं कृतवन्तः ॥

तृतीयं श्लोक माह — “अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना
मनु ; गङ्गायां वृत्रघ्ने ऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्”-इति । 'मिध्वै-
रश्वैरीजे'-इत्युक्तम् (२६६पृ० १, २पं०), तेषां मश्वानां सङ्ख्या
अतीच्यते । अष्टाधिका सप्ततिः 'अष्टासप्ततिः' ताम्, अश्वानां मष्टा-
सप्ततिं दुष्पन्तपुत्रो भरतः 'यमुना मनु' यमुनायास्तीरे 'अबध्नात्'
बध्वान् , तावतो ऽश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः । 'गङ्गायां'
गङ्गातीरे वृत्रघ्ननामके देशे च पञ्चाधिकपञ्चाशत्सङ्ख्याकान् हयान्
'अबध्नात्' बध्वान् , तावतो ऽश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः ॥

चतुर्थं श्लोक माह — “त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा ऽश्वान् बध्वाय
मिध्वान् ; दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञी मायां मायवत्तर.”-इति । यमुना-
तीरे गङ्गातीरे च अनुष्ठिताः अशवाः त्रयस्त्रिंशदधिकशतसङ्ख्याकाः ।
तावतो ऽश्वान् 'मिध्वान्' यज्ञयोग्यान् विध्युक्तक्रमेण बन्धनं कृत्वा ,
सोऽयं राजा दौष्पन्तिः 'मायवत्तरः' अतिशयेन मायावी सन्,
'राज्ञः' स्वकीयशत्रोर्मायाम् 'अत्यगात्' अतिक्रान्तवान् ॥

* 'बहानि'-इत्यस्य स्थिराणि गजत्रयद्रव्याणि देवयजनस्थितानि वेति चार्थः स्यात् ।

† 'बहवः'-इत्यस्य बन्धनक्रमेणेत्यर्थः स्यात् सुकरः, स्थिरभावत इति वा ।

प्रथमं श्लोक माह— “महाकर्मं भरतस्य न पूर्वं नापरे
जनाः ; दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवा इति”—
इति । ‘भरतस्य’ राज्ञो यदेतत् ‘महाकर्म’, तदेतत् ‘पूर्वं’ पित्रा-
दयो न कर्तुं शक्ताः , ‘अपरे’ जनाः पुत्रपौत्रादयश्च न कर्तुं
शक्ताः । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुष्यो ‘दिवं’ स्वर्गं हस्ताभ्यां अष्टु
मशक्तः , एवं ‘पञ्चमानवाः’ निषादपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः *
‘नोदापुः’ तदीयं कर्म प्राप्तुं मशक्ताः । सोऽयं सर्वोऽपि महाभिवे-
कस्य महिमेत्यर्थः ॥

अथ सम्प्रदायकथनमुखेन महाभिवेकं प्रशंसति— “एतं
ह वा ऐन्द्रं महाभिवेकं बृहदुक्थ ऋषिर्दुर्मुखाय पाञ्चालाय
प्रोवाच ; तस्माद् दुर्मुखः पाञ्चालो राजा सन् , विश्वया समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् , परीयाय”—इति । बृहदुक्थनामकः
ऋषेण ऋषिः , पाञ्चालदेशस्वामिने दुर्मुखनाम्ने राज्ञे त मेतम्
इन्द्रसम्बन्धिनं महाभिवेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणात् स राजा
सन् ‘विश्वया’ महाभिवेकज्ञानेनैव सर्वासु दिक्षु समन्तं समयां
पृथिवीं जयन् , ‘परीयाय’ परितः सञ्चरार ॥

अथ ब्राह्मणस्योक्ताभिवेकाधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकार-
सद्भावात् तत्फलसिद्धिं दर्शयति— “एतं ह वा ऐन्द्रं महाभिवेकं
वासिष्ठः सात्यहृष्यो ऽत्यरातये जानन्तपये प्रोवाच ; तस्मादत्यरा-
तिर्जानन्तपिरराजा सन् , विश्वया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् ,
परीयाय”—इति । वसिष्ठगोत्रोत्पन्नो ‘वासिष्ठः’, सात्यहृष्यस्य पुत्रः
‘सात्यहृष्यः’, तादृशो मुनिः , अत्यरातिनामकाय जानन्तपपुत्राय

* “गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीत्येके , चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम
इत्यौपमन्यवः”—इति निरु० १. २. २।

ब्राह्मणाय, त मेतं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणादय
मत्यरातिर्जानन्तपिः स्वयं मराजा सन्नप्यभिषेकविद्यया जयं
प्राप्तः परितो गतवान् ॥

यथा अभिषेके शपथं कृत्वा गुरुद्रोही न कर्त्तव्यः , एवं
विद्याया मपरीति दर्शयति -- “स होवाच वासिष्ठः सात्यहृष्यो
ऽजैषीवै भमन्तं सर्वतः पृथिवीं महन् मा गमयेति ; स होवाचा-
त्यरातिर्जानन्तपिर्यदा ब्राह्मणोत्तरकुरुन् जयेय मथ त्वं सु हैध
पृथिव्यै राजा स्याः , सेनापतिरेव ते ऽहं स्या मिति ; स होवाच
वासिष्ठः सात्यहृष्यो देवनेत्रं वै तन्न वैतन् मर्त्तां जेतुं महत्सद्गुह्यो
वै म आ ऽत इदं दद इति ; ततो हात्यरातिं जानन्तपि मात्त-
वीर्यं निःशुक्र ममित्रतपनः शुष्मिणः शैव्यो राजा जघान”-इति ।
सात्यहृष्यो वासिष्ठो गुरुः , अत्यरातिं शिष्य मेव मुवाच,— हे
अत्यराते ! विद्यासामर्थ्यात् पृथिवीं जितवानसि । अतो ‘मां’ गुरुं
‘महद् गमय’ महत्त्वम् ऐश्वर्यं प्रापय । ततः शिष्यो ऽत्यराति रेव
मुवाच— मा भूदिदानीं तव महत्त्वम् , हे ‘ब्राह्मण’ आचार्य !
यदा अहम् ‘उत्तरकुरुन्’ एतन्नामकान् हिमवत्पर्वतस्योत्तरदेशान्
जयेयम् , तदानीं त्वं मेव पृथिव्याः राजा भव , अहं तु त्वदीय-
सेनापतिरेव भवामीति । ततः सात्यहृष्यो वासिष्ठः ‘सः’ गुरुरेव
मुवाच,— हे अत्यराते ! हिमवत्पर्वतस्योत्तरतो* यदस्ति, तद्देव-
क्षेत्रम् , अतः तत् क्षेत्रं मनुष्यो जेतुं नैवाहति ; त्वं तु ‘मे’ मद्यम्
‘अद्रुघो वै’ द्रोहं कृतवानेव ; मदपेक्षितं महत्त्वं दातुं मनिष्कुः
सन् वचनार्थं यत् किञ्चिद् उक्तवानसि ; अतः शपथोलङ्घिनो गुरु-
द्रोहिणः तव ‘इदं’ सामर्थ्यम् ‘आ ददे’ अपहरामीति । ‘ततः’

* “मेरोवत्तरतो” उ ।

सामर्थ्यापहरणात् अत्यरातिं जानन्तपिम 'आत्तवीर्यं' गुरुणाप-
हृतवीर्यम् 'निःशुक्रम्' अपहृततेजस्कं, कश्चित् गतुतापनः शिवि-
पुत्रः शुष्मिणास्थो * राजा 'जघान' हतवान् ॥

एतद्वृत्तान्तकथनफलं दर्शयति - "तस्मादेवं विदुषे ब्राह्मणा-
येवं चक्रुषे न जत्रियो द्रुहोनेदाद्वाद्य पद्येयं नेदा मा प्राणो जह-
दिति -जहदिति" -इति । तस्माद् गुरुद्रीडे महती हानिरुक्ता,
'तस्मात्' 'एवं विदुषे' महाभिपेकाभिजाय, 'एवं चक्रुषे' अभि-
प्रेककत्वं, 'ब्राह्मणाय' आचार्याय जत्रियो न द्रुह्येत् । केनाभि-
प्रायेणेति, सो ऽभिधीयते - 'राष्ट्राद्' अस्माद् देशात् 'न इत् अव
पद्येयम्' नैवापणो भूयामम् । अथवा मां प्राणो 'न इत् जहत्'
नैव परित्यजत्वित्यभिप्रायः । अभ्यासाऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ (२३) ॥

इति श्रीभक्त्यायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनचत्वारिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (२३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाभिगजपरमैश्वर्यवदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरभाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' -नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः चतुर्थाऽध्यायः ॥

* "शुष्मास्थी" अ ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथातः पुरोधाय एव न ह वा अपु-
रोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति तस्माद्राजा यक्ष्य-
माणो * ब्राह्मणं पुरो दधीत देवा मे ऽन्न मदन्नित्य-
ग्नीन्वा एषः स्वर्गान् राजोद्वरते यत् पुरोहितं तस्य
पुरोहित एवाहवनीयो भवति जाया गार्हपत्यः
पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः स यत् पुरोहिताय करोत्याहव-
नीयं एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य
एव तज्जुहोत्यथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन
एव तज्जुहोति त एनं शान्ततनवो ऽभिहुता अभि-
प्रीताः स्वर्गं लोकं † मभिवहन्ति वचं च बलं च राष्ट्रं
च विशं च ‡ त एवैन मशान्ततनवो, नभिहुता अन-
भिप्रीताः स्वर्गास्त्रोद्गान्नुदन्ते ‡ चन्नाच्च बलाच्च राष्ट्राञ्च
विशञ्चाग्निर्ग्री एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहि-

* “ऽयक्ष्यमाणो” क । भाष्ये च पञ्चान्तरत्वेन स्वीकृतः ।

† “स्वर्गलोक” उ ।

‡ “स्वर्गलोकान् नुदन्ते” ख, “स्वर्गलोकान्” नुदन्ते” घ, “स्वर्गलोकान्नुदन्ते” ङ ।

इहोत्तरं चैव मेव पाठाः ।

तस्तस्य वाच्येवैका मेनिर्भवति पादयोरेका त्वच्येका
 हृदय एकोपस्य एका ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दीप्यमाना-
 भिरुपोदेति राजानं स यदाह क्व भगवो ऽवात्सी-
 स्तृणान्यस्मा आहरतेति तेनास्य तां शमयति यां
 ऽस्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदस्या उदक मानयन्ति पादां
 तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ
 यदेन मलङ्कुर्वन्ति तेनास्य तां शमयति यास्य त्वचि
 मेनिर्भवत्यथ यदेनं तर्पयन्ति तेनास्य तां शमयति
 यास्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्यानारुहो विश्वसु
 वसति तेनास्य तां शमयति यास्योपस्ये मेनिर्भवति
 स एनं शान्ततनुरभिहुतो ऽभिप्रीतः स्वर्गं लोक *
 मभिवहति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विश्वं च स
 एवैव मशान्ततनुरनभिहुतो ऽनभिप्रीतः स्वर्गास्त्रोका-
 म्रुदते क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विश्वञ्च ॥ १ (२४) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

महाभिषेक ऐन्द्री यः क्षत्रस्यासौ पुरोहितः ।

पौरोहित्यं ब्राह्मणस्य वक्तव्यं मधुनीच्यते ॥ १ ॥

तदेतत् प्रतिजानीते— “अथातः पुरोध्याया एव”—इति ।

‘अथ’ क्षत्रियस्य महाभिषेककथनानन्तरम् , यतो ब्राह्मणस्य

* “स्वर्गलोक” उ ।

पौरोहित्यं बुभुक्षितं भवति, 'अतः' कारणात् 'पुरोधया एव'
पौरोहित्यस्यैव विधिः, उच्यते इति शेषः ॥

तद्विधिं दर्शयति— "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा
अन्नं मदन्ति, तस्माद्राजा यच्चमाणो ब्राह्मणं पुरी दधीत,— देवा
मे ऽन्नं मदन्ति"—इति । यस्मात् अपुरोहितस्य राज्ञः अन्नं देवाः
'न अदन्ति' न भक्षयन्ति, 'तस्मात्' राजा यच्चमाणो ब्राह्मणं
पुरोहितं कुर्यात् । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते — देवाः
मदीयं भक्षयन्ति तस्याभिप्रायः । 'अयच्चमाणः' इति वा
घटच्छेदः । यागाभावेऽपि प्रजाभान्ते धर्मवोधनाय पुरोहितः
सम्पादनीयः ॥

तदेतत् प्रशंसति — "अग्नीन्वा एषः स्वर्गान् राजोद्धरते, यत्
पुरोहितम्"—इति । पुरोहितं सम्पादयतीति यदस्ति, तेन 'एषः'
राजा स्वर्गहेतून् अग्नीनेवोद्धरते ॥

तानग्नीन् दर्शयति— "तस्य पुरोहित एवाहवनीयो भवति,
वाया गार्हपत्यः, पुत्रो ऽन्वाहार्यपचनः ; स यत् पुरोहिताय
करोत्याहवनीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य एव
तज्जुहोत्यथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन एव तज्जुहोति ; त
एनं शान्ततनवो ऽभिहुता अभिप्रीताः स्वर्गं लोकं सभिवहन्ति,—
क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विषं च"—इति । 'तस्य' ह राज्ञः पुरो-
हितादय एव आहवनीयाद्यग्निस्थानीयाः । अन्वाहार्यपचनो
दक्षिणाग्निः । 'सः' राजा पुरोहितादिभ्यो 'यत्' अपेक्षितं
करोति, तदेतदाहवनीयादिषु होमसमानम् । अतः पुरोहित-
द्वारा 'त' अन्नयः 'शान्ततनवः' स्वकीयं मुग्ररूपत्वं परित्यज्य
अभीष्टहोमेन प्रीताः 'एनं' क्षत्रियं स्वर्गादिकं प्रापयन्ति । 'क्षत्रं'

मानसोक्ताहरूपं शौर्यम्, 'बलं' शारीरम्, 'राष्ट्रं' देशः, 'विट्' प्रजाः; पुरोहितादिप्रीत्या तदेतत् सर्वं प्राप्यते ॥

विपक्षे बाधक माह — "त एवैन मशान्ततनवो अनभिहुता अनभिप्रीताः स्वर्गाङ्गोकाद्गुदन्ते, तत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विश्वम्" -इति । 'त एव' पुरोहितादयो अभीष्टहाभाभावेन प्रीतिरहिताः 'अशान्ततनवः' स्वर्गादेः 'एनं' राजानम् न्यनुदन्ते ॥

पुनरपि पुरोहितं प्रकारान्तरेण प्रशंसति — "अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितस्तस्य वाच्येवेका मेनिर्भवति, पादयोरेका, त्वच्येका, हृदय एकादश एका, ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दीप्यमानाभिरुपोदेति राजानं; स यदाह क्व भगवो ज्वालीशू-णान्यस्मा आहरतेति, तेनास्य तां शमयति यास्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदस्मा उदक मानयन्ति यास्य, तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ यदेन मलङ्कर्वन्ति, तेनास्य तां शमयति यास्य त्वचि मेनिर्भवत्यथ यदेन तर्पयन्ति तेनास्य तां शमयति यास्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्वात्मास्यो वैश्वसु वसति, तेनास्य तां शमयति यास्योपस्थं मेनिर्भवति" -इति । परोपद्रवकारिणी क्रोधरूपा शक्तिः 'मेनिः' -इत्युच्यते, यथारसेज्जाला, तद्वत् । अतो यः पुरोहिताऽस्ति, सोऽयं पञ्चविधमेत्युपेता वैश्वानरनाभकाग्नि-समानः; वागादीनि पञ्च मेनिस्त्रानानि च । अतः पुरोहितः 'ताभिः' मेनिभिः 'ज्वलन्तीभिः' ज्वालासदृशीभिः, 'दीप्यमाना-भिः' परेषु दीप्तिं सन्तापं कुर्वन्तीभिः सह राजानम् 'उपोदेति' समीपे प्राप्नोति । तदा 'सः' राजा हे भगवन् ! एतावन्तं कालं कुवावात्सीः ? एतस्य पुरोहितस्योपवेशनार्थं हे परिवारकाः ! 'दृषानि' दृषनिर्मितानि कुशाद्यासनानि आहरत; 'इति'

अग्नेन राजसम्बन्धिना प्रियवाक्येन , वाचि एका या 'मेनिः'
बाधिका शक्तिः , तां स राजा शमयति । पाठ्यार्थोदकानयनेन
पादगता मेनिः शाम्यति । वस्त्रगन्ध्यालङ्करणेन लग्गता मेनिः
शाम्यति । धनादिना सन्तर्पणेन हृदयगता मेनिः शाम्यति ।
'अस्य' राज्ञो वेश्मसु 'अनारुहः' विरोधरहितः शयनादिकं कुर्वन्
विस्त्रयेण वसतीति यदस्ति, तेनोपसृगता मेनिः शाम्यति । गृहे
समागतस्य पुरोहितस्य एतावन्त उपचाराः कर्तव्या इत्यर्थः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्या उक्तोपचार' प्रशंसति-- "स एनं शान्त-
तनुरभिहुतो ऽभिप्रीतः स्वर्गं लोकं मभिवहति , क्षत्रं च वल्' च
राष्ट्रं च विशं च ; स एवैन मशान्ततनुरनभिहुतो ऽनभिप्रीतः
स्वर्गाङ्गोकाद्गुदते, चत्वारश्च बलाश्च राष्ट्राश्च त्रिशच"-इति । उक्तो-
पचारहोमेन प्रीतो सत्यां शान्ततनुः स्वर्गादिकं प्रापयतीत्यन्वयः ।
उक्तोपचारहोमाभावे स्वर्गादेरपनुदतीति व्यतिरेकः ॥ १ (२४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहित-
स्ताभी राजानं परिगृह्य तिष्ठति समुद्र इव भूमि-

मयुव मार्यस्य * राष्ट्रं भवति नैनं पुरायुषः । प्राणो
जहात्याजरसं जीवति सर्वं मायुरेति न पुनर्न्रियते ।
यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः । अथेण
सुत्रं जयति बलेन बल मश्रुते यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्यै विशः सञ्जानते सम्मुखा
एकमनसो यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
हितः ॥ २ (२५) ॥

उक्तोपचारेण प्रीतं पुरोहितं दृष्टान्तेन प्रशंसति — “अग्निर्वा
एष वैश्वानरः, पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितस्ताभी राजानं परिगृह्य
तिष्ठति, समुद्र इव भूमिम्”—इति । योऽयं पुरोहितोऽस्ति, स
एषः ‘पञ्चमेनिः’ पञ्चविधोऽशक्तियुक्तो वैश्वानरनामकोऽग्निरेव ;
निग्रहानुग्रहयोः अग्निवच्छक्तिमस्वात् । स पुरोहितः ‘ताभिः’
अथास्ताभिः शक्तिभिः तं राजानं ‘परिगृह्य’ परितः स्वीकृत्य
तिष्ठति । यथा समुद्रो भूमिं परितः स्वीकृत्य तिष्ठति, तद्वत् ॥

पुरोहितवशादनिष्टपरिहारं दर्शयति— “अयुव मार्यस्य राष्ट्रं
भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहात्याजरसं जीवति, सर्वं मायु-
रेति, न पुनर्न्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
हितः”—इति । ‘यस्य’ राष्ट्रः ‘एवं विद्वान्’ वेदशास्त्रोक्तप्रकारेण
धर्माधर्मौ बोधयितु मभिन्नो ब्राह्मणो ‘राष्ट्रगोपः’ राष्ट्रपरिपालन-
क्षमः पुरोहितो भवति, ईदृशमार्यस्य राष्ट्रो राष्ट्रम् ‘अयुतं’
कदाचिदपि पृथग्भावरहितं भवति । “यु मिश्रणामिश्रणयोः”

* “अयुवमार्यस्य”—इत्येवं च पाठो भाष्यसम्मतः ।

-इति धातुः (अदा० प०) अमिश्रणेऽपि वर्त्तते , अयुवमितिपदेत् ।
स निषिध्यते ; राष्ट्रमस्थिरं न भवतीत्यर्थः । अत्र वा 'अस्य'
राष्ट्रम् 'अयुवमारि' युवमरणरहितं भवतीत्यर्थः । 'एनं' राजानम्
'आयुषः पुरा' प्राणो न परित्यजति , अपमृत्युः न भवतीत्यर्थः ।
अत एव 'आ जरमं' जरापर्यन्तं सुखेन जीवति ; 'सर्वं मायुरेति'
प्राप्ताया अपि जराया मवगिष्टं सर्वं मायुः प्राप्नोति । ततः सकृत्
मृत्वा 'पुनर्न म्रियते' पुरोहितसुखेन तत्त्वज्ञानं सम्भाष्य मुच्यते
इत्यर्थः ॥

अनिष्टपरिहारं दर्शयित्वा इष्टप्राप्तिं दर्शयति— "क्षत्रेण
क्षत्रं जयति, बलेन बल मश्रुते, यस्यैव विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः
पुरोहितः"—इति । उक्तविधपुरोहितयुक्तो राजा स्वकीयेन
'क्षत्रेण' कुमारादिना, परकीयं 'क्षत्रं' कुमागादिकं जयति । यथा
स्वकीयेन 'बलेन' सैन्येन , परकीयं 'बल' सैन्यम् 'अश्रुते'
व्याप्नोति, अभिभवतीत्यर्थः ॥

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारी दर्शयित्वा प्रजानुरागं दर्शयति—
"तस्मै विशः सञ्जानते, सम्मुखा एकमनसो यस्यैव विद्वान्
ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः"—इति । उक्तविधपुरोहितयुक्ताय
'तस्मै' तस्य राज्ञो 'विशः' प्रजाः 'सञ्जानते' राज्ञा सहैकमत्यं
प्राप्नुवन्ति ; प्राप्य च परस्पर मध्येकमनस्का राज्ञः सम्मुखा
भवन्ति ; न तु कस्मिन्नपि कार्ये विमुखाः ॥ २ (२५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२५) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदप्येतद्विषणोक्तं स इद्राजा प्रतिजन्यानि
 विश्वा शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति सपत्ना वै द्विषन्तो
 भ्रातृव्या जन्यानि तानेव तच्छुष्मेण वीर्येणाधि-
 तिष्ठति बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति बृहस्पतिर्ह वै
 देवानां पुरोहितस्त मन्वन्ते मनुष्यराजां पुरोहिता
 बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति यदाह पुरोहितं यः
 सुभृतं विभर्तीत्येव तदाह वल्गूयति वन्दते पूर्व-
 भाज मित्यपचिति मेधास्मा एतदाह स इत् चेति
 सुधित ओकसि स्व इति गृहा वा ओकः स्वेष्वेव
 तद्गृहेषु सुहितो वसति तस्मा इळा पिन्वते विश्व-
 दानो मित्यन्न वा इळान्न मेवास्मा एतदूर्जस्वच्छ-
 श्वइवति तस्मै विश्वः स्वय मेवा नमन्त इति
 राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवैनं तत् स्वय मुपनमन्ति
 यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं एतीति पुरोहित मेवै-
 तदाहाप्रतीतो जयति स धनानीति राष्ट्राणि
 वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति प्रतिजन्यान्युत या
 सजन्येति सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या जन्यानि
 तानप्रतीतो जयत्यधस्रवे यो वरिवः कृणोतीति
 यदाहावसीयसे यो वसीयः करोतीत्येव तदाह

ब्रह्मणे राजा त मवन्ति देवा इति' पुरोहित सेवे-
तदभिवदति ॥ ३. (२६) ॥

पुरोहितमहिमानं दृढयितुं * मन्त्र मुदाहरति— “तदप्येत
दृषिणोक्तम्”—इति । ‘तदेतत्’ पुरोहितमाहात्म्य अपि ‘ऋषिणा’
मन्त्रदर्शिना तिसृभिः ऋग्भिरुक्तम् (सं० ४. ५०. ७-९.) ॥

तत्र प्रथमाया ऋचः पूर्वाहं दर्शयति— “स इद्राजा प्रति-
जन्यानि विश्वा, शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति”—इति । ‘म इत्’
स एव पुरोहितशुक्रो राजा ‘प्रतिजन्यानि’ प्रतिपक्षबलानि
‘विश्वा’ सर्वाणि ‘शुष्मेण’ वीर्येण स्वकीयेनाधिकेन बलेन ‘अभि-
तस्यौ’ अभितिष्ठति, अभिभवतीत्यर्थः ॥

अस्याहंस्य तात्पर्यं दर्शयति— “सपत्न्या वै द्विषन्तो भ्रातृव्या
जन्यानि तानेव तच्छुष्मेण वीर्येणाधितिष्ठति”—इति । ‘जन्यानि’
—इत्यनेन सपत्न्या एव अभिधीयन्ते ; सपत्न्यशब्दस्य व्याख्या द्विष-
न्तो भ्रातृव्या इति । तानेव भ्रातृव्यान् ‘तत्’ तेन ‘शुष्मेण’
अधिकेन ‘वीर्येण’ सामर्थ्येन ‘अधितिष्ठति’ अभिभवति ॥

तृतीयं पाद मनूय व्याचष्टे— “बृहस्पतिं यः सुभृतं विभ-
र्त्तीति ; बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्त मन्वन्थे मनुष्यराजां
पुरोहिता ; बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यः
सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह”—इति । यो हितोपदेशेन राजानं
सुष्टु विभर्त्तीति ‘सुभृत’ । तादृशं ‘बृहस्पतिं’ बृहस्पतिसमानं
पुरोहितं ‘विभर्त्ति’ पोषयति, स इद्राजिति पूर्वत्रान्वयः । “बृह-
स्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः” । यो बृहस्पतिः देवानां पुरो-

हितः, तं ब्रह्मस्यतिम् 'अनु' पश्चात् मनुष्यराजाम् अन्ये पुरोहिता वर्तन्ते ; अतः पुरोहितानां ब्रह्मस्यत्यनुसारित्वात् ब्रह्मस्यति मिति षदेन पुरोहितविषय मेवैतद् वाक्यं मन्त्र माह ॥

चतुर्थं पाद मनुष्य व्याचष्टे — “वल्गूयति वन्दते पूर्वभाज मित्यपचिति मेवास्मा एतदाह”-इति । स राजा 'पूर्वभाजं' प्रथमतो भजनयुक्तं पुरोहितं (स हि राजानं तदीयहितविचारेण प्रथमतो भजति, तादृशं) 'वल्गूयति' राजा अर्चयति, 'वन्दते' नमस्करोति । 'एतत्' एतेन पादेन 'अस्मै' अस्मिन् यजमाने 'अपचिति मेव' पूजा मेव मन्त्र आह ॥

द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपाद मनुष्य व्याचष्टे — “स इत् चेति सुधित ओकसि स्व इति ; गृहा वा ओकः, स्वेष्वेव तद् गृहेषु सुहितो वसति”-इति । 'स इत्' स एव राजा पूजितः पुरोहितः 'सुधितः' सुप्रीतः 'स्वे' स्वकीये एव 'ओकसि' गृहे 'चेति' निवसति । 'ओकः'-शब्देनात्र 'गृहाः' एवोच्यन्ते ; ततः स्वेष्वेव गृहेषु सुप्रीतो वसतीत्युक्तं भवति ॥

द्वितीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे — “तस्मा इळा पिन्वते विश्व- दानी मित्यन्नं वा इळान्न मेवास्मा एतदूर्जस्वत्त्वन्नवति”-इति । 'तस्मै' पुरोहितयुक्ताय राज्ञे 'इळा' अन्नं 'विश्वदानी' सर्वस्मिन्नपि काले (इदानीं तदानीं मित्यादिवद्वगमन्यम्*) 'पिन्वते' वर्धते, अन्नसमृद्धिर्भवति । अस्मिन् पादे 'इळा'-शब्देन अन्न मेवोच्यते ; 'एतत्' अन्नम् 'अस्मै' अस्मिन् राजनि 'जर्जस्वत्' क्षीरादिरसोपेतं 'शम्भत्' सर्वदा तिष्ठति ॥

द्वितीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे — “तस्मै विश्वः स्वय मेवा नमस्त

* अथ० प्राति ४, २३ । विश्वदानीं = सर्वदा नि० ११, ४, १० ।

इति ; राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवैनं तत् स्वयं सुपनमन्ति”-इति ।
 ‘तस्मै’ पुरोहितयुक्ताय राज्ञे ‘विशः’ प्रजाः ‘स्वयं मेव तदीयप्रयत्न-
 निरपेक्षा एव ‘आ नमस्ते’ आनतिं प्राप्ता भवन्ति । अस्मिन् पादे
 ‘विट्’-शब्देन ‘राष्ट्राण्येव’ प्रजोपेता देशा एव विवक्षिताः । ता-
 दृशानि राष्ट्राण्येव ‘एनं’ पुरोहितयुक्तं क्षत्रियं स्वयं मेव प्राप्नुवन्ति ॥

चतुर्थं पादं मनूय व्याचष्टे — “यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं
 एतीति ; पुरोहितमेवैतदाह”-इति । ‘यस्मिन्’ राजनि ‘ब्रह्मा’
 ब्राह्मणः हितं सुपदिशन् ‘पूर्वं एति’ प्रथमतो गच्छति , स इत्
 शेतीति पूर्वतान्वयः । अनेन पादेन पूर्वं एतीत्येतं पुरोहित
 मेव मन्त्रो ब्रूते ॥

द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपादं मनूय व्याचष्टे — “अप्रतीतो
 जयति सं धनामीति ; राष्ट्राणि वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति”
 -इति । अयं पुरोहितयुक्तो राजा ‘अप्रतीतः’ प्रतिकूलैः शत्रुभिः
 इनः प्राप्तः प्रतीतः , तद्विपरीतो अप्रतीतः , शत्रुप्राप्तिरहित एव
 भूत्वा धनोपेतानि राष्ट्राणि भूम्यक् ‘जयति’ सम्पादयति । अस्मिन्
 पादे ‘धन’-शब्देन राष्ट्राण्येव विवक्षितानि ; तानि स्वयं प्रतिपन्न-
 रहित एव जयति ॥

द्वितीयं पादं मनूय व्याचष्टे — “प्रतिजन्याम्युत या सज-
 न्येति ; सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या जन्यानि तानप्रतीतो
 जयति”-इति । ‘जन्यानि’ शत्रून् , ‘अप्रतीतः’ स्वयं प्रतिपन्नो
 जयतीत्यनुवर्त्तते । किञ्च ‘या’ सेना ‘सजन्या’ शत्रुसहिता , ता
 मपि जयति । अस्मिन् पादे ‘जन्य’-शब्देन सपत्ना अभिधीयन्ते,
 तस्य व्याख्यानं ‘द्विषन्तो भ्रातृव्याः’-इति । ‘तान्’ भ्रातृव्यान्
 ‘अप्रतीतः’ प्रतिपन्नरहितो जयति ॥

तृतीयं पाद मनुय व्याचष्टे — “अवस्ये यो वरिवः कृणो-
तीति यदाहावसीयसे यो वसीयः करोतीत्येव तदाह”-इति ।
‘अवस्ये’ वसुरहिताय ब्राह्मणाय पुरोहिताय ‘यः’ राजा ‘वरिवः
कृणोति’ परिचर्यां करोति ‘इति’ मन्त्रो यदाह , तत्र ‘अवसी-
यसे’ अत्यन्तदरिद्राय धनरहिताय ‘यः’ राजा ‘वसीयः’ अति-
शयेन धनवन्तं करोति ‘इति’ अनेनैव प्रकारेण मन्त्रो ब्रूते ॥

चतुर्थं पाद मनुय व्याचष्टे — “ब्रह्मणे राजा त भवन्ति देवा
इति ; पुरोहित मेवैतदभिवदति”-इति । ‘ब्रह्मणं’ ब्राह्मणाय
पूर्वीक्तेन अवस्येव इति चतुर्थ्यन्तेन अन्वेति , तथा राजेति पदं य
इत्यनेन अन्वेति । ‘तं’ तादृशं पुरोहितपूजकं राजानं देवाः
‘अवन्ति’ पालयन्ति । ‘एतद्’ एतेन ब्रह्मण इति पदेन पुरोहित
मेव मन्त्रः अभिवदति ॥ ३ (२६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

यो ह वै श्रीन् पुरोहितांस्त्रीन् पुरोधतृन् वेदं
स ब्राह्मणः पुरोहितः स वदेत पुरोधाय अग्निर्वाव
पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता वायुर्वाव पुरोहितो

ऽन्तरिक्षं पुरोधतां ऽऽदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः
 पुरोधतैष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरो-
 हितो य एवं न वेद तस्य राजा मित्रं भवति द्विषन्त
 मप बाधते यथैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
 हितः क्षत्रेण क्षत्रं जयति बलेन बल मश्नुते यथैत्रं
 विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विशः
 सञ्जानते सम्मुखा एकमनसो यथैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 राष्ट्रगोपः पुरोहितो भूर्भुवस्वरो ममो ऽह मस्मि स
 त्वं स त्व मस्यमो ऽहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाह
 मृक् त्वं तावेह संवहावहै पुराण्यस्मान् महाभयात्
 तनूरसि तन्वं मे पाहि या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्वीः
 शतविचक्षणाः ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म
 यच्छत या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवी-
 मनु ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म यच्छत
 अस्मिन्नाष्ट्रे श्रिय मावेशयाम्यतो देवीः प्रति पश्या-
 म्यापः दक्षिणं पाद मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं
 दधामि सव्यं पाद मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं
 वर्द्धयामि पूर्वं मन्य मपर मन्यं पादाववनेनिजे देवा
 राष्ट्रस्य गुप्ता अभयस्यावरुद्धौ आपः पादावनेज-
 नीर्द्विषन्तं निर्दहन्तु मे ॥ ४ (२७) ॥

अथ पौरोहित्यस्य योग्यायोग्यौ ब्राह्मणौ विविनक्ति— “यो
 ह वै चोन् पुरोहितांस्त्रीन् पुरोधतृन् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः;
 स वदेत पुरोधाय ; अग्निर्वाव पुरोहितः , पृथिवी पुरोधाता ;
 वायुर्वाव पुरोहितो, ऽन्तरिक्षं पुरोधाता ; ऽदित्यो वाव पुरोहितो,
 द्यौः पुरोधातैष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो
 य एवं न वेद”—इति । राजा स्वहितोपदेशार्थं स्वस्य पुरोहितो
 ऽवस्थापितः ; तस्य पुरोहितस्य योऽय मवस्थापयिता राजा, स
 पुरोधाता । देवतासु मध्ये वे त्रयः पुरोहिताः सन्ति, ये च त्रयः
 पुरोधातारः सन्ति , तानुभयविधान् ‘यो वेद’ तन्प्रतिपादकं मन्त्रं
 सर्वदानुसन्धत्त इत्यर्थः । ‘सः’ तादृशो ब्राह्मणः ‘पुरोहितः’
 पुरोहितो भवितुं योग्यः । ‘सः’ च ब्राह्मणः ‘पुरोधायै’
 पौरोहित्यार्थम् “अग्निः”—इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अग्नि-
 वायादित्याः पुरोहितरूपाः, पृथिव्यन्तरिक्षद्युक्तोकाः पुरोधतरूपा
 इति मन्त्रार्थः । ‘यः’ पुमान् ‘एवं वेद’ मन्त्रार्थं मनुसन्धत्ते ,
 ‘एषः’ एव योग्यः पुरोहितः ; ‘अथ’ तद्द्वैलक्षण्येन ‘यः’ पुमान्
 एवं न वेद , स ‘तिरोहितः’ पौरोहित्यादन्तर्हितः , तदयोग्य
 इत्यर्थः ॥

योग्यं पुरोहितं प्रशंसति— “तस्य राजा मित्रं भवति दिष-
 न्त मप बाधते , यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः”—
 इति । यस्य ‘एव’ मन्त्रादिवेदित्वगुणयुक्तः पुरोहितो भवेत् ,
 ‘तस्य’ राज्ञो देशान्तरवर्ती ‘राजा’ ‘मित्र’ बन्धुर्भवति । तथा
 ‘दिषन्तम्’ अन्यं राजानं पुरोहितयुक्तो राजा ‘बाधतं’ विनाशयति ॥

पुनरपि द्वेषा प्रशंसति— “क्षत्रेण क्षत्रं जयति , बलीन बल
 मशुने, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विशः

सञ्ज्ञानते, सम्भूखा एकमनसो, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणी राष्ट्रगोपः पुरोहितः”-इति । पूर्ववद् (२८७पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ राज्ञः पुरोहितवरणमन्त्र माह — “भूर्भुवस्स्वरो ममो ऽह मस्मि, स त्वं; सत्व मस्यमो ऽहं; द्यौरहं पृथिवी त्वं; सामाह ऋक् त्वं; तावेह संवहावहे, पुराण्यस्मान् महाभयात् तनूरसि तन्वं मे पाहि”-इति । ‘भूर्भुवस्स्वः’-इतिशब्दैर्लोकत्रयाभिमानिन्य देवता उच्यन्ते, प्रणवेन प्ररमात्मा । एते सर्वे अनुष्टुप्-त्विद्यभिप्रायः । पुरोहितः ‘अहम्’ ‘अमः’ द्युलोकरूपो ऽस्मि, त्वन्तु ‘सः’ भूलोकरूपोऽस्ति । पुनरपि ‘स त्व मसि, अहोहम्’-इत्यभिधानं दाढ्यार्थम् । तस्यैव व्याख्यानं ‘द्यौरहं पृथिवी त्वम्’-इति । तथा सामस्वरूपोऽहम्, ऋक्स्वरूपस्त्व मसि । ‘तो’ उभावावाभ् ‘इह’ राष्ट्रे ‘आ’ समन्तात् ‘पुराणि’ तदुपलक्षित-ग्रामाश्च ‘संवहावहे’ सम्यग् वहनं पुरादिनिर्वाहं करवावहे । त्वं मम ‘तनूः’ शरीर मसि, यतो मदीयां ‘तन्वं’ शरीरं ‘अस्मात्’ ऐहिकात्, आमुषिकात् च ‘महाभयात्’ ‘पाहि’ रक्ष ॥

अनेन मन्त्रेण राज्ञा कृतो यः पुरोहितः, तस्य राजदत्तविष्ट-राभिमन्त्रण माह — “या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविच-क्षणः, ता मह्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म यच्छत”-इति * । सोमो राजा यासा ओषधीनां ताः ‘सोमराज्ञाः’, ‘वह्नाः’ बहु-जातीयाः, ‘शतविचक्षणाः’ शतशाखाभिन्नाः । तादृश्य ओषधयो याः सन्ति, तास्तथाविधाः हे ओषधयः ! ‘अस्मिन्नासने’ दृणादि-निर्मिते कटादिरूपे ‘मह्यं’ पुरोहिताय ‘च्छिद्ररहितं शर्म’ दुख-स्पर्शरहितं सुखं ‘यच्छत’ दत्त ॥

* सं० १०. १७. १८ । म० ब्रा० २. ८. ३ । गी० गृ० सू० ४. १७. ४ ।

अभिमन्त्रिते विष्टरे उपवेशन माह — “या ओषधीः सोम-
रात्रीर्विष्टिताः पृथिवी मनु, ता मङ्ग मस्मिन्नासने ऽच्छिद् शर्म
यच्छत”-इति * । वंशदलादिनिमित्तविष्टरगताः ‘ओषधयः’
पृथिवी मनु ‘विष्टिताः’ विशेषेण स्थापिताः, ता मङ्ग मित्यादि
पूर्ववत् (२८८पृ०) ॥

पुरोहितस्य पादार्थं समानीताना मया अभिमन्त्रणमन्त्रं
दर्शयति — “अस्मिन् राष्ट्रे श्रियं आवेशयाम्यतो देवीः प्रति पश्या-
म्यापः”-इति † । हे आपः! पुरोहितोऽहं मस्मिन् राष्ट्रे ‘श्रियम्
आवेशयामि’ धनादिसम्पदं सम्पादयामि । अतः कारणाद्
‘देवीः’ द्योतनात्मिकाः युष्मान् प्रति पश्यामि ॥

ताभिरङ्गिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्र माह— “दक्षिणं
पादं सवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं दधामि : मध्यं पादं सवने-
निजे ऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामि ; पूर्वं सन्धं अपरं सन्धं पादा-
वत्रनेनिजे देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुहैः”-इति ‡ । मदीयं
दक्षिणं पादं ‘अवनेनिजे’ प्रक्षालयामि । तेन अस्मिन् राष्ट्रे
प्राणिना मिन्द्रियपाटवहेतुं धनं सम्पादयामि । वामपादप्रक्षाल-
नेन च तद् वर्धयामि । ‘पूर्वं’ प्रथमं ‘अन्यं’ दक्षिणं पादं शोध-
यित्वा, ‘अपरं’ पश्चात् ‘अन्यं’ त्रिसं पादं शोधयामि । हे देवाः !
एव सुभौ पादौ प्रक्षालयामि, तच्च राष्ट्रस्य ‘गुप्त्यै’ रक्षार्थम्, ‘अभ-
यस्य’ चौरादिभयराहित्यस्य ‘अवरुहैः’ सम्पादनाय भवति ॥

* सं० १०. ६७. १६ । वा० सं० १२. ६२ (एतत्पूर्वा ऋगपि तत्र ६२) । म० ब्रा०
२. ८. ४ । गी० गृ० ४. १०. ५ ।

† म० ब्रा० २. ८. ५, ६ । गी० गृ० ४. १०. ७, ८ ।

‡ म० ब्रा० २. ८. ७, ८ । गी० गृ० ४. १०. ९, १० ।

पादप्रक्षालनावशिष्टाना मया मभिमन्त्रणमन्त्र माह —
 “आपः पादावनेजनीर्द्विषन्तं निर्दहन्तु मे”-इति । ‘पादावने-
 जनीः’ पादशुद्धिकरणभूता इमा आपो ‘मे’ मदीयं ‘द्विषन्तं’ शत्रुं
 निःशेषेण दहन्तु ॥ ४ (२७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (चत्वारिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२७) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मणः परिमरो यो ह वै ब्रह्मणः
 परिभरं वेदं पर्येनं द्विषन्तो भ्रातृव्याः परि सपत्नां
 म्रियन्ते इयं वै ब्रह्मा योऽयं पवतं त मेताः पञ्च देवताः
 परिम्रियन्ते विद्युद्बृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निर्विद्युद्दे
 विद्युत्वं वृष्टिं मनुप्रविशति सान्तर्धीयते तां न
 निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न
 निर्जानन्ति स ब्रूयाद्विद्युतो मरणे द्विषन्मे म्रियतां
 सो ऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जासिषुरिति क्षिप्रं हैवैनं न
 निर्जानन्ति वृष्टिर्वै वृष्ट्या चन्द्रमस मनुप्रविशति
 सान्तर्धीयते तां न निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथा-

न्तर्धीयते 'ऽथैन' न निर्जानन्ति स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे
 द्विषन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निक्षामिषु-
 रिति क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति चन्द्रमा वा अमा-
 वास्याया मादित्य मनुप्रविशति सोऽन्तर्धीयते तं न
 निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते 'ऽथैन' न
 निर्जानन्ति स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे द्विषन्मे म्रियतां
 सोऽन्तर्धीयतां तं मा निक्षामिषुरिति क्षिप्रं हैवेनं
 न निर्जानन्त्यादित्यो वा अस्त यन्नग्नि मनुप्रविशति
 सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथा-
 न्तर्धीयते 'ऽथैन' न निर्जानन्ति स ब्रूयादादित्यस्य
 मरणे द्विषन्मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निक्षामि-
 सिषुरिति क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्त्यग्निर्वा उदान्
 आयु मनुप्रविशति सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्ति
 यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते 'ऽथैन' न निर्जानन्ति स
 ब्रूयाद्गनेर्मरणे द्विषन्मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं
 मा निक्षामिषुरिति क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति
 ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते वायोरग्नि-
 जायते प्राणाद्धि बलान् मध्यमानो ऽधिजायते तं
 दृष्ट्वा ब्रूयादग्निर्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव
 पराङ् प्रजिघात्स्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघात्स्यग्नेर्वा

आदित्यो जायते तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां मा
 मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघात्वित्यतो हैव
 पराङ् प्रजिघात्यादित्यादौ चन्द्रमा जायते तं दृष्ट्वा
 ब्रूयाच्चन्द्रमा जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव
 पराङ् प्रजिघात्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघाति चन्द्र-
 मसो वै वृष्टिर्जायते तां दृष्ट्वा ब्रूयाद् वृष्टिर्जायतां
 मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघात्वित्यतो
 हैव पराङ् प्रजिघाति वृष्टेर्वै विद्युज्जायते तां दृष्ट्वा
 ब्रूयाद्विद्युज्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ्
 प्रजिघात्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघाति * स एष
 ब्रह्मणः परिमरस्त मेत ब्रह्मणः परिमर मैचेयः
 कौषारवः सुत्वने कौरिशये भार्गयणाय राज्ञे प्रोवाच
 तं ह पञ्च राजानः परिमरस्ततः सुत्वा महज्जगाम
 तस्य व्रतं न द्विषतः पूर्वं उपविशेद् यदि तिष्ठन्तं
 मन्येत तिष्ठेत्तैव न द्विषतः पूर्वं संविशेद् यद्यासीन्
 मन्येतासीत्तैव न द्विषतः पूर्वं प्रस्वप्याद् यदि जाग्रतं
 मन्येत जाग्रियादेवापि ह यदास्याश्रममूर्धा द्विषन्
 भवति क्षिप्रं हैवेन स्तृणुते-स्तृणुते ॥ ६ (२८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

* "प्रजिघात्वित्यतो—० प्रजिघाति" क । एवं पूर्वत वैह सर्वत्र ।

अथोक्तपुरोहितसहितस्य शत्रुक्षयार्थं कश्चित् प्रयोग माह —
 “अथातो ब्रह्मणः परिमरो ; यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद, पर्येनं
 द्विषन्तो भ्रातृभ्याः परि सपत्ना म्रियन्ते”-इति । ‘अथ’ पुरो-
 हित्यविधानानन्तरम्, यतः पुरोहितेन सम्पाद्यः शत्रुक्षयो ऽपे-
 क्षितः, ‘अतः’ कारणाद् ‘ब्रह्मणः परिमरः’ एतन्नामकः कर्म-
 विशेषः, अभिधीयत इति शेषः । ब्रह्मशब्देनात्र वायुर्विवक्षितः* ;
 “अयं वै ब्रह्म, योऽयं पवते”-इति वक्ष्यमाणत्वात् (१४पं०) ।
 तस्य वायोः परितो विद्युदादीनां भरणप्रकारः ‘परिमरः’-
 इत्युच्यते † । तद्भावनारूपस्य कर्मविशेषस्य तदेव नामधेयम् ।
 ‘यः’ पुमान् ब्रह्मणः परिमरं ‘वेद’ मनसा भावयति, ‘एनं परि’
 एतस्य परितो ऽवस्थितासु सर्वासु दिक्षु, इदानीम् एनं ‘द्विषन्तः’
 द्वेषं कुर्वन्तः शत्रवो म्रियन्ते ; जात्या शत्रवः ‘सपत्नाः’, तेषां
 परितो म्रियन्ते ‡ ; तस्मादेतद् नदनं सम्पादनीयम् ॥

वेद्यस्वरूप माह— “अयं वै ब्रह्म, योऽयं पवते, त मेताः

* “तद् ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत”-इति तै० आ० ९. १०. ४ । “ब्रह्मणः
 परिमरः । परिभियन्ते ऽग्निन् एष देवता विदाद उच्छिन्दमा चादित्यो ऽग्निर्विद्येताः ;
 अतो वायुः परिमरः, शुत्यन्तरप्रसिद्धेः (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.) । स एष एवायं वायु-
 राकाशेनान्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः, त साकाशं वायुत्मानं ब्रह्मणः परिमर
 इत्युपासीत”-इति तत्र शा० भा० ।

† “परिमरौ उभयतो मरणयुक्तौ ; यस्य पत्नीः अयञ्जीऽपि सत्, तदुञ्जीऽपि
 मृतः, तादृशी”-इति तै० सं० ५. ६. २१. सा० भा० ।

‡ “पर्येनं द्विषन्तं द्विषन्तः सपत्नाः परि वीऽप्रिया भ्रातृभ्याः”-इति तै० आ० ९.
 १०. ४ । “परि एन मेवंविदं प्रतिभ्यर्चिनी द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवति,
 अतो विशिष्यन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति । य एनं द्विषन्तः सपत्नाः, ते परिभियन्ते
 प्राणान् लुहति । किञ्च ये चाप्रिया अस्य भ्रातृभ्याः अद्विषन्तोऽपि, ते च परिभियन्ते”
 -इति तत्र शा० भा० ।

पञ्च देवताः परिस्त्रियन्ते,— विद्युद्दृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः”
—इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे सञ्चरति , अयं मेव
ब्रह्मशब्देन विवक्षितः । ‘एताः’ विद्युदादयः पञ्च देवताः ‘तं’
वायुं ‘परिस्त्रियन्ते’ तस्य परितो विनाशं गच्छन्ति । तदेतदनु-
सन्नेयस्वरूपम् ॥

तत्रादौ विद्युतो मृतिं प्रतिपादयति— “विद्युर्है विद्युत्य
दृष्टि मनुप्रविशति , सान्तर्धीयते , तां न निर्जानन्ति”—इति ।
येयं विद्युदस्ति , सा ‘विद्युत्य’ प्रकाशं कृत्वा , पश्चाद् दृष्टि मनु-
प्रविशति ; अत एव सा ‘अन्तर्धीयते’ अस्माभिर्न दृश्यते । ‘तां’
दृष्टौ प्रविष्टां विद्युतं क्व गता , कुत्र स्थिता ? इति मनुष्या निः-
शेषेण न जानन्ति ॥

तत्र दृष्टान्त माह — “यदा वै स्त्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न
निर्जानन्ति”—इति । लोके कश्चित् पुरुषो यस्मिन् क्षणे स्त्रियते,
तस्मिन्नेव क्षणे अन्यैर्न दृश्यते , ततो जना विचार्यापि क्व गतः
कुत्रावस्थित इति ‘एनं’ पुरुषं मृतं ‘न निर्जानन्ति’ ; यद्यपि
कुण्ठं पश्यन्ति, तथापि जीवात्मानं न जानन्त्येव । तथैव विद्यु-
दिनाश इति द्रष्टव्यम् ॥

यथोक्तध्यामवतो जप्यं मन्त्रं* माह— “स ब्रूयाद्विद्युतो मरणे
द्विषन् मे स्त्रियतां , सोऽन्तर्धीयतां , तं मा निर्घ्रासिषुरिति”—
इति । विद्युतो मरणे सत्युपासको द्विषदित्यादिकं मन्त्रं ब्रूयात् ।
तस्याय मर्षः— इयं विद्युदिव मदीयः शत्रुः स्त्रियताम् , स पुनः
केनापि न दृश्यताम् , अतो विचार्यापि क्व गतः, कास्ते ? इति
‘तं’ शत्रुं तदीया बन्धवो निःशेषेण मा जानन्त्विति ॥

* “जपमन्त्र” ज ।

अपफलं दर्शयति— “क्षिप्रं ह्येवैनं न निर्जानन्ति”—इति ।
शीघ्रमेव मृतमेनं शत्रुं तदीया बन्धवो नैव जानन्ति ॥

विद्युत् इव वृष्टेर्विनाशं दर्शयति— “वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसं
मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते
ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे द्विषन् मे
म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानिषुरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न
निर्जानन्ति”—इति । येयं वृष्टिरिति, सेयं ‘वृष्ट्वा’ भूमौ जलं
पातयित्वा, स्वयमाप्यमण्डलरूपं चन्द्रमसं मनुप्रविशति । अन्यत्
पूर्ववद् योज्यम् ॥

चन्द्रमसो विनाशं दर्शयति— “चन्द्रमा वा अभावास्याया
मादित्यं मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै
म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे
द्विषन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानिषुरिति ; क्षिप्रं
ह्येवैनं न निर्जानन्ति”—इति । अयं चन्द्रमाः ‘अभावास्यायां’
तिथौ साकश्येन आदित्यं मनुप्रविशति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

आदित्यस्य विनाशं दर्शयति— “आदित्यो वा अस्तं यत्रग्निं
मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते
ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयादादित्यस्य मरणे द्विषन्
मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानिषुरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न
निर्जानन्ति”—इति । आदित्यो यदास्तमेति, तदानीं सग्निं मनु-
प्रविशति । तदेतत् तैत्तिरीयैः समाज्ञातम्— “अग्निं वावादित्यः
सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरावक्तं दृश्ये ; उभे हि तंजमी सम्म-
द्येते”—इति (ब्रा० ८. १. ३. *) अन्यत् पूर्ववत् ॥

* “उद्यमं वावादित्यं मपरिवृत्तमारीहति, तस्माद्भूम एवाग्निर्दवा दृश्ये”—इति तत्पराशरः ।

अग्नेर्विनाशं दर्शयति — “अग्निर्वा उदान् वायु मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयादग्नेर्मरणे हिषन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जासिषुरिति ; क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति”-इति । ‘उदान्’ अग्नेरुपशमः, तं प्राप्नुवन्नग्निर्वायु मनुप्रविशति ; वायुबाहुल्ये दीपविनाशदर्शनात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

वायोः परितो म्रियमाणानां देवतानां पुनर्वायोरेव जन्म दर्शयति — “ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते”-इति । ‘वायोः’ जगत्कारणभूतसूत्रात्मरूपत्वात् जगदेकदेशानां विद्युदादीनां जन्मविनाशी वायुधीनौ ॥

पूर्वं विद्युदादीना मग्न्यन्तानां क्रमेण विनाशो दर्शितः ; इदानीं मग्नादीनां विद्युदन्तानां क्रमेण उत्पत्तिं विवक्षुरग्नेरुत्पत्तिं दर्शयति — “वायोरग्निर्जायते ; प्राणाधि बलान्मथ्यमानो ऽधिजायते ; तं दृष्ट्वा ब्रूयादग्निर्जायतां मा मे हिषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघ्यत्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघ्यति”-इति । योऽय मग्निः, सोऽयं वायोर्जायते । कथं मेतदिति, तदुच्यते — ‘प्राणाद्’ बलात् प्राणवायुसम्बन्धिशक्तिवशान्मथ्यमानोऽय मग्निः अधिकत्वेन जायते* । ‘तं’ जायमान मग्निं दृष्ट्वा सोऽय मग्नादिजन्मध्याता अग्निरिच्छादिकं मन्त्रं जपेत् । अथ मग्निर्वायोः सकाशात् सुखेन जायतां, ‘मे हिषन्’ मदीयः शत्रुः ‘मा जनि’ मोत्यस्यताम् । अत एव मन्त्रः ‘पराङ् प्रजिघ्यतु’ विमुखो भूत्वा प्रकर्षेण गच्छतु । ‘इति’ एतस्मिन् मन्त्रे जपिते सति ‘अतः’ जपितुः सकाशात् शत्रुः विमुखो भूत्वा दूरे गच्छति ॥

* “शजीगभांदधि” मन्त्रे-इति तै० ब्रा० १. १. ९. १ दृश्यम् ।

आदित्यस्योत्पत्तिं दर्शयति - अदितौ आदित्यो जायते, तं
दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायते नो न दितिन जगत एव पराण्
प्रजिष्यत्वित्यतो नैव पराङ् प्रजापत्यो इति । आदित्यो जायते
प्रविष्ट आदित्यः पराण्मेवजायते । अत एव अदिति अग्निभ्यो-
रहितः, सूर्योऽभिजन्ते क जायते - अत एव अदिति इतिवत् ।

चन्द्रसस उत्पत्तिं दर्शयति - आदित्यो देवेभ्यो जायते
तं दृष्ट्वा ब्रूयाच्चन्द्रो जायते नो न दितिन जगत एव पराण्
प्रजिष्यत्वित्यतो नैव पराङ् प्रजापत्यो इति । अत एव आदित्यो
आदित्ये प्रविष्टश्चन्द्रो जायते नो न दितिन जगत जायते ।
अन्वयम् । इतिवत् ।

सदेवोऽसिं दर्शयति - अत एव अदिति इतिवत् । तं
दृष्ट्वा ब्रूयाच्चन्द्रो जायते नो न दितिन जगत एव पराण् अति-

* २१५ प्रकृतौ टीक्यानां प्रमाणम् ।

† “अयं सोमो अणो देवोऽसिं दर्शयति ।” इति २१५ । अत्र आदित्यो जायते
इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा ब्रूयाच्चन्द्रो जायते नो न दितिन जगत एव पराण् अति-
‘सुवृणाः सुवृणाश्चन्द्राः’ इति २१५ । अत्र आदित्यो जायते इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा
‘अत्राण् गौरसन्वत’ इति २१५ । अत्र आदित्यो जायते इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा

‡ “पृज्जन्वाद् वे इष्टिजा वि” इति २१५ । अत्र आदित्यो जायते इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा
अन्वयः अत एव अदिति इतिवत् । अत एव अदिति इतिवत् । अत एव अदिति इतिवत् ।
नम् निवे २१, १, ४, तेषु अत्र २, २, २, २ । अत्र आदित्यो जायते इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा
२४, १ । “सौम्या आदित्यः” इति २१५ । अत्र आदित्यो जायते इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा
सूर्यस्यैव मुख्यं दृष्टिप्रदत्वम् । अत एव अदिति इतिवत् । अत एव अदिति इतिवत् । अत एव अदिति इतिवत् ।
नयति, अदा खलु वा असावाम्बो तेषु अग्निना जायते इति चन्द्रससं प्रति दृष्ट्वा
से० २, ४, १०, वसुटं दृष्टव्यम् । अत एव अदिति इतिवत् । अत एव अदिति इतिवत् । अत एव अदिति इतिवत् ।
‘अमाविमां उध्याभ्युत्थाभोजयति’ इति ।

अत्वितो ह्येव पराङ् प्रजिघ्यति”-इति । उक्तमये चन्द्रमण्डले
प्रविष्टा वृष्टिः काशान्तरे चन्द्राज्जायते । अन्यत् पूर्ववत् १

विद्युद्दुत्पत्तिं दर्शयति— “वृष्टेर्वै विद्युज्जायते * : तां ह्यङ्
ब्रूयाद् विद्युज्जायतां मा मे द्विषन् अन्यत एव पराङ् प्रजिघ्यति
त्यतो ह्येव पराङ् प्रजिघ्यति”-इति । वृष्टौ प्रविष्टा विद्युत् पुन-
रपि कदाचित् प्रसक्ताया वृष्टेर्जायते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

उक्तं मर्थं सुपसंहरति— “स एव ब्रह्मणः परिमरः”-इति ।
यस्य वायुसम्बन्धिपरिमरनामकः कर्मविशेष उक्तः (२८३पृ०), ‘स
एवः’ ध्यानरूपो जप्य इत्यर्थः † ॥

त मेतं कर्मविशेषं सुदाहरणमुखेन प्रशंसति— “त मेतं
ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः कौषारवः सुत्वने कौरिशये भार्गयणाय
राज्ञे प्रोवाच , तं ह पञ्च राजानः परि मन्नुस्ततः सुत्वा महज्ज-
नाम”-इति । उक्तं कर्मविशेषं कौषारपुत्रो मैत्रेयनामको महर्षिः
सुत्वनाम्ने राज्ञे प्रोवाच । कौटुशाय सुत्वने † किरिशस्यापत्यं
कौरिशिः तस्मै ‘कौरिशये’, भर्गस्य गोत्रापत्यं भार्गयणः तस्मै
‘भार्गयणाय’ । ‘तं’ सुत्वनामकं राजानं ‘परितः’ सर्वदिक्षु वर्त्त-
मानाः पञ्चमङ्गाका द्वेषिणो राजानो मृताः । ततः ‘सुत्वा’ राजा
‘महत्’ प्रौढं निस्सम्पन्नपदं जगाम ॥

* “विद्युबा अपां ज्योतिः”-इति शत० ब्रा० ७, ५, २, ४६ । “आपो वै वृष्टिः”-
इति च तत्रैव ८, २, २, ४ । “आदित् प्रवस्य रेतसी ज्योतिः पश्चान्ति”-इति सं० ८, २,
६, २० । निरुक्तेऽपि ४, २, ६ दृश्यम् । आदिदितिमन्त्रस्य ब्रह्मपरं व्याख्यानं मणि
ब्रह्मरेणाभाषि शा० उप० २, १७, ७ दृश्यम् ।

† “वङ् वै ब्रह्मणी क्षरो ऽग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादिषः”-इत्यादिः (११, ४,
४, १) शतपथब्रह्मण्य इह समाधीत्य इति शिब्रम् ॥

सक्तं जग्मविशेषं मनुष्ठातुः व्रतविशेषं विधत्ते— “तस्य व्रतं,
—न द्विषतः पूर्वं—पविशेद्, यदि तिष्ठन्तं मन्येत तिष्ठेत्तैव ; न
द्विषतः पूर्वं संविशेद्, यथागीनं मन्येतासीत्तैव ; न द्विषतः पूर्वं
प्रस्वप्याद्, यदि जाग्रतं मन्येत जाग्रियादेव”—इति । ‘तस्य’
मनुष्ठातुः एतद् व्रतं भवति । एतदीयो द्विषन् यदा उपविशति,
ततः प्राक् स्वयं नोपविशेत् ; किन्तु चारमुखेन तदीयं वृत्ततां
वेद्यमानं, यदि द्विषन्तं तिष्ठन्तं मन्येत, तदानीं स्वयं मपि
तिष्ठेत्तैव ; तथा यदा द्विषन् शयनं करोति, ततः प्राक् स्वयं न
‘संविशेत्’ शयनं न कुर्यात् ; यदि द्विषन्तं सुपविष्टं मन्येत, तदा
स्वयं सुपविशेत्तैव । तथा द्विषन् यदा निद्रां करोति, ततः
प्राक् स्वयं न प्रस्वप्यात् ; किन्तु यदि द्विषन्तं जाग्रतं मन्येत,
तदानीं स्वयं मपि ‘जाग्रियात्’ प्रबुद्ध एवावतिष्ठेत्तैव ॥

एवं व्रतं माचरतः फलं दर्शयति— “अपि ह यद्यस्याश्व-
मूर्धा द्विषन् भवति क्षिप्रं तैवेन स्तृणुते—स्तृणुते”—इति । ‘अस्य’
राजाऽनुष्ठातुः ‘द्विषन्’ शत्रुः यदि ‘अश्वमूर्धा’ पाशात्सहस्र-
गिरास्को भवति, अतिप्रबल इत्यर्थः ; तथाप्ययं कर्मविशेषः
शत्रुं स्तृणुते इति । अभ्यासोऽध्याय-
वशात् ॥ ५ (२८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां षष्ठमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हाई निवारयन् ।
पुमयोश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यदेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथात स्तुतशस्त्रयोश्चत्वारि^(१) । अथातः पुन-
रभिषेकस्य सप्त^(२) । अथात ऐन्द्रस्त्रीणि^(३) । सः स
बुद्धेन्नव^(४) । अथातः पुरोधयाः पञ्च^(५) ॥ पू * ॥
अथात स्तुतशस्त्रयोः , पर्युषु प्र धन्व, एतेन ह
वा अष्टौ ॥ पू † ॥

॥ इति अष्टमपञ्चिका समाप्ता ॥

॥ इति ऐतरेयं ब्राह्मणं सम्पूर्णम् ॥

* १६३, १८२, २२६, २६०, २०४ पं. (१—०—३—२—५ = १८ ख०) ।

† १६४, २१६, २५० पं. (१—०—१—५ = १६ ख०) । (भा० २१२ पं. दिष्टम् ।